

FAZİL ƏRDƏM (MƏMMƏDOV)

**ETİMOLOJİ
ARAŞDIRMALARDAN
SEÇMƏLƏR**

II çap

(azacıq dəyişiklik edilməklə)

Bakı – 2021

Fazil Өrdəm (Məmmədov)
Etimoloji araşdırmalardan seçmələr
Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2021, 144 səh.

Türkologiya (və türk tarixçiliyi) əslində çox ciddi problemlər yaşamaqdadır. Bu kitabda bir sıra problemlərin işıqlandırılmasına çalışılmış, türk dillərində işlənən bəzi sözlərin etimologiyası araşdırılmışdır. Etimologiyası öyrənilmiş sözlərin sayı çox olsa da, indi onların hamısını çapa vermək bir çox səbəblərdən olumsuzdur. Oxucular üçün maraqlı ola biləcəyini gözəlti edərək, araşdırılmış sözlərdən bir neçəsi kitaba salınmışdır.

ISBN 978-9952-542-57-8

© Fazil Өrdəm (Məmmədov), 2021
e-mail: fazil.erdemli@gmail.com

Şahidlərin əziz xatirəsinə həsr olunur

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	6
Yeni söz və deyimlər	9
ANQAR	14
ARSAK	15
BARAK	36
BARDAK	40
BARDAN	44
BARS	46
BAYTAR	46
BAZBURUD	49
BRAK	51
BÜLBÜL	53
DOLMA	57
FARS	59
XƏLBİR	64
LAVAŞ	66
MAYAK	87
MEYMUN	93
PARÇ	95
PARİS	95
PARK	100
PAR(I)S // BAR(I)S	100
TƏNDİR	120
TÜFƏNG	124
YAS	126
Qısaltmalar	129
Qaynaqlar	136

ÖN SÖZ

Saygın oxucular! Dilçilikdə ən ağır sahə etimologiyadır. Hansı sözün haradan gəlməsi, necə yaranması çoxlarını düşündürür. Bu gün dildə işlətdiyimiz minlərlə söz var ki, onlar heç də ilkin formada bizə gəlib çatmamışlar. Bir çox sözlər min illər ərzində səs dəyişikliyinə uğramış, yeni anlamlar qazanmış, bir sıra sözlərin isə anlamı dəyişmişdir. Bunları öyrənmək, yerbəyer etmək, düzgün nəticəyə gəlmək çox çətindir, ancaq hər işin öz yolu, hər qapının öz açarı var. Düzgün etimologiya güzgüdür, hər şeyi olduğu kimi göstərir.

Təbii ki, məni də maraqlandıran Azərbaycan dilinin etimoloji problemləri idi. Türk dilləri arasında özgün yerlərdən birini tutan Azərbaycan dilinin (türkcəsinin) etimologiyasını başqa türk dillərindən ayrılıqda öyrənmək yanlış olardı. On görə də, bütün türk dillərinin leksik materialları araşdırmaya qatılmaqla onların etimologiyası öyrənilmişdir. Qarşıda duran məqsəd türk dillərini düşdükləri etimologiya bataqlığından çıxarmaqdır.

Türklər yer üzündə yalnız olmayıblar və dünyada yalnız türklər yaşamır. Xalqlar arasında mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələr olmuş və təəssüf ki, tez-tez də qanlı savaqlara qatılmışlar. Bütün bunlar hər bir dildə, eləcə də türk dillərində öz izlərini buraxmışdır. Etimoloji araşdırma bu izləri də ortaya çıxarmağa kömək edir. Bu səbəbdən də, başqa dillərlə qarşılıqlı müqayisə aparmadan türk dillərinin etimologiyası yarımçıq olardı (əslində bütün dillərin etimologiyası bu

cür öyrənilməlidir). Hazırkı araşdırmaya türk dilləri də içində olmaqla, 100-ə yaxın dilin sözləri qatılmışdır.

Çətinlik onda idi ki, türk dillərinin etimologiyası ilə bağlı ürəkaçan araşdırma materialları olmamışdır. Sovetlər dövründə Moskvada çap edilmiş yeddi cildlik «Этимологический словарь тюркских языков» kitabı çox qüsurludur və bütünlüklə yenidən işlənməlidir. Bu yeddi cildlik kitabda etimologiyası bitmiş sayıla bilən sözlərin sayı cildlərin sayından çox olmaz. Sovetlərdən sonrakı dövrdə bir sıra türkdilli ölkələrdə çapdan çıxmış iki-üç kitab da çox qüsurludur və yeri gəldikcə bu çatışmazlıqlar göstəriləcəkdir.

Bizi öyrədirlər ki, Azərbaycan dilində olan sözlərin çoxu ərəb və ya farscadır. Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutunun 2007-ci ildə çap etdiyi, 35 mindən çox söz və deyimi özündə toplayan “Farsca-Azərbaycanca lüğət”də (əslində bu sözlük tələbatı ödəmir) olan baş sözlərin üçdə biri ya türkcədir, ya da türkiyəlidir. Ərəb, qədim hind, hindu, latın, yunan, ingilis, fransız, alman, holland, island, şotland, irland, çin, monqol, fin-üqor, slavyan dillərində (v.b.) olan türk sözlərinin sayını kim bilir? Gələcəkdə bizi çox böyük, çətin və maraqlı işlər gözləyir.

Araşdırmalar göstərir ki, heç də hər şey dilçilərin dediyi, düşündüyü və bizə aşıladıqları kimi deyil. Türk dillərinin gerçək mənzərəsi başqa cürdür. Onun şanlı keçmişi olduğu kimi, bu günü də, gələcəyi də parlaqdır. XI yüzilin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğarlı (hələ ki, ona çatan olmayıb) yazır: “And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın sayılıb-seçilən imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan özüm eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır-zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söyləyərkən “Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” deyə buyurmuşdur” (MK I, 55).

Söz təkcə danışmaq üçün deyil. Sözün bizə çatdıracağı gizlilər də var. Böyük tarix yaratmış, ancaq kiçik tarix yazmamış türklərin qədim tarixi sözlərin altındadır.

Qarşınızda olan bu kiçik kitab uzun illər ərzində aparılmış araşdırmaların nəticəsində ərsəyə gəlmişdir, ancaq hamısı deyil. Etimologiyası öyrənilmiş on minlərlə sözü bütünlüklə çapa hazırlamaq nə texniki, nə də fiziki baxımdan indilikdə mümkün deyil. Bir sıra səbəblərə görə, kitabın kiçik bir parçası olsa da, onun belə tezliklə çapa verilməsini düşünmürdüm. Şanlı Azərbaycan ordusunun işğalçı Ermənistanı diz çökdürməsi, torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad edilməsi məni bu işə ruhlandırırdı.

Kitabı yazmağa başlayanda onu böyük vətənsəvər yazığımız, dramaturq, Azərbaycan kulturunun, Azərbaycan dilinin gəlişməsi üçün misilsiz işlər görmüş unudulmaz Cəfər Cabbarlının xatirəsinə həsr etmək istəmişdim. 2020-ci ilin sonlarında xalqımız Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin başçılığı altında torpaqlarımızı Ermənistanın işğalından azad etmək üçün şəhidlər verdi, igid döyüşçülərimizin qanı bahasına torpaqlarımız işğaldan qurtuldu. Əslində mərhum Cəfər Cabbarlı da şəhiddir. Ona görə də, bu kitabı Azərbaycan şəhidlərinin xatirəsinə bağladım.

Müəllif

YENİ SÖZ VƏ DEYİMLƏR

Bu kitabda Azərbaycan dili üçün yeni olan bir sıra söz və deyimlər də işlədilir. Onlardan bir neçəsi dilin qaydalarına uyğun yaradılmış, bəziləri isə başqa türk dillərindən götürülmüşdür. Bu söz və deyimlər yoxsul olmayan dilimizi daha da zənginləşdirə bilər. Onlar aşağıdakılardır:

- *anlam* “məna”. Türkiyə türkcəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan dilində danışqda geniş işlənəkdədir. Hələ ki, ondan yaxşısı yoxdur;

- *bağlantı* “əlaqə, münasibət”. T.t.-dən götürülmüşdür. Qarş.: Az. *bağlaşma* “müavilə”;

- *bəlgə* “sənəd”. T.t.-dən götürülmüşdür.

- *bəlgi* “ələmət, nişan”. Türk., kaz., kır., türkm., özb. dillərində işlənir. M.Kaşğırlıda *bəlgü* biçimindədir (MK, I, 422).

- *bəllik* “işarə, marka”. T.t.-dən götürülmüşdür;

- *bəlirtmə* “müəyyən etmə”. T.t.-dən götürülmüşdür. “Bəlli”-dən yaradılmışdır. Yaxşı sözdür;

- *bilgi* “bilik; məlumat, informasiya”. T.t.-dən götürülmüşdür. Az. dilində onun “bilik” anlamı verilir;

- *buyurğan* “hökmdar”. *Buyruq, buyurmaq* sözlərindəndir. Əski türkcədə *buyruk* titulu və vəzifəsi də olmuşdur (ДТС 121);

- *çaba* “cəhd”. Türkiyə türkcəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan dilində işlənəkdədir. *Çapa-la-ma* sözünün kökündə durur;

- *çevirmə* “tərcümə”. T.t. *çeviri* “tərcümə”, *çevirmen* “tərcüməçi” sözlərindəndir. Türk. *çeviri* sözü ər. “tərci”nin kalkası olsa da, biçimi qaydaya uyğun deyil;

- *dayanıqlaşma* “sabitləşmə, stabilləşmə”. Az. *dayanıq, dayanıqlı, dayanıqlaşdırma* sözlərindən yaradılmışdır;

- *dolğu* “rus. naçinka”. Azərbaycan dilində içi doldurulan cürbəcür yeməklər olmasına baxmayaraq, dildə rus. *naçinka* sözünün qarşılığı yoxdur;

- *düzgüçü* “tərtibçi, tərtibatçı”;

- *doğrulama* “təsdiq”. T.t.-dən götürülmüşdür *Doğru, doğrultma* sözlərindəndir;

- *deyim* “ifadə”. T.t.-dən götürülmüşdür. Tək-tük Az. müəllifləri təkəm-seyrək də olsa, bu sözü işlədirlər;

- *erkinlik* “azadlıq”. Kaz., kır., T.t., kum. *erkin* “azad”, Az. *ərk* “*ixtiyar, səlahiyyət” sözündəndir;

- *gələnək* “ənənə”. Türkiyə türkcəsindən götürülmüşdür;

- *gəlişmə* “inkışaf”. Türkiyə türkcəsindən götürülmüşdür;

- *gözçəkən* “cəlbedici”;

- *hind-fars dilli* “irandilli”. Dilçilikdə, tarixçilikdə geniş işlənən *irandilli* deyimi Pakistan, Hindistan, Əfqanıstan, Tacikistan, İran, Osetiya, Azərbaycan və başqa ərazilərdə məskunlaşmış, ilkin ata yurdu Qara dənizin quzey yaxası olan hind-Avropa kökənli ari tayfalarını bildirir. Onların irandilli adlandırılması nə coğrafi, nə də tarix baxımından düzgün deyil. Tərsinə, tarixdən bəllidir ki, ari tayfaları indiki İran ərazisinə sonradan gəlmişlər. Belə olduğu halda, onları gerçəkliyə daha uyğun ola bilən ortaq adla adlandırmaqla bu yanlış aradan qaldıra bilərik. Bu, slavyandilli, türkdilli, anqlosaks v.b. bu kimi ortaq adlarla da uzlaşır;

- *xaçsevər, xaçatapıman* “xaçpərəst”. Bu anlamda əski Az. dilində *tərsə* sözünün də olmasını düşünmək olar. *Tərsə* ADİL-də “tərs, tərsinə” anlamındadır. Bakının Buzovna qəsəbəsində xristian babalarımızdan qalan *Tərsə* məbədinin xarabalığı indi də durur. İnsanlar oraya candan qorxunu çıxarmaq üçün ziyarətə gedirlər. *Tərsə* sözü farslara “xristian” anlamında *tərsa* biçimində keçmişdir. KAƏ-də *tərsa* yanlış olaraq farsca yozulur. Şəhriyarda da *tərsa* biçimindədir (“tərsa balası”). Azərbaycan aşıq musiqisində “Tərsə

gəraylı” havası vardır (bax: Yotube kanalında **“OZAN qurupunun konserti- terse garayli - mahbub xalili - farman farzi”**);

- *ilişki* “əlaqə, münasibət”. T.t.-dən götürülmüşdür;

- *kuram* “tərkib”. Kazax dilindən götürülmüşdür;

- *kultur* “mədəniyyət”. Türkiyə türkcəsindəki *kültür* sözündən fərqli olaraq *kultur* forması daha düzgündür;

- *küvəz* “məğrur” (MK I, 285; KB 409). *Güvənmə, güvənc* sözləri ilə bir kökdəndir. ADİL-də M.F.Axundovdan gətirilən bir örnəyə söykənərək *güvənmək* sözünün “öyünmək, qürrələnmək” anlamında işlənməsi də göstərilir;

- *qandaş* “qanbir, soydaş”. T.t. “kandaş”dan;

- *sayğın* “hörmətli”. T.t. “sayqın”dan. Qarş.: Az. *saymaq* “hörmət etmək”, *saya salmamaq* “çəkinməmək”, *sayğı* “hörmət”, *sayğılı* “hörmət edən; hörmətli”, *saymazlıq, saymazıyana*;

- *səsyamsılayıcı* “rus. звукоподражательный (zvukopodrajatelnyy)”. Qrammatik termin kimi irəli sürülür. Sınanmışdır. İndiyə kimi bu sözün yaradılmaması suallar doğurur. Ona görədir ki, ADİL-də və başqa qaynaqlarda *звукоподражательный* sözünün qarşılığında ərəbcədən alınmış *təqlidi* işlənir;

- *tanıt* “sübut”. T.t.-dən götürülmüşdür;

- *törən* “mərasim”. T.t.-dən götürülmüşdür. Əski *törə/törü* “adət; qanun” sözü ilə bir kökdəndir;

- *tey* “tamam, büsbütün, səlt; qatışıqı olmayan, saf”. Az. şivələrində *tey* (11 dt.), *teyxa* (9 dt.), *teycə* (2 dt.), “Kutadğu bilig”də *teyüük* (KB 58) formalarında işlənir. Törəmələri ilə bircə 17 Az. şivəsində (daha çox ola bilər) işlənən bu sözlərlə bağlı Az. qaynaqlarında dolaşılıqdır: ADL-də “xalis” anlamı verilmir; ADİL-də *tey* danışıqda işlənən, *teyxa* isə məhəlli söz kimi verilir (nə demək istəyirlər?);

- *oxşadıcı* “məcazi”. Qrammatik termin kimi irəli sürülür. Bu anlamda *bənzədici* sözünü də işlətmək olar. Hər ikisi sınaqdan keçmişdir;

- *olumlu* “mümkün”, *olumsuz* “mümkünsüz”. T.t.-dən götürülmüşdür;

- *olay* “hadisə”. Türkiyə türkcəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan dilində yer tutmuş sözdür;

- *olğunlaşmaq* “yetişmək (meyvə); oxş. formalaşmaq”. T.t.-dən;

- *oluşmaq* “formalaşmaq, yaranmaq, meydana gəlmək”. T.t.-dən;

- *o sıradan* “o cümlədən”;

- *oyma yazı* “mixi yazı”. *Oymaq, oyuq* sözündəndir;

- *ölçü təkəsi* “ölçü vahidi”. Məncə, T.t.-də işlənən *birim* sözü “vahid”in əvəzini verə bilmir;

- *önəm* “əhəmiyyət”. Türkiyə türkcəsindən alınmış sözdür. Əs-lində bu söz artıq Azərbaycanda özünə yer eləmiş və ortağ sözə çevrilmişdir. Təəssüf ki, ADİL-də onu görmək olmur;

- *uçar* “təyyarə”. Türkmən dilindən götürülmüşdür. “Uçak”dan daha yaxşıdır. Bütün estetik və etik tələblərə cavab verir. Üstəlik, Azərbaycan dilində işlənən sözdür (*Uçarda turacdır, qaçarda ceyran*. S.Vurğun);

- *ulus* “millət”. Başqa türk dillərindən götürülmüşdür. ADİL-də Az. əski *ulus* sözü “el, oba, yurd, kənd” anlamında verilir;

- *uluslararası* “beynəlxalq”. Türkiyə türkcəsindən götürülmüşdür;

- *ülgü* “ölçü, ölçü-biçi, örnək, model”. Azərbaycan dilində işlə-nən sözdür. Onun “model” anlamında dilçilik termini kimi işlədil-məsi də məqsədəuyğundur;

- *ürətkən, ürüncül* “məhsuldar”. Ortağ türkcə *ür* kökünün “çox, çoxalma, artma, törəmə, toxum” anlamlarına uyğundur. *Ürətkən* sözü Türkiyə türkcəsində işlənir. Az. dt. *ürəməğ* “artmaq, çoxalmaq” (Şamaxı) // *ürəməx'* (Göyçay), *ürəşdirməx'* “artırmaq, çoxaltmaq” (Ağdaş), *ürəşməx'* “artmaq, çoxalmaq” (Ağdaş), *ürətməğ* “ar-tırmaq, çoxaltmaq” (Quba), *ürəyən* “tez artan, çoxalan” (Şamaxı), *ürüməx'* “ürəməğ” (Ağdam) sözləri verilir (ADL). ADİL-də *dölsüz-ləndirmək, dölsüzləşmək, dölsüzlük* sözlərinin açıqlamasında *ürəmə* işlənir;

- *üstəlik* “əlavə”. Bu söz dildə özünə geniş yer eləsə də, bir çox hallarda onun əvəzinə *əlavə* də işlənməkdədir. Məncə, *üstəlik* sözü “əlavə”nin yerini büsbütün tuta bilər;

- *yarlıq* “fərman”. Əski türkcədə, eləcə də əski Az. dilində işlənən bir söz olmuşdur. Kazax, kırğız dillərində indi də işlənir. Hüquq termini kimi işlədilməsi məqsədəuyğundur;

- *yenidən qurma* “rekonstruksiya, bərpa”. Dilçilik termini kimi etimoloji araşdırmalarda geniş işlənən “rekonstruksiya”, “bərpa” sözlərinin qarşılığı olaraq verilir;

- *v.b.* (və başqa) “v.s. (və sair)”;

- *vətənsəvər* “vətənpərvər”.

ANQAR *fr.* - *Anqar* sözü Az. “uçarların saxlanması və cari təmiri üçün özəl tikili”, rus. “uçarların, helikopterlərin saxlanması, təmiri, texniki xidmət göstərilməsini təmin edən özəl tikili kompleks” anlamındadır. Fransızca sözlükdə onun “talvar, saray” anlamı verilir. XVII əsrəcən *anqar*, indi isə *hanqar* yazılır (saitlə başlayan sözlərə boğaz səsinin artırılması bütün dillər üçün xarakterikdir). Qaynaqlar onun fransız dilinə yunancadan gəlməsini yazırlar. Fransızlara haradan gəlməsindən asılı olmayaraq, bu söz türkcədir.

Anqar sözü türk. çoxanlamlı *añ* (anq) kökünün “bağlama; örtmə; çuxur” anlamlarından törəmişdir. Leksik-semantik baxımdan qarş.:

- sax. *añ* (anq) “yabanı heyvanları tutmaq üçün çəpərlənmiş yer” (ЭСТЯ, А, 152);

- *andiğ* “çənbər, qasnağ (ələyin, xəlbirin)” (МК I, 178; ДТС 44);

- kar. L., T. *anduw* “gizlənə biləcək yer” (Rad. I, 241, 239);

- sax. *andax* “duvağ” (Pek. I, 107);

- Az. dt. *anix* “üstüörtülü” < * *andix*;

- kır., kkal. *añ* “çala, çuxur; yarğan, ovraq, sel yeri” (KPC 58; ЭСТЯ, А, 156; TG I, 68). Uyğur dilində də işlənir (TG I, 68);

- *añut* (anqut) “qıf” (МК I, 156; ДТС 47);

- saxa. *añxai* “çuxur (köhnə), dərinlik (açıq yerdə)”, *añxalāt* “torpaqda olan çala, dərinlik” (Pek. I, 121). E.Pekarski onları kır. *şuñkur*, *şukur* “çuxur” sözləri ilə qarşılaşdırır. Yanlıştır, belə keçid fonetik qaydalara uyğun deyil;

- kaz. *añğalak* “göz çuxuru” (“Каз.-рус. слов.”);

- kır. *añqek* (< *añak* = anqak) “qazılmış çala, çuxur; yarğan; tütün qurutmaq üçün yer”, *añqel* (< *añal* = anqal) “dərin, geniş yarğan” (KPC 58);

- kum. *anaq* “mağara” (KTS 35);

- leb. *añar* “çat, yarıq”, qarş.: şor. *añil* “uzunsov çat (tufəngin lüləsində)” (Rad. I, 184, 185);

- kaz. *añğar* “kanal, arx” (“Каз.-рус. слов.”), *anxar* “böyük arx, kanal”, *añğar* “böyük dərə; yarıq” (БКРС); özb. *anhor* “böyük suvarma kanalı”;

- kır. *anaar* “böyük arx” < әр. (KPC 56). K.Yudaxinin belə yanlışlarını yığıb-yığıdırmaq olmur;

- v.b.

Rus. *ánker* “üç vedrə tutumlu boçka” < holl. *anker* və ya alm. *Anker*, pol. *ankier* (Fas. I, 79) sözləri də onlarla qomogendir.

Morfoloji baxımdan qarş.:

- sax. *añar* (anqar) “iki yandan biri, yarım, kəsim, bölüm” (Pek. I, 115);

- Az. dt. *ənhar* “böyük”, *ənhar* “çoxlu”, *əngər* “xəstəlik adıdır” < *anqar.

Lat. *angaria* “çətinlik, sıxıntı”, *angor* “təlaş keçirmək; təlaş, qorxu”, *angario* “gücətmək, zorla etdirmək, məcbur etmək”, ital. *angheria* “sıxıntı, inciklik, əzab” sözləri isə kökün başqa semantik yuvasından törəmişlər. Gələcəkdə kitab bütünlüklə çap edildikdə onlarla və başqa örnəklərlə tanış olmaq olar.

Anqar sözü bütünlüklə türk morfemlərindən oluşmuşdur (añ (anq) + ar). Onu morfoloji baxımdan *Anqara* (hidr.), *Ankara* (oyk.), ülgüsünə görə *donqar*, *şonqar*, *yonqar* v.b. bu kimi türk sözləri ilə də qarşılaşdırmaq olar.

ARSAK - Qaynaqlarda *Artsak//Arsaq//Ərsaç* biçimində verilən bu sözün etimologiyası Azərbaycan Albaniyasının tarixi, türk tarixi və türkologiya üçün çox önəmli və maraqlı mövzulardandır.

Erməni alimlərinin, ideoloqlarının Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına iddialarını əsaslandırmaqdan ötrü (alman faşistlərinin Rusiyanı işğal etmək üçün normand teoriyasını irəli sürdükləri kimi) Qarabağın dağlıq bölgəsinin əski adı olmuş *Artsak//Arsak* adını

hay dilində (ermənicə) yozmaqdan ötrü göstərdikləri çabalar büt-bütün boşa çıxmışdır. Haylar bu toponimin etimologiyası ilə bağlı çoxsaylı məqalələr və başqa materiallar yazıb internet səhifələrində yerləşdirdilər də, onların heç birində etimologiyadan əsər yoxdur. Çünki, sözün hay dilində açıqlamasını vermək olumsuz bir işdir. Bir dilin yaradıcılığı olan sözü başqa bir dilin materialı ilə yozmaq səmərəsizdir.

Sözün etimologiyası ilə bağlı haylar internet səhifələrində dürlü-dürlü yozumlar yerləşdirmişlər. Onlar olduğu kimi verilir:

- *Artsax* sözünün hərfi anlamı “günəşli meşə” deməkdir (<https://www.kavkaz-uzel.eu> - **Арцах**);

- «Название Арцах возникло в незапамятные времена. По преданию, оно означает Арамания - сын Айка Наапета, цах - дерево, лес. Поскольку по его велению в крае были посажены лесные массивы, плодовые деревья. Впоследствии, претерпев изменения, это словосочетание превратилось в Арцах. Согласно другому преданию местных жителей, записанному в конце прошлого века, название Арцах произошло от слова сар - гора и цах - лес, т. е. гористый и лесной (основной фактор ландшафта края). С течением времени начальная буква «с» исчезла и получилось Арцах. См. Апреc Бекназарян, Тайна Карабаха, С-П, 1886, с. 143 (на арм. яз.)» (<https://ru.wikipedia.org> – **Обсуждение: Арцах**);

- «По мнению армянских и западных специалистов, в надписях, относящихся к урартскому периоду, регион упоминается под разными названиями: «Ардах», «Урдехе» и «Атахуни». Говоря об Армении в своей «Географии», историк-классик Страбон ссылается на армянский регион, который он называет «Орхистене», что, как полагают, является греческой версией старого названия Арцаха. Согласно другой гипотезе, выдвинутой Давидом М.Лангом, древнее название Арцаха, возможно, происходит от имени армянского царя Арташия I (190-159 до н.э.), основателя династии Арташесидов и царства

Великой Армении. Другие также говорят, что это имя происходит от Ара Прекрасного. Араи Цах, что переводится как Лес Ара. Народная этимология утверждает, что это название происходит от слов «ар» (Аран) и «цах» (лес, сад) (то есть сады Арана Сисакана, первого нахарара северо-востока Армении). Сегодня это название используется армянами в основном для обозначения Нагорного Карабаха и оккупированных Арменией территорий, окружающих Нагорный Карабах». Вах: [https://ru.qaz.wiki/wiki/Artsakh \(historic province\)](https://ru.qaz.wiki/wiki/Artsakh_(historic_province)).

Göründüyü kimi, elmi və eyni yanaşma yoxdur, məntiqsiz, dilçilik qaydalarına uyğun olmayan yozumlar verilir, örnək göstərilmir. Məsələləri qatıb-qarıdırıb özlərini də dolaşığa salıblar. Üstəlik, utanıb-qızarmadan Azərbaycan torpaqlarını işğal etmələrini də yazırlar.

Alban tarixinin, Alban onomastikasının haylarla bağlantısı tarix və kultur baxımından olumsuzdur. Gerçəklik isə tərsinədir. Buna baxmayaraq, Arsağa ermənicə yozum verə bilmədikləri halda, Qarabağ adının da türkcə olmamasından ötrü cürbəcür uydurmalara əl atırlar (etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir).

Arsağ adına yiyələnmək istəyən erməni ideoloqları 30 illik işğal dövründə Ermənistan başçılarının məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Arsağın xarabaya çevrilməsini necə izah edə bilərlər? Adam da öz vətəninə dağıdarmı?

Verilən etimoloji yozumlar elə məntiqsiz və gülüncdür ki, onlara baş qoşmağa ərinirsən. Bu yozumların necə ağılasıgmaz və cəfəng olmasını hər bir oxucu özü də ayırd edə bilər. Bununla belə, onlardan bir neçəsinə toxunmaq istərdim.

Erməni dilində *aryev* “günəş”, *aryevod* “günəşli” sözləri işlənilir. *Aryevod* sözü *Artsax* adına necə qoşula bilərmiş ki, “günəşli” anlamını da saxlamış olsun? Yoxsa, dilçilikdə yeni qaydalar yarandı?

Cəläləddin Rumi deyir ki, “Şəfqət və mərhəmətdə Günəş kimi ol.” Günəş bir an belə dayanmadan, fərq qoymadan, eyni dərəcədə

hər yerə öz işığını paylayır. Bu işıqdan nə qədər almaq isə Yer in işidir. Günəşli və ya Günəşsiz meşə də olarmış?

Ermənicədə “meşə” anlamında *antar* (bu dildə üç cür **-d-** səsi olduğu üçün **-t-** ilə verilir) sözü işlənir və başqası yoxdur. Erməni dilini yaxşı bilən, yüksək təhsil görmüş bir tanışımın bilgisinə görə, ermənicə *uax* (tsax) sözü “odun” deməkdir. Belə çıxır ki, ermənilər səslənişi oxşar ola bilən ayrı bir söz tapa bilmədikləri üçün, *tsax* sözü yalandan “meşə, bağ” anlamı da qoşaraq bütün dünyanı aldatmağa çalışıblar? Az., T.t. *odun* (rus. *drová*) sözünün anlamına baxaq: “yandırmmaq üçün kəsilmiş və doğranmış ağac parçası; ağac yanacağı” (ADİL; TS). *Odun, tsax, drová* yaşıl və bütöv ağac deyil ki, ondan da meşə, bağ yaransın? Odundan meşə düzəltmək kimin ağına gələ bilər?

Arsaxda meşə özü yarandığı halda, kiminsə göstərişi ilə orada meşə salmaq da başqa bir uydurmadır. Meşə o yerdə salınır ki, orada ağaclıq yuxdur. Keçmişdə əhalinin az olması səbəbindən, meşənin qırılıb-tükənmə ehtimalı da sıfıra bərabərdir. Bütün bunlara görə, Arsaxda meşə salmağa bir gərəklə olmamışdır. II Qarabağ savaşından sonra hamı gördü ki, ermənilər Arsaxda meşələri, bağları, ağacları kəsməyə daha həvəsli olmuşlar, nəinki yaşıllıq yaratmağa.

Erm. *tsax* “odun” sözünün türkiyəli olmasını isə düşünmək çətin deyil. Qarşılaşdır: Az. *şax* “ağacdən, koldan ayrılan budaq, qol; dal; ağacın qırılıb yerə tökülmüş yarpaqlı qol-budağı”, Az. dt. *şax* “qədim asma tərəzinin qolu, tərəzinin kasaları asılan ağac” (Kələbəcər), *şax* “lobya bitkisinin sarmaşılıb çıxması üçün onun dibinə basdırılan ağaclar” (Şəki), *şax* “ağaclıq” (Ağcabədi) // fars. *şaxe* “budaq, zoğ”. Erm. *tsax* (uax) sözü də *ş ~ ç ~ ts* keçidi ilə Az. “*şax*”dan alınmışdır.

Türkologiyanın təcrübəsi göstərir ki, etimologiyada yanlışlar çoxdur. Arada qərəzli, bəzən də konyukturaya uyğun yozumlar olur, ancaq bu cür işləyən etimoloqlar çalışıblar ki, məqsədlərini ört-basdır etsinlər və bunun üçün ustalılıq göstərənlər də olub (gələcəkdə belə nümunələr verilməkdir). Kələk işlətmək, öz dilindəki sö-

zün anlamını bilə-bilə dəyişdirmək də olarmış? Bu, erməni “tarixçilərinin” VII əsrdə Məhəmməd peyğəmbərin adından ermənilərlə bağlı olması deyilən, ərəb əlifbası ilə soldan sağa yazılmış saxta fərman tərtib etmələrinə bənzəyir. Bu saxtılığı öz xalqı üçün alçalıcı və zərərli sayan erməni vətənsəvəri, erməni tarixinin araşdırıcısı Filipp Ekozyantsın YOUTUBE kanalında (**video poez. Арам Мкртчян, родовое древо армян и фирман Пророка. 15 апреля 2019 г.**) necə ağır anlar yaşadığını ürək ağrısız izləmək olmur.

Aran şəxs adının *tsax* sözünə qoşulması və sonradan “an” bölümünün düşməsi (eliziya) səbəbindən *Artsax* formasına keçməsi ilə bağlı deyilənlər *Arsak* adındakı “ar” bölümünün erməniləşdirilməsi istəyindən irəli gəlir. Alban çarlarından birinin adı *Aran* idi. *Aran//Arran* Albaniyanın paralel adı olmuşdur. Yaqut əl-Həməvi Azərbaycanda üç *aran* adını verir: *aran iqlimi*; Qəzvin bölgəsində tanınmış *Aran qalası*; tanınmış *Harran şəhəri* (TEİ 83). Çağdaş Azərbaycanda (Şəki r.) *Aran* kəndi vardır (TEİ 85). Az. dt. (Dərbənd) *aran* “tövlə”, bar. *aran* “həyət”, Krm., cığ. *aran* “ağıl, kora”, cığ. *aran* “saray” (Rad. I, 251), koyb. *arān-parān* “taxça, qutu” (Rad. I. 252); kaz. *aran* “tələ; heyvanları salmaq üçün yer” v.b. bu kimi türkcə çoxsaylı omonimlər göstərir ki, *Aran* adı türkcədir (etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir).

Erm. *sar* “dağ” (əski erm. “yüksəklik” - ДЯ 62, 63, 29) sözünü qədim uyğ. *sarp* “sarp, sərt, çətin” (ДТС 489; EUS 197) // *şarp* (XM 135), T.t. *sarp* “dik, çıxılması çətin yer, yalçın”, Az. *sarp*, Az. dt. *sarf* “uçurum”, *sərp* “sarp, sıldırım, yalçın” sözləri ilə qarşılaşdırmaq çətin olmaz. Ermənicə *sar* auslautda səs düşümü ilə türkcə “sarp”dan yaranmışdır. Qarş.: kır. *sal/salt* “adət, vərdis” (KPC 624, 628) v.b.

Urartu qaynağını ortaya atmaq da *Arsak* sözünü gedər-gəlməzə salmaq istəyindən irəli gəlir. Görünür, bilmirlər ki, urartuların dilində türk sözləri, o sıradan yer, şəxs adları da bəllidir.

“Bəzi tədqiqatçılar Urartu yazısında adı keçən *Urtex/Urtexini* və Strabonun qeyd etdiyi *Orxistena* yeradının sonralar *Artsax* (Ar-sak) şəklinə düşdüyünü güman edirlər (Алиев, 1989 а, 15, 17; Мамедова, 1986, 104); Lakin bu adların şəkilsiz formaları olan nə *Orxist*, nə də *Urtex* adının *Artsax* şəklinə düşməsi üçün fonetik əsas yoxdur. Əgər *Orxist* və *Urtex* eyni bölgənin adıdırsa, onda bu bölgə Göyçə gölünün güney-doğu yaxasındadır. Belə ki, urartuların m.ö. 713-də tutduğu *Urtex* bölgəsi burada idi (Арутюнян 1970, 263-264)” (ATİT, III, 426, qeyd 908). “N.Arutunyan belə hesab edir ki, *Urtex* ölkəsi Sevan gölü vadisində və ya dağlıq Qarabağda yerləşmişdir” (TDTE 261). *Urtex*, *Orxist* toponimlərinin harada yerləşməsinin hazırkı etimologiya üçün heç bir önəmi yoxdur, çünki yuxarıda qeyd olunduğu kimi, *Arsak* adının bu sözlərdən yaranması fonetikanın qaydalarına qarşıdır.

İ.Cəfərsöylü Urartu qaynağındakı *Urtex* bölgə adını, e.ö. VII əsrin ortalarında yaşamış bir Elam çarının adı kimi keçən *Urtax* (mətnə *Urtaxi*) şəxs adını, erməni tarixçisi Vardanda alban soy adı, şəxs adı kimi verilən *Ördik* adını türk dillərindəki *ördək*, *ördəkli* etnonimləri (totem etnonimə çevrilmişdir – F.Ə.) ilə bağlamaqda (TDTE 260-261) doğru yol seçmişdir. Qarş.: fars. *urdek*, bul. *yurdek* (TVS 664), tac. *ordak* “ördək” (TG II, 667) < türk. *ördək*.

Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi”ndə *Ar(t)sax* adı çəkilmir. Alban katolikosu Esai Həsən Cəlalyanda bir dəfə *Artsax* adı verilir.¹ Moisey Kalankatuklu “Alban tarixi”ndə *Arsax* biçimini yazır. F.Ağasıoğlu “Alban tarixi” kitabının ayrı-ayrı nüsxələrində toponimin fərqli yazılışının olmasını yazmaqla yanaşı, hay dilində *Artsak* formasının sonradan dayanıqlaşmasını göstərir (ATİT III, 426).

Q.Qeybullayev *Artsak* sözünün Albaniyada dağlıq bölgənin bir bölümünün - Yuxarı Qarabağın qədim adı olmasını yazır (ATTT 190). Ayrı qaynaqda Mil düzünün də *Arsak* bölgəsinə bağlı olması

---

¹ Джалалян Е.Х. «Краткая история страны Албанской», 23

göstərilir². Bu qaynağın başqa səhifəsində isə Mil düzünün adı çəkilmir.³ Arsaxda yerləşən bölgə adları sırasında *Mets-Arank* (Böyük Aran), *Muxank* (Muğan) adları da verilir (ATİT III, 426). Bu, inzibati bölgü ilə bağlı ola bilərdi.

Toponimin etimologiyası ilə bağlı Azərbaycanda da fərqli yanaşmalar vardır. K.Rüstəmov “Artsax sözünün etimologiyası” məqaləsində yazır ki, Pompey Troqa görə “Artsax”ın kökəni bəlli deyil. Daha sonra isə K.Rüstəmov toponimi *as//az* tayfasının adı ilə bağlayır (<https://vestikavkaza.ru/analytics/Etimologiya-slova-Artsakh.html>). Halbuki, morfonoloji qaydaya görə, *as* adından *Artsak/Arsak* adının yaranması olumsuzdur, daha doğrusu, çox dolaylı və uzun yoldur.

Q.Qeybullayev *Artsak* toponiminin türk. *art* “dağlıq ərazi; yüksəklik” sözündən və *sak* etnonimindən yaranmasını yazır (ATTT 190). “Art” versiyası ağlabatan olsa da, “sak” bölümünə düzgün yozum verilməmişdir. Çünki, bu halda məntiqsiz bir ad yaranmış olur. Q.Qeybullayevin bu mövqedən çıxış etməsi, adın ermənicədəki *artsak* formasına aydınlıq gətirmək istəyindən irəli gəlir.

Azərbaycanda toponimin *ər+sak* formasının ərəb modeli olması versiyasını irəli sürən də olmuşdur (YOUTUBE kanalında səslənib). *Arsak* toponimi yarananda ərəb dövlətçiliyi, Xilafət olmamışdı. Alban dövlətinin islamaqədərki tarixi isə min ildən çoxdur. Üstəlik, ərəb dilində nə *ər*, nə də *sak* morfemləri (kök və ya şəkilçi) yoxdur.

F.Ağasioğlu yazır ki, *Arsak* adının Qarabağ adı ilə əvəzləşməsi XIII əsrdə baş vermişdir. *Arsaq* adı Alban elində bir neçə əsr buyurğanlıq etmiş, *sakat* (saqa) boyundan gələn partların bir qolu olan ərsaklar sülaləsi ilə bağlıdır. Onlara *varsaq* boyu da deyilirdi. Qaynaqlar Novosibirsk oymağında baraba türklərinin *Arsaklı* kənd adını verirlər. Şərur tuşunda Arazın sağında *Arsaklar* kəndi vardır. Yaqut əl-Həməvi Muğanda *Ərsaq* dağını göstərir. *Ərsaq* (arsaq) boy

---

² “Azərbaycan tarixi” (7 cildə), II, 18;

³ y.o., s. 191.

adından yaranan *Arsaq* toponiminin çox aydın etimologiyası vardır (ər-saq) (ATİT III, 425-426). F.Ağasıoğlu adın morfoloji quruluşunda olan *ər-saq* morfemlərini açıqlamasa da, mətnin kontekstində *ər* (kişi, adam) + *saq* (tayfa adı) anlaşılır.

“Q.V.Ksenofontovun 1921-1926-cı illərdə saxa boyları arasında “Er Soqotox Elley və Omoqon Baay” motivində topladığı tarixi rəvayətlərin birində deyilir: “Er Soqotox Elley güneydən gəlmişdi, deyilənə görə, onun atası tatar soyundanmış, adı isə Arsaax imiş” (Ксенофонов. Эллеяда, 1977, 34)” (ATİT, III, 426, 904-cü qeyd).

Esai Həsən Cəlalyan yazır ki, şair Moisey *Arşakı* “qoçaq parflı” adlandırır.⁴ Parf çarı *Arşak* (Arsak) Arşaklılar (Arsaklılar) sülaləsini yaratmış və onların hakimiyyəti e.ö. 248-ci ildən b.e. 227-ci ilə qədər sürmüşdür.⁵ Ravlinson (“Part elxanlığı”) partlara başçılıq edən *Arsak*//*Arşak* kişi adını verir. Onun başçılığı ilə partlar m.ö. 250-ci ildə selevkitlərə qarşı çıxaraq erkinlik (azadlıq) qazanmışlar. Bu olay Part-Arsaklar dövlətinin quruluş tarixidir. Ondan sonra bütün part buyurğanlarında *Arsak* adı işlənmişdir.⁶

Moisey Kalankatuklu “Albaniya tarixi” kitabında Qriqorinin (qriqorian təriqəti onun adı ilə bağlıdır - F.Ə.) atasının Parfiyalı *Anak* olmasını yazır (s. 20). Qriqor (239-325) Türkmən elindən gəlmiş türk-ərsaq soylu *Anak* bəyin oğlu idi. Hay-erməni toplumu içində xaçsevərliyi yayan Qriqor hay dilini bilmədiyindən xristianlığı çox ola bilsin ki, təhsil aldığı yunan dilində və ya bölgədə ortaq dil kimi işlənən türk dilində yayırmış (ATİT I, 14-15; II, 104-105). *Parf* forması *part* etnoniminin yunan versiyasıdır (bu, elmdə bəllidir). Qarş.: *sakat* ~ *skit* ~ *skif*.

İndiki Türkmənistan ərazisində öz dövlətlərini qurmuş partları bir sıra qaynaqlarda hind-fars dilli, bəzilərində isə türkdilli (sakla-

---

⁴ Джалалян Е.Х. «Краткая история страны Албанской», 13

⁵ у.о., s. 40, “Qeydlər” b.

⁶ Mehmetov İ. “Türk Kafkasında siyasi və etnik yapı” (eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarixi), 138

rın bir qolu) sayırlar. Bunu ayırd etmək tarixçilərin işidir. Burada yalnız onu demək olar ki, Parfiya böyük ərazini (indiki Türkmənistan, Tacikistan və Özbəkistanın çox yerini, Kazaxıstanın batı bölümünü) tuturdu. Əhalisi türkdilli və irandilli (hind-fars dilli - F.Ə.) tayfalar idi.⁷ Sonralar Parfiyanın tutduğu ərazilər daha da genişləndi. II Mitridat Ərməniyyəni və Quzey Azərbaycanın Kürdən güneydəki ərazisini də işğal etdi və bundan sonra ermənilərə Arşaklar sülaləsinin bir qolu başçılıq etməyə başladı.⁸

Parfiyada türk və farsdilli etnoslar vardı. Azərbaycanın güneyində Arşakilər (Arşaklılar - F.Ə.), quzeyində (Albaniyada) isə türk sülaləsi Aranilər (Aranlılar - F.Ə.) buyurğanlıq edirdi.⁹

Parfiyalılar Aransahlrın (Aranlıların - F.Ə.) ağalığına son qoyub yerinə *Arsak* sülaləsinin təmsilçilərini təyin etməyə başladılar. Albaniyada Arsak sülaləsinin ilk təmsilçisi I Vaçaqan (Qoçaq Vaçaqan) olub.¹⁰ Eramızın I əsrində hakimiyyətə gələn Alban arşaklıları VI əsrə kimi - ölkə Sasani tabeliyinə keçənəcən davam gətirə bildilər. Moisey Kalankatuklunun siyahısında bu sülalədən olan 10 Alban buyurğanının adı çəkilir: *Qoçaq Vaçaqan* (I Vaçaqan), *I Vaçe*, *Urnayr*, *II Vaçaqan*, *Mirhavan*, *Satay*, *Asay*, *Yesuagen*, *II Vaçe*, *III Vaçaqan* (Mömin Vaçaqan). Siyahıdan aydın olur ki, *Aran* bu sülalədən deyil.¹¹ Bu adların içərisində haylarla bağlı heç nə yoxdur. Adları çəkilən alban çarlarından *Vaçaqan*, *Aran*, *Satay*, *Asay* adlarının etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Prokopiyy Kesariyskiy yazır: “Bir kimsə düşünməsin ki, Arsa-kidlər erməni (hay) sayılırlar”.¹² Haylarda geniş işlənən *Arşak* kişi adı da s ~ ş keçidinə görə “Arsak”dan yaranmışdır.

---

⁷ Muxtarova Ə. “Türk xalqlarının tarixi”, 128

⁸ y.o., 127

⁹ “Azərbaycan tarixi” (Z.Bünyadovun, Y.Yusifovun. redaktəsi ilə), I cild, 243

¹⁰ Məmmədov İ, L.Məmmədova L. “Azərbaycan dövlətləri və hökmdarları”, 52-53

¹¹ “Azərbaycan tarixi” (7 cildə), II, 65

¹² “О постройках”, ВДИ, № 4, 1939, III, 1.6.

Strabon *arsak//varsak* boyunun saklar (iskitlər) arasında bulunan dayların törəməsi olduğunu yazır. Yunan müəllifi Arriana görə, Orta Asiyada yerləşən *arsak//arşak* boyları İsgəndərə qarşı çıxmışlar. İ.Məmmədov onların part dövlətinin qurucuları ola biləcəyini yazır.¹³ Onun kitabında arsaklarla bağlı geniş bilgi verilir.¹⁴ ДТС-də əski *arsaqaj* (arsakay) (etn.?) sözü vardır (s. 55). Sual işarəsi ilə verilən bu etnonim araşdırmalara qatılmamışdır.

Erməni dilinə türklərdən *varsağ* “aşıq, varsaq” sözü də keçmişdir (AX 343). Bu söz *arsaq//varsaq* boylarında geniş yayılmış musiqinin adı ilə bağlıdır. Qarş.: T.t. *varsağı* “Güney Anadoluda yaşayan varsak türklərinin söylədikləri qoşma” (TS), Az. *varsaq* (< qədim türkdilli tayfa adından) “aşıq, müğənni, çalğıçı”, *varsağı* “varsaqların ifa etdikləri hava; şer”, türkm. *varsağı* “şer” (ADİL). Bu adın əski biçimi “arsak”dır. Saitlə başlayan sözlərə samitlərin, eləcə də -v- səsinin artırılması olayı ilə türk dillərində də qarşılaşmaq olur. Qarş.: b.t.d. *ur//Az. vur* (vurmaq, vuruş). Çuvaş dilində daha çoxdur.

Toponimin etimologiyasını öyrənmək üçün onun morfoloji quruluşu bir daha araşdırılmalıdır. İlk öncə, toponimdəki birinci komponentin *ar* (çoxanlamlı söz köküdür) və ya *ar/ər/er* “kişi, insan; erkək” sözü, ikinci komponentin (sak) isə çoxanlamlı *sak/saq* sözü və ya *-sak/ saq*, *-sək* sözdüzəldicisi olub-olmaması aydınlaşmalıdır.

İş ondadır ki, söz yaradıcılığında çox işlək, ürətkən olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində *-saq/sak*, *-sək* sözdüzəldicisi öyrənilməmişdir. Bu, o deməkdir ki, Az. dilçilik elmi bu sözdüzəldicini tanımır. Qarşılaşdır: Az. *qarsaq* “odla, alovla ütölmüş, üzdən yanmış”, Az. dt. *qarsax* “qozun yaşıl qabığı”, *qərzək* “təzə qoz, fındıq kimi meyvələrin dəydicə yarılıb tökülən yumşaq üst qabığı”, *qarsax* “seyrək otlu uçurum” v.b., b.t.d. *karsak* “çöllükdə yaşayan

---

¹³ Mehmetov İ. “Türk Kafkasında siyasi və etnik yapı” (eski çağlardan günümüze Azərbaycan tarixi), 109

¹⁴ y.o., s. 109, 126-128, 138

tülkü”, türkm. *qarsak* “beş daşla və ya alçı ilə oynanılan uşaq oyununun adı”, Az. *axsaq, qursaq, bağırsaq, qurumsaq, sarsaq, sarımsaq*, b.t.d. *ərsək* v.b. Göründüyü kimi, göstərilən sözdüzəldicinin daşdığı funksiyalar içərisində sifət elementi aydın seçilir.

Ayrı bir yandan isə, çoxanlamlı *sak/saq/sax/sağ* söz kökü də araşdırmalara qatılmamışdır. SSRİ EA Dilçilik İnstitutu bu kökdən yaranmış bir neçə sözün (*sak, sakar, sakak, sakanak* v.b.) etimologiyasını öyrənməyə çalışsa da (*bax: ЭСТЯ, Л*), başqa sözlərdə olduğu kimi, onların da araşdırılmasında bir çox qüsurlara yol verilmişdir. Dilçilər istər *Arsax* toponiminin, istərsə də *arsaq/varsaq* etnoniminin öyrənilməsi üçün ən azından bu söz kökü ilə də maraqlanmalı idilər. Təəssüf ki, belə olmamışdır.

Çoxanlamlı *ar* kökü də araşdırmaya qatılmamışdır. Halbuki, *ar* türk dillərində ən ürətkən söz köklərindən və söz yuvalarından biridir. Saitlər arasındakı keçidə görə, *or, er, ur, ir* v.b., proteza olayına görə *qar, xar, var* v.b. formaları da vardır. *Artsak/Arsaq* formaları da *ar* başlanğıcını qabarıq göstərdiyi üçün, onun araşdırmaya qatılmaması kobud yanlışdır.

Arsak toponiminin araşdırılmasında Azərbaycan araşdırıcılarının üstünlük verdikləri *ər* “adam; kişi (erkək)” + *sak* “tayfa adı” yozumu da göstərilənlərə və başqa səbəblərə görə düzgün deyil. *Saklar* (*sakat, skif, iskit* adları ilə də tanınırlar) çox geniş bir ərazidə (Qara Dəniz bölgəsində, Orta Asiyada, Sibirdə, Hindistanda, Batı Avropada v.b.), eləcə də Azərbaycanda yaşamış qədim türk tayfası olsalar da, onlardan yalnız Qarabağda yaşamış saklara *ərsak//arsak* “adam sak; kişi (erkək) sak” adının verilməsi inandırıcıdır mı? Belə çıxır ki, başqa bölgələrdə yaşamış saklar adam və ya ər sayılmamışlar? Sak tayfasından olan qadınlar necə olsun? Belə məntiqli ad yaradıcılığı türk dili üçün xarakterik deyil. Azərbaycanda sak tayfasının adı ilə bir sıra toponimlər (qədim *Sakaşena* bölgəsi, *Şəki* şəhəri, *Şəki* kəndi (Batı Azərbaycanda), *Saatlı* şəhəri, *Pirsaat* çayı, *Pirşəğa* qəsəbəsi və *Maştağa* qəsəbəsinin adları etno-

toponimlərin, özəlliklə də, sak tayfası ilə bağlı toponimlərin necə yaranmasını aydın göstərir.

Ər (kişi; adam) + *sak* (sözdüzəldici) modeli şəxs adları üçün keçərlili olsa da, etnonim yaradıcılığı üçün türk dilinin qaydalarına və türk gələninə uyğun deyil. Türkologiyada bəlli olan *subar/subar*, *ağacəri*, *meşər(i)*, *xəzər*, *kögər* v.b. tayfa adları göstərir ki, türk tayfa adlarında *ər* “adam” sözü sonda işlənir. “V.V.Radlov yazır ki, Sibirdə yaşayan Lebed tatarları özlərini *Ku kişi* adlandırırlar (428, 92).” (TDTE 255).

Əlbəttə, bir versiya kimi, şəxs adının tayfa adına, sonradan isə tayfa adının oronimə çevrilməsi bütünlüklə qırağa qoyulmur. Təcürbədə belə hallar olur: Troyalı **Burutun* adı ilə briton tayfasının və Britaniya ölkəsinin adı yaranmışdır (TTİ 44).

Yuxarıda deyildiyi kimi, *Arsak* sözü Albaniyada dağlıq Qarabağın qədim adı olmuşdur. Türk dillərində *art* “dağ, təpə; yayla; yüksəklik, yoxuş, zirvə, sıldırım; dağ aşırımı, dağ keçidi; v.b.” deməkdir (ДТС 55; МК I, 116, 303; II, 54, 192; ЭСТЯ, А, 179; АТТТ 190; v.b.). *Art* “dağ, təpə, yüksəklik” + *sak* (sifət yaradan sözdüzəldici) birləşməsi və **-t-** səsinin düşməsi qaydaya uyğundur.

Göstərilənlərlə yanaşı, *ar* kökünün “çətinlik, sıxıntı, dar, darlıq” anlamları da etimologiya üçün yararlı ola bilər. Bu baxımdan, sax. *ārtik* ~ *āttik* (< ā:rt-ik) “dar keçid, dar dərə; dağ keçidi; keçid; dərə ilə və ya dağ yamacı ilə gedən yol” (Pek. I, 152; ЭСТЯ, А, 179); *ərtmak* “dağ keçidi” (Rad. I, 306; ЭСТЯ, А, 179) sözləri də maraqlıdır.

Qaynaqların çoxunda *Arsaq* variantı işləndiyinə görə, ermənicədəki *Artsax* (Արцах) formasındakı **-ts-** (ц) səsinin nə olması da aydınlaşdırılmalıdır. Rus dilindəki **-ц-** (ts) səsinə uyğun gələn bu səs türk, monqol dillərində də vardır. Örnək: Naxçıvan şivəsində *çay*, *çəmən* sözləri (v.b.) uyğun olaraq *tsay* (цай), *tsəmən* (цәмән) kimi söylənir. Böyük alim V.Radlov da türk dillərində bu səsi görmüş və onu rus dilində olduğu kimi, **-ц-** hərfi ilə vermişdir (Rad. I, XIII). Örnək: kom., kar. L. *борц* (borts) “borc” (Rad. IV,

1668), Krm., tob. *барҫа* (bartsa) “barça, hamısı” (Rad. IV, 1487) v.b. -**Ц**- səsi bir qayda olaraq -**ç**-, -**s**- səslərinin bir variantı kimi yaranır, daha doğrusu allofondur.

- **Ц**- səsi monqol dilində də geniş işlənir. Örnək: mon. *аруах* (artsax) “mübahisə etmək, qarşı çıxmaq, razılaşmamaq” sözü (MPC) türkcə çoxanlamli *ar* kökünün başqa bir semantik yuvasından törəmişdir.

Azərbaycan türkcəsində -**ц**- səsinin sonrakı taleyi başqa türk dillərində geniş işlənməkdə olan -**ñ**- (sağır “nun”) səsinin taleyi kimi olmuşdur (-**Ñ**- səsi də unudulmuş və yalnız Gəncə şivəsində bir-iki sözdə qalmışdır. Təəssüf ki, ADL-də onları görmək olmur).

Erməni dilində də -**ts**- (ц) səsi vardır (ola bilər ki, türk dilinin təsiri ilə yaranmışdır). Örnək: ermənicə *qamats-qamats* (qamaц-qa-maц) “yavaş-yavaş, bala-bala” sözü sadəcə türk ülgüsü ilə yaranmayıb, sözün özü də türkcədən alınmışdır. Bu söz Az. dan. *xımır-xımır* “yavaş-yavaş, alçaqdan, yavaşdan, özü üçün; az-az, bala-bala” (ADİL), sax. *kımis* “xəsis kadın” (Pek. II, 1394), Az. dt. *xımus* “gözügötürməz, xəbis” (ADL) sözləri ilə bir kökdəndir və saillərə-rası keçidə görə *kımis biçimində yenidən qurulur (gələcəkdə bu sözlərin etimologiyası çap ediləcəkdir).

Urartu qaynağında keçən *Ardax* adını isə qarşılaşdır.: *artak* “pozulmuş, xarab” (MK I, 179; ДТC 56; EUS 20); uyğ. *ardak* “itki, zərər” (Rad. I, 320); sax. *ardax* “kif” (Pek. I, 147); T.t. *ardak* “iç-dən çürüməyə başlamış ağac”. Urartu dilinə keçmiş bir sıra türk sözləri də göstərir ki, *Urtex* toponimi kimi, *Ardax* da türkcədən alınabilir. Örnək: *bia* “su” (Biaini = Urartu ölkəsinin adı) < türk. *bia*, *bua* “su; göl; çay” (ATTT 48); *ate* “ata” // *ata* (ADM 40); *ti-* “danışmaq” // *de*, *dil* (ADM 41); *tiau* “demək, danışmaq” < türk. *tı*, *te*, *de* (ATTT 48); *tar(a)* < türk. *dərə* (ATTT 48); *terai* “qayda” < türk. *törə* (ATTT 48); *sue* “göl” < türk. *su* (ATTT 48); *sue* “göl” // *su* (ADM 41) v.b. bu kimi sözlər sadəcə urartu-türk dillərindəki söz paralelliyi deyil, açıq-aydın türk sözləridir və onları anlamaq üçün dilçi olmaq gərək deyil.

Arsak adının erməni dilinə türkcədən keçməsinə şaşırıdıcı heç nə yoxdur. Haylar (Balkanlardan Kiçik Asiyaya köç etdikdən sonra (erməni qaynaqlarına görə 3000 il öncə) bir neçə min il boyu daha çox türk dövlətlərinin tabeliyində, türklərlə iç-içə yaşadıkları üçün geniş və çoxşaxəli kontaktlar nəticəsində türkcədən erməni dilinə minlərlə söz, habelə mədəniyyət keçmişdir.

Müəlliflərin çoxu yunan qaynaqlarına söykənərək indiki ermənilərin soybabalarının hind-avropa kökənli olmasını və Balkan yarımadasından köç edərək Kiçik Asiyaya gəlməsini yazırlar. Herodotun, Evdoksun, sonradan Halikarnaslı Dionisinin bilgilərinə arxalanan bu fərziyyənin ardıcilları göstərirlər ki, friq boyları ilə qandaş olan indiki ermənilər uzaq keçmişdə Balkan yarımadasında yaşamışlar (ДЯ 3-4; АТТТ 49). Q.Qeybullayev onların soybabalarının Balkandan e.ö. XII əsrdə köç etməsini yazır (АТТТ 49).

Kiçik Asiyaya gəldikdən sonrakı dövrlərdə cürbəcür yerlərdə dağınıq halda yaşamış hayların dayanıqlı vətəni olmamışdır. Ayrı-ayrı dövlətlər və hakimiyyətlər onları vaxtaşırı, hissə-hissə Azərbaycana köçürmüşlər. Q.Qeybullayev yazır ki, Urartu çarları əsir götürülmüş erməni ailələrini Batı Azərbaycan (indiki Ermənistan) torpaqlarına köçürmüşdülər (АТТТ 49). Ərəb tarixçisi İzzəddin İbn əl-Əsir yazır ki, Qubad oğlu Xosrov Ənuşirəvan (VI əsr) 10 min erməni əsirini Azərbaycanda yerləşdirdi (“Əl-kamil Fi-T-tarix”, 7).

Haylar Azərbaycan torpaqlarında yerləşmək üçün yüzillər boyu siyasət işləmişlər. “Ərəb xilafəti VIII əsrin ilk illərindən Alban kilsələrini Erməni dini mərkəzinə tabe etdi...” (АТІТ III, 402). “Alban tarixçisi yazır ki, “kitablar və Bibliyanın bölmələri yandırıldığına görə (VIII əsrin əvvəlində Alban kilsəsi Ərəb xəlifəsinin əmri ilə erməni kilsəsinin tabeliyinə verildikdən sonra erməni kilsə başçısı İlyanın sərəncamı əsasında alban dilində yazılmış kitablar yandırılmış, yeşiklərə doldurularaq Tərtərçaya atılmışdır - Q.Q.), Albanların bu əsrlərdəki çarlarının adı bilinmir” (“Alban tarixi”, I kitab, 8-ci fəsil) (АТТТ, 178). “704-cü ildə erməni-qriqoryan kilsəsi ərəb

xəlifəsinin köməyi ilə Alban kilsəsini özünə tabe etdi, alban katolikosu Nerses Bakurun kitabxanası isə məhv edildi”¹⁵

Alban kilsəsini öz təsirləri altına almaq istəyən erməni katolikləri Sasanilər dövründə olduğu kimi, Xilafətin də hərbi güclərinin köməyinə əl atırdılar. Sonralar erməni kilsəsi alban ruhanilərini öz mövqelərindən sıxışdırıb çıxartdı və alban əhalisini qriqorianlaşdırmağa başladı. Bu və erməniləşdirmə prosesi albanların kəskin qarşılıqlılaşması ilə üzləşdi. Alban tarixçisi Kirakos (XIII əsr) yazırdı ki, yalnız alban “rəislərinin” çoxu erməni dilini bilir və bu dildə danışırdılar. Deməli, XIII əsrdə belə, Albaniya əhalisinin çoxu erməni dilini bilmirdi. İ.P.Petruşevskiyə görə, erməni kilsəsi Albaniyada “ölkəni erməniləşdirmək aləti olmuşdu...”. VIII əsrin başlanğıcından Albaniyada keşişliyə keçirmək hüququ erməni katoliklərinə keçir. Moisey Kalankatlı göstərir ki, bundan sonra Albaniyada xalkidonçuluğa meyl edən hər kəs “qılıncla və əsarətdə məhv edilməli idi”¹⁶

1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şah erməni katolikliyinin mərkəzini Kilikiyanın Sis şəhərindən əhalisi tamamilə türklər olan İrəvanın yaxınlığına, Üçkilsə adlanan qədim alban monastırına köçürmüşdü. Abasqulu ağa Bakıxanov Türkmən Həsən şahın oğlu Sultan Yaqubun 1487-ci ildə ermənilərin baş keşişi Simona verdiyi yarıqdan (fərmandan) danışır.¹⁷ 1836-cı ildə erməni kilsəsinin istəyini yerinə yetirən çar I Nikolayın yarığı ilə sonuncu Alban kilsəsi də Eçmiədzinin (< Üçməzzin) asılılığına verilmişdi.

Dağlıq Qarabağda qriqorianlaşdırma və erməniləşdirmə siyasəti XIX əsrin ortalarına qədər ciddi uğur qazanmamışdı. Onlar kilsələri özlərinə tabe etdirdilər də, yerli əhalinin çoxu islama keçmişdi. Yalnız alban ruhaniləri və başqa “rəislər” təsir altına düşərək erməniləşmişdilər. İ.P.Petruşevskiyə görə, Alban bölgələri, eləcə də Arşax “heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzlərinə mənsub ol-

---

¹⁵ Вердиева Х., Гусейн-заде Р. «Родословная армян и их миграция на Кавказ с Балкан», 23

¹⁶ “Azərbaycan tarixi” (7 cildə), II, 190-191

¹⁷ Bakıxanov A. “Gülüstani-İrəm”, 7

mamışdır”. Tanınmış erməni araşdırıcısı N.Adontsun bildirir ki, “Arsax həmişə erməni nüfuz dairəsindən kənar olmuşdur”.¹⁸

“Sonrakı dövrlərdə Alban xristianları azlıqda qalmışlar. Onların azılıqda qalmasının bir səbəbi islamlaşma ilə bağlı idisə, başqa səbəbi də ayrı-ayrı imperiyaların yürütdüyü siyasət idi” (ATİT III, 402). Əmir Teymur XIV yüzildə Azərbaycanda yaşayan xristian albanlardan 20 min adamı (4 min ailə) Əfqanıstanın Qəndahar bölgəsinə köçürmüşdü (ATTT 207). Alban katolikosu Esai Həsən Cəlallıyan da bu bilginə verir.¹⁹

XIX əsrin II rübündən başlayaraq ermənilərin Azərbaycana, Qafqaza kütləvi köçürülməsi baş verdi (Bax: Türkmənçay müqaviləsi; Ədirnə müqaviləsi; Шавров Н.И. «Новая угроза русскому бизнесу на Кавказе: предстоящая продажа Мугана иностранцам»; И. Шопен «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской Империи»; və başqa qaynaqlar).

Çar Rusiyasının XIX əsrdə İran və Osmanlı Türkiyəsi ilə apardığı işğalçı savaşların nəticəsi olaraq bağlanmış Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələri üzrə Qacar İrənindən və Osmanlı Türkiyəsindən yüz minlərlə erməni çar Rusiyasının işğal etdiyi Azərbaycanın İrəvan (indiki Yerevan), Naxçıvan, Qarabağ bölgələrinə köçürülmüşdülər. N.Şavrov yazır: «... Мы начали нашу колониальную работу не с заселения русских на Кавказе, а с чужих народов ... В 1828-1830 годах 40 000 иранских и 84 000 турецких армян переселены в Закавказию и их поселили на лучших государственных землях в Елизаветпольской и Ериванской губерниях, где армян было очень мало. В целом количество мигрировавших армян из Ирана и Турции составило более 200 тысяч...»²⁰.

---

¹⁸ “Azərbaycan tarixi” (7 cildə), II, 191

¹⁹ Джалалян Е.Х. «Краткая история страны Албанской», 21, 22

²⁰ Шавров Н. Новая угроза русскому бизнесу на Кавказе: предстоящая продажа Мугана иностранцам. СПб, 1911, с. 63

N.Şavrov yazırdı ki, Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyondan artıq erməninin 1 milyonundan çoxu buraya köçürülmüş insanlardı.²¹ Bu köçürmələrlə bağlı İ.Şopen də geniş bilgi verir.²²

Ermənilərin Qarabağa köçürülməsi buradakı toponimlərdə də özünü göstərir. Coğrafiyaçı alim A.İsmayılova yazır ki, dağlıq Qarabağda toponimlərin 84% Azərbaycan kökənli (türkcə), 9% qarışıq, 7% isə ermənicədir. Bir sıra kənd adları kalka yolu ilə Azərbaycan dilindən ermənicəyə çevrilmişdir: Ağkənd - Spıtakşen, Qırmızıkənd - Qarmırquğ v.b. Qarabağdakı dağ, zirvə, yayla və başqa makrotoponimlərin hamısı Azərbaycandır (Top. 77-78).

1978-ildə Qarabağın dağlıq bölgəsinin keçmiş Mardakert rayonunda yerləşən Maraqa (və ya Maraqaşen) kəndində ermənilər Güney Azərbaycanın Marağa şəhərindən (İran) ilk 200 erməni ailəsinin Qarabağa köçürülməsinin 150 illik yubileyi şərəfinə böyük bir abidə ucaltmışdılar (sonradan, konflikt dövründə sökmüşlər). Bu köçürmə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra baş vermişdi.

Qrabarda *xoy* “koy/xoy/koyun/xoyun”, *sov* “dəniz” (< türk. *suv*//*sub*//*su*), *t'umb* “təpə”, *kēs* “yarı” (ДЯ 29, 70, 59, 62) v.b. bu kimi ortaq türk sözlərinin olması göstərir ki, qədim hay dilində türk sözləri az deyil. VIII əsr erməni tarixçisi Vardapet Qevondun, qədim erməni tarixçisi Moisey Xorenlinin yazılarında da türk sözləri vardır. K.Patkanyan qədim ermənicədəki bir sıra türk sözlərini üzə çıxarmışdır.

Alman alimi Mordman 1870-ci ildə yazırdı: “Bəllidir ki, ermənilər hindavropa kökənli xalqdır, ancaq onların dili turan (türk-F.A.) dillərinin güclü təsirinə uğramışdır. Bu deyimlə mən heç də çoxəsrlik əlaqə nəticəsində Osmanlı dilindən alınmış sözləri yox,

---

²¹ y.o.

²² Шопен И. «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской Империи», СПб 1852, с. 442-446, 636-642

eramızın IV-VII əsr erməni dilindəki turan sözlərini göz altına alıram. Bu o dövr idi ki, səlcuqlar, osmanlılar və başqa türklər barəsində hələ heç kimə heç nə bəlli deyildi.” (AX 343). Mordman m.s. IV-V yüzilliklərdə ermənicəyə keçmiş 23 türk sözünü bəlirtmişdir. R.Açaryanın isə “Ermənicədəki türkcə alıntılar” kitabında 4262 türk sözü verilir (TVS XXVI, XXVIII).

XX əsrin başlanğıcında Açaryanın üzə çıxardığı 4262 söz əslində çox deyil. Türk dilinin etimologiyasının öyrənilməsi onların sayını önəmli dərəcədə artırma bilər.

X.Abovyan, M.Abeğyan, R.Açaryan türk dilinin təsirindən ermənicədə sintaksisin dəyişməsinə və erməni dilinin flektivliyinin itməsinə də yazmışlar (TVS XXIX). Erməni dilinə türkcədən tək cə ad, sifət deyil, fel, say, zərf bildirən sözlər də keçmişdir (TVS XXVII) ki, bu da az-az baş verən dil olaylarıdır.

Nəticə:

- *Arsak/Artsak* sözünün nə tarix, nə də linqvistika baxımından hay (erməni) dilinə heç bir bağlantısı yoxdur və ona görə də bu dilə ona yozum verilə bilmir. Bu səbəbdən də, uydurma versiyalara əl atırlar, ancaq heç nə əldə edə bilmirlər;

- Gerçəkliyə və məntiqə uyğun olmasa da, ermənilərin yalnız səs oxşarlığına görə etimoloji araşdırmaya qatdıqları erməni sözləri (*tsax* “odun”, *sar* “dağ; əski ermənicədə “yüksəklik”) bu dilə keçmiş türkiyəlidir;

- *Artaş* şəxs adından da “Artsax”ın yarana bilməsi nonsensdir və müzakirə etməyə dəyməz. *Aran* (türkcədir, bax: yuxarıda) adının da *Arsak* toponiminə qoşulmasının yolları görünür. Hər iki halda məntiqsiz bir şey alınır. Bütövlükdə isə meşənin şəxs adı ilə bağlanması görünməmiş olaydır. Çünki, meşə insanlardan daha qədimdir;

- *Arsak* adına Urartu dili ilə yozum vermək istəyi də çarəsizlikdən irəli gəlir, ancaq özünü doğrultmur. Ermənilərin (bir sıra Azərbaycan tarixçilərinin də) *Urtex/Urtexini* və Strabonun qeyd etdiyi *Orxistena* yeradının sonralar *Artsax* (Arsak) şəklinə düşdüyünü yazmaları cə-

fəngdir. Bu, bütün dilçilik qaydalarına qarşıdır. Üstəlik, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, *Urtex* adı türkcədir və bu Urartu dilinə keçmiş onlarla sözdən biridir (yuxarıda geniş bilgi verilmişdir). Təəssüf ki, Azərbaycan tarixçiləri bu cəfəngi gerçəklik kimi “Azərbaycan tarixi”nə də yerləşdirmişlər²³;

- *Arsak* adı haylar (ermənilər) dağlıq Qarabağa gəlməzdən yüzillər qabaq (tarixi bilinmir) olmuşdur. Ermənilər XIX əsrdə İrandan, Türkiyədən köçürüldükdən sonra yavaş-yavaş sayca artacaq və cığalıq etməyə başlayacaqlar;

- monqolcada türk dilindən alınmış *aruqax* (artsax) “mübahisə etmək, qarşı çıxmaq, razılaşmamaq” sözü türkcə “Arsak”dan ermənicə *Artsax* formasının necə yaranmasını aydınlaşdırır (yuxarıda geniş bilgi verilir);

- Partları farsdilli sayanlar sözsüz ki, *Arsak* adına da iddia edə bilərlər. Bu baxımdan, qədim farsca *Aršāka* (Arşaka) şəxs adı da maraqlıdır. Onun fars. *aršān* “erkək, kişi, ər, bahadır” sözündən yaranması yazılır (ДПН 226). *Aršān* isə türkcədən alınmışdır. V.Yeqorov çuv. *arçын* “kişi”, baş. *arzan* “erkək (heyvan)”, Avesta (Yasna) *aršan* “erkək (kişi, heyvan)” sözlərini qarşılaşdırmaqda (Yeq. 33, 276) doğru yol seçmişdir. *Ar/er* kökündən törəmiş sözlərdir (gələcəkdə geniş açıqlama veriləcəkdir).

Anak adını isə qarşılaşdır: kum. *anaq* “mağara” (KTS 35), tuv. *anak* “ev keçisi” (Tat. I, 114), *Anar* şəxs adı (ДТС 43) v.b.

Firdovsinin “Şahnamə”sində farsları təmsil edən baş qəhrəman *Rüstəm Zal* adındakı sözlər də türkcədir;

- Yaqut əl-Həməvidə Muğandakı *Ərsaq* dağ adı, Novosibirsk oymağında baraba türklərinin *Arsaklı*, Şərur tuşunda Arazın sağında *Arsaklar* kənd adları (ATİT III, 426) göstərir ki, *Arsak* adı türk toponimlərində işlənən sözdür;

- *Arsak* oroniminin Arşak sülaləsinin adı ilə bağlanması məntiqsizdir. Bu sülalə Arsağı deyil, bütün Albaniyanı, Ərməniyyəni

---

²³ “Azərbaycan tarixi” (7 cildə), II, 18

idarə etmiş, ağalıq etmişlər. Bu ərazilərdə onlarla başqa bölgə adlarının olması da bəllidir. Sülalənin adı nə üçün onlardan heç birinə keçməmişdir?

Baraba türkləri Parfiyadan çox uzaqda yaşadıklarından, onların *Arsaklı* kəndinin adının Arşaklar (Arsaklar) sülaləsi ilə bağlantısından da danışmağa dəyməz. *Ərsaq* dağ adının da hansısa sülalə ilə bağlantısı inandırıcı deyil;

- Yaqut əl-Həməvidəki *Ərsaq* dağ adına görə və başqa səbəblərdən *ər* “kişi” + *sak* “tayfa adı” versiyası özünü doğrultmur (yuxarıda geniş açıqlama verilmişdir);

- Araşdırılan oronimin *arsak/varsaq* etnonimindən yaranması teoretik baxımdan olumludur, ancaq inandırıcı deyil. Üstəlik, çoxlu suallar da yaranır. Belə ki, bölgənin əsas əhalisi *alban, qarqar, hun, xəzər, barsil* boyları olmuşlar²⁴, ancaq onların adı bu bölgənin adına çevrilməmişdir. *Bars, qarqar* boylarının adları bu gün də Arsaxdakı toponimlərdə qalmaqdadır (başqaları da ola bilər);

- Təcrübə göstərir ki, etimoloqlar bir sözün etimologiyasını təsdiq etmək üçün bircə örnək tapanda, bəzən də sadəcə azacıq səs oxşarlığı olan söz tapanda, yeri gəldi-gəlmədi, uyğun oldu-olmadı, ondan dördəlli yapışırlar. Türk dillərində (monqol dilində də) yetərinə *arsak*, bir halda isə *artsax* (monqolcada) omonimləri olduğu halda, onları araşdırmaya qatmamaq kobud yanlışa səbəb ola bilər;

- Etimoloji yozum vermək istəyənlər şəxslər qədim adların anlamını verərkən, bəzi hallarda qərəzli olmasalar da, yanılırlar. Əslində bir çox sözlərdə kökü başqa yerdə axtarmaq gərəkdir, çünki eşitdiyimiz hər səs kökü xatırlatmır. Örnək: *Az. Şamaxı* şəhərinin adı (ərəbcə yozulur), *civə* (farsca yozulur), *zibil* (ərəbcə yozulur), *beçə* (farsca yozulur), *çolpa* (farsca yozulur), *cüvəllağı* v.b. bu kimi yüzlərlə sözdə türk kökü sanki “gizlənmişdir”. Göstərilən sözlərin də etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Anlamı: Türkcədə omonimlərin bolluğuna görə *Arsak* oroniminin daşdığı anlamı da qətiliklə vermək olmur. Belə araşdırma-

---

²⁴ “Azərbaycan tarixi” (7 cildə). II, 18

larda bütün mümkün variantların öyrənilməsi, yoxlanılması və modelin, örnəklərin tapılaraq üzə çıxarılması çox önəmlidir. Beləliklə, *Arsak* oroniminin etimoloji araşdırması aşağıdakıları ortaya çıxarır:

- türk. *art* “dağ, təpə; yayla; yüksəklik, yoxuş, zirvə, sıldırım; dağ aşırımı, dağ keçidi; v.b.” + *sak* (sifət yaradan sözdüzəldici) = “**dağlıq yer, yüksəklik, sıldırım**”. Bu halda, *Artsak ~ *Arsak* adı dağlıq Qarabağın relyefi ilə tam uzlaşır. *Art* topoformanı toponimlərdə işlənsə də, göstərilən anlamda *artsak* modeli nə Azərbaycan, nə də başqa türk dillərinin leksik materiallarında görsənmiş, ancaq ola bilər (əldə etdiyim materiallarda yoxdur);

- alt. *arsak*, xak. *arsax* “kələ-kötür; çıxıntı” (ЭСТЯ, А, 664), kır. *arsak* “dik, sivri” (KPC 69), mon. *arsayx* “dörd yana çıxmaq, vız durmaq; şaxələnmək, qol-budaq atmaq” (MPC), sax. *ārtik* ~ *āt-tik* (< ā:rt-ik) “dar keçid, dar dərə; dağ keçidi; keçid; dərə ilə və ya dağ yamacı ilə gedən yol” (Pek. I, 152; ЭСТЯ, А, 179), *ərtmək* “dağ keçidi” (Rad. I, 306; ЭСТЯ, А, 179), kum. *arqa* “təpə; sıra dağ(lar), dağ silsiləsi”, *arqaçiq* “kiçik təpə”, *arqalı* “yüksək, uca; çoxlu təpələri olan” (KTS 40) sözləri də oronimin ilk biçiminin *Arsak olmasını deməyə tutalğa verir. Belə olduqda, onun “**hündür yer, dik, sivri, kələ-kötür yer; çətin, keçilməz, dar dərə, dar keçid**” anlamında yaranmasını düşünmək olar. Bu da Arsağın relyefinə uyğundur.

S ~ ts, k ~ x keçidinə görə Az. *Arsak* sözündən erm. *Artsax* forması yaranmışdır. *Artsax* forması türk dilinin də yaradıcılığı ola bilər. -Ts (t) səsi ilə bağlı yuxarıda geniş bilgi verilmişdir.

Leksik-semantik baxımdan qarşılaşdır: Muğanda *Ərsaq* dağı (Yaqut əl-Həməvidə).

Morfoloji baxımdan qarşılaşdır:

- saq. *arsak* “kiçik, balaca” (Rad. I, 326); tat. **k+arsak* “balacaboy, cırtan”; Az. dt. **q + arsax* “seyrək otlu uçurum”;

- tel., şor, leb., saq., koyb. *arsak* “dişsiz, bir neçə dişi tökülmüş” (Rad. I, 326);

- əski *arsaqaj/arsakay* (etn.?) (ДТС 55), *arsaq/varsaq* etnonimi;

- Novosibirsk oymağında baraba türklərinin *Arsaklı*, Şərrur tushunda Arazın sağında *Arsaklar* kənd adları (АТІТ III, 426);

- sax. *arcāx* “yurtda sobaya yaxın yerdə tora bənzər sərgən-asılqan”, *Arcax* “kişi ayaması” (Pek. I, 149), *arcāx/arca* “iri balıqları tutmaq üçün çubuqların arası geniş olan böyük tor” (Pek. I, 148, 149), *Arsaax* şəxs adı (ATİT III, 426).

* * *

Bütün deyilənlər *Arsak* oroniminin türkcə olmasını göstətir. Artıq başa çatmaqda olan başqa araşdırmalara da söykənərək deyə bilərəm ki, bir çox Alban onomastikasının türkcə olması da bu yanaşmaya güc verən başlıca amillərdəndir.

Albaniyadakı türkcə onomastik sözlər yalnız Arsakla bitmir. Bizə gəlib çatan onlarla toponim, antroponim və etnonimlərin çoxu türkcə yozulur. Azərbaycan alimlərinin bu sahədə aparıqları araşdırmalarda bəzi uğurlar olsa da, yetərli deyil, daha doğrusu, çatışmazlıqlar çoxdur. Bununla bağlı bir çox etimoloji materiallar gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Xalqımız, dövlətimiz Azərbaycan torpaqlarını Ermənistanın işğalından azad etdiyi kimi, şərəfli tariximizi qoruyub yaşatmaq üçün ulu babalardan bizə miras qalmış *Arsax* adını da qorumalı, öz mülkəsinə yiyə durmalıdır.

BARAK *fr.* kökü *ital.* (ADİL, TS, Fas., v.b.q.) - Fr. *baraque* “yüngül tikili” deməkdir. Qaynaqlarda onun fransızlara katalon dilindən də keçə bilməsi yazılır. Fasmerdə: rus. *barák* < fr. *baraque* < *ital. baracca* (Fas. I, 123).

L.Budaqov, S.Malov isə bu sözü fars dilinə bağlamışlar (ЭСТЯ, Б, 63). Onların qərəzli olmadığını bildiyim üçün deməliyəm ki, türkologiya üçün böyük işlər görmüş bu alimlər də başqalarını kimi, ərəb, fars, yunan (v.b.) dillərində olan hər hansı bir örnəyi önə çəkməyə meyilli olmuşlar. Bu yırtanmış “türkologiya xəstəliyini”ndən indiki dilçilər də qurtula bilmirlər. Bütün qədim və orta əsr qaynaqlarında verilən bu söz necə farsca ola bilər? Orxon-Yenisey arealına farscanın təsirindən danışmaq yersizdir. Aşağıda görəcəyik

ki, ortaq türkcədir və dünyanın onlarla dilinə keçmişdir. Araşdırma materialının tutumu çox olduğundan onların yalnız az bir qismi seçilərək verilir (qalanı gələcəkdə çap ediləcəkdir).

Qarşılaşdır: *bark* “ev” (ДТС 84); *bark* “ev” (ПМК 92); *bark* “türbə, tikili, barak, ev” (OY 349); uyğ. *bark/parq* “buyurğan sarayı, ev, mülk” (EUS 33, 157); *eb-bark* “ev, yaşayış odası” (ДТС 162); *bark* “ev, ev-eşik” (Zam. 98); uyğ. *park*, osm., Krm. *bark* “ev, tikili” (Rad. IV, 1153, 1483); osm., Krm. *äv bark* “ev-eşik, mal-mülk” (Rad. IV, 1483); türk dt. *bark* “otel; park; bağça” (TG I, 114) < *barak.

Türk dilində sonuncu hecadakı saitin düşməsi olayı bəllidir. Örnək: *arx//ark* < *arık*, *ərк//erk* < *erik*, *görк* < *körük*, *börк* < *börük*, kaz. *bult* < *bulut* v.b. Ona görə də, *bark* sözü *barak biçimində yenidən qurulur.

Leksik- semantik baxımdan qarşılaşdır:

- kum. *barak* “derme çatma ev” (KTS 61);
- Az. dt. *parağ* “həyət”, *parağ* “heyvanlar üçün çəpərlənmiş yer, ağıl, kora”, *parağ* “ikimərtəbəli evlərin artırmasının altı” (QD 258); T.t. dt. *parağ*, *parak* “heyvanlar üçün çəpərli yer, ağıl” (TG II, 686) < *barak (b ~ p);
- kkr. *burak* “qoyun ağılı” (Rad. IV, 1817) < *barak (a ~ u);
- Kzn., tob. *burak* “tozağacı qabığından qayılmış qapaqlı qab” < rus. (Rad. IV, 1818); çuv. *purak* “burduk” (Fas. I, 243);
- Az. *mərək* “anbar, samanlıq; talvar”; T.t. dt. *merek* “anbar, samanlıq” < *barak (b ~ m, a ~ ə);
- Az. dt. *poru*, *poruğ* “körpə quzular salınan yer”, *purx* “tövlənin qarşısında üstüörtülü yer”;
- türkm. *parxav* “buğda saxlanılan çuxur”;
- çuv. *var* “yarğan, dərə”, *varak* “yarğan, dərə, oyuq, koğuş” (Fas. III, 115);
- çuv. dt. *vaça* “donuz pəyəsi”. «Восходит к марийскому *вася*; ср. венг. *vejsze*» (Yeç. 47) < *baza < *bara;

- kaz., kar. T. *baz* “qazma, çuxur, zirzəmi” (Rad. IV, 1541); kaz., baş. *baz* “zirzəmi” (Şip. 46); tat. *bazçık* “kiçik çuxur; qazma”; tat. *baz* “çuxur, zirzəmi” (Fas. I, 105). R ~ z keçidinə görə belədir;

- Az. dt. *mirdağa* “pəncərəsiz ev, daxma”.

Əski dövrlərdən bəri türk dillərində geniş işlənən bu sözlər ЭСТЯ-da araşdırmaya qatılmamışdır. Araşdırılsa idi, başqa dillərdə də onun bir çox izləri üzə çıxardı.

Bu sözlər *bar* kökünün **“bağlama, bərkitmə; örtmə; qorunma, sığınacaq; əngəl; çəpər; bağlı yer; çuxur”** anlamları ilə uzlaşırlar. Az., T.t. *barı* “divar”, *barınma* “sığınma” sözləri ilə bir kökdən gəlirlər.

Aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- ur. *bāraḱ* “qışla” (TVS 78);

- kürd. *barga* “bark, oba, ailə, soy” < türk. *bark* (TG I, 114);

- rum. *bärk*. “su anbarı” (TVS 78);

- alm. *park*, ing. *park*, fr. *parc* < orta lat. *parricus* “ağıl, kora; çəpər” (F. III, 207);

- fars. > Az. *bargah*, *bargəh* “saray; şah sarayı; şahın qəbul salonu; liman” (ADİL);

- rus. *var* “heyvan ağılı, kora”, kiçildici anlamda *várok*, *vórok*, *varók* (bax: Fas. I, 273, 276), *vórok*, *vórak* “pəyə” (bax: Fas. I, 353), rus. *vor* “çəpər, daraba” (Fas. I, 350). M.Fasmer onları h-Av. dilləri ilə yozmağa çalışmışdır (bax və qarş.: Fas. I, 273, 350), ancaq qarşılaşdırma apardığı sözlərin ikisi çıxılmaqla, qalan bütün sözlər adı çəkilən dillərdə olan türkiizmlərdir. Onları burada yerləşdirmək oxucunu yora bilər. Gələcəkdə kitab bütöv halda çap ediləndə tanış olmaq olar;

- kalm. *bas* “heyvan ağılı” < türk. (Fas. I, 105);

- əski island. *báss* “pəyə” (bax və qarş.: Fas. I, 105);

- rus. *baz*, *bazók* “heyvan ağılı, kora; kərmə kəsilən yer; həyət (Şoloxovda)” < türk. *baz* “çuxur, qazma” (Fas. I, 105), *báza* “heyvan üçün çəpərli yer, ağıl, kora” < kır. (Şip. 46);

- fars. *bazar* v.b.;

- rus. *barák* “şalaş, koma” sözü birbaşa türk dilindən də alınə bilər.

Morfoloji baxımdan qarş.:

- əski *barak* “pırtlaşıq tüklü, çox cəld, çevik it düürdür” (ДТС 83; МК I, 475; РФТП 243); T.t. dt. *barak* “tüklü ov iti” (TS); Az. dt. *parağ* “iri it düürü”;

- osm. *brak* “axtarıcı it, it” (Rad. IV, 1904); *barak* “kır beqçisi” (TG I, 112);

- Az. *paraq* “qıllı, tüklü” (İDK 122); T.t. dt. *barak* “tüklü, qıllı çuxa”; kır. *bara* “qalın, pırtlaşıq, uzun tüklü” (KPC 109);

- sart. *parak* “geniş deşikli ələk” (Rad. IV, 1147); kır. *parak* “xəlbir” < ir. (KPC 606);

- Az. dt. *bərrax düşməx* “didərgin düşmək” < *barak ~ *ba-rax;

- *barak* “çiçək çopurluğu, çopur”, *barak* “şaşqın” (TG I, 112) > *borak və ya *borak;

- kum. *baraq* (başdan *baraq* = başdan xarab) “düzənsiz” (KTS 61), türkm. *varak* “yararsız, əskimiş, işə yaramayan” v.b.;

- rus. dt. *barák* “yarğan” < çuv. *varak* “yarğan, dərə, oyuq, koğuş”, *var* “yarğan, dərə” (Fas. III, 115, 116). Məncə, bu sözün *ov-raq* “yarğan” ilə qarşılaşdırılması (Fas. I, 123) özünü doğrultmur;

- rus. *baraxlo* (< *barak) “cır-cındır, əski-üskü” sözü işə türkcə *bar* kökünün “para, parçalama, tökülmə, dağılma” anlamlarından törəmişdir;

- *barak* “əyri”, *barak* etnoq. “oğlan evinə göndərilən çiçək” (TG I, 112);

- *barak* “qarışıq, qarışıq boyalı” (TG I, 112);

- T.t. dt. *varak* “varılacaq son yer, duracaq yer” (TG II, 1011);

- Az. dt. *pazax* “arıq və yağsız ət” (b ~ p, r ~ z);

- v.b.

Göstərilən sözlər *bar//par* kökünün dürlü anlamlarından törəmişlər. Örnək: K.Yudaxinin irandilli yozduğu kır. *parak* “xəlbir” sözü kökün “**deşik; arıtlama; seçmə; ayırma**” anlamlarına uyğundur.

Baraque fransız dilinə keçmiş yüzlərlə türk sözlərindən biridir.
Bax: **PARK**.

BARDAK - “su qabı, parç, dolça” anlamındadır.

Türk dillərində işlənir:

- *bardak* (Zam. 98); *bardağ* (ƏH 24); *bardak* (XM 92);

- T.t., Krm., kom., qaç., Az. *bardak* “su qabı” (Rad. IV, 1486; ЭСЛЯ, Б, 65; Şip. 61); Krm. *bardaçık* “kiçik bardak” (Rad. IV, 1486); İr.t. *bardağ* “su qabı” (İTL 346); sax. *bırıdak*, *barıdı* (ЭСЛЯ, Б, 66; Şip. 61); Az. *burduk* “çaxır tuluğu” (Rad. IV, 1832; Fas. I, 244); sax. *bārtık*, *pārtık*, *bāttık* (Pek. I, 379); türk dt. *badak*, *bādak*, *badā* v.b. (TG I, 113).

Maraqlıdır ki, qədim qaynaqlarda yoxdur. TS, TVS, TG, ЭСЛЯ və başqa qaynaqlarda türkcə yozulur. ADİL-də etimologiya verilmir.

Bardak T.t. “dürlü su qabı”, Az. “su və ya başqa mayelər tökmək ya da içində piti bişirmək üçün saxsıdan v.b. qayrılmış qulplu və ya qulpsuz qab; səhəng” anlamındadır.

Qaynaqlar onu əski *bart* “parç, su qabı; maye ölçüsü” (ДТС 85; МК I, 351) sözü ilə qarşılaşdırmaqda doğru yol seçmişlər. E.Sevortyan evenk. *barta* “butulka” sözünün saxa dilindən alınmasını yazır və *bart* sözünü *barıt biçimində rekonstruksiya edir (ЭСЛЯ, Б, 65).

E.Sevortyan bu sözü pis araşdırmasa da, yarımçıqdır. İr.t. *bardağ* “su qabı” (İTL 346), Az. *burduk* “çaxır tuluğu” (Rad. IV, 1832; Fas. I, 244), türk dt. *bardacık* “kiçik bardak” (TVS 78; TG I, 113), Krm. *bardaçık* “kiçik bardak” (Rad. IV, 1486), *bardak* “meyxana” (Şip. 62), sax. *bārt* “oyma qayıq” (Pek. I, 379), Az. *parç* “qulplu su qabı, tayqulp” (bax: **PARÇ**), Az. dt. *parçi* “yeyilməyən balqabaq dürü (içi çıxarılaraq su qabı kimi işlədilir)” (ADL), *parxac* “balaca qazan” (QAŞ) sözləri (v.b.) araşdırmaya qatılmamışdır. Artıq buradan aydın olur ki, araşdırmaya qatılmamış sözlər daha çoxdur.

Ülgüsünə və anlamına görə, əski *yart* “su qabı, bardaq, tayqulp; maye ölçüsü” (ДТС 243) sözü də qarşılaşdırmaya qatılmalı idi. ДТС-də *yart*, *bart* formaları sual işarəsi altında eyniləşdirilir.

M.Rəsenen və X.Eren sözün morfoloji quruluşunun *bart* +(a)*k* ola bilməsini göstərirlər. E.Sevortyan yazır ki, saxa dilindəki *barı-dak* formasına görə *bardak* və *bart* üçün ilkin forma **barıt* ola bilər (ЭСТЯ, Б, 66). Türk dt. *badā* çıxılmaqla (başqa kökdən də yarana bilər), örnəklərin hamısı **bardak* formasını önə çıxarır. Aşağıda verilən örnəklər də buna inam yaradır.

E.Sevortyan düzgün olaraq *bardak* “su qabı”, türk dt. *barday* “kərpic”, *barday* “bataqlıq, qamışlıq” sözlərinin omonimlər olmasını yazır (s. 66). İkinci söz **“bağlama; hörmə; toxuma”**, üçüncü isə **“kir; çürüntü; bulanıq”** anlamlı *bar* kökü ilə uzlaşırlar. Bu sıraya sax. *bārdāx* “varlı, barımlı; pisniyyətli; mülk” (Pek. I, 377), *bartax* (qarş.: kır. *baldak*) “evdəki dirəklərdə üstünə köndələn tir qoyulan yastıq; T biçimli köndələn qoltuqağacı; qoltuqağacı, asılqan” (Pek. I, 379) sözlərini də qatmaq olar. Onların bir neçəsi ayrı-ayrı semantik yuvalardan törəmiş omonimlərdir. Sax. *bartax*, kır. *baldak* isə başqa kökdən ola bilər.

Türk dillərindəki sözdüzəldicilər sırasında -tak (-dak), -tək (-dək), -tık, -tuk, -tük şəkilçilərinin önəmli yeri vardır və E.Sevortyan bunu bilməmiş olmazdı. Azərbaycan dilçiliyində isə bu şəkilçilər öyrənilməmiş və tanınmır. Təbii ki, bu çatışmazlıqlar etimologiyanın qarşısında da əngəllər yaradır. -Tak (-dak), -tək (-dək) şəkilçilərini qarşılaşdır:

- Az. *yal-taq*, *qal-taq*, *qay-taq*, *tay-taq*, *şıl-taq*, *cız-daq*, *çıl-daq*, *dov-daq*, *qığır-daq*, *qun-daq* v.b.;

- əski *ar-tak* “pozulmuş, xarab” (MK I, 179; ДТС 56; EUS 20);

- kaz. *tal-tak* “aralanmış, əyriayaq”;

- kır. *tal-tak* “ayaqlarını gen qoyan” (KPC 697), *şal-tak* “kir, çirk” (KPC 899);

- cığ. *bor-tak*, *bor-tağ* “kələ-kötür yol; düz olmayan (yol)” (Rad. IV, 1665), türk dt. *bor-tak* “kır boyalı (ağ ilə qaranın qarışığı)

bir cür ördək” (TG I, 161); Az. *bor-dağ* “kökəldilmiş, bəslənmiş, kök (ev heyvanı); iri heyvanların başıbağlı saxlanması üçün tövlədə, pəyədə ayrılmış yer”;

- b.t.d. *ar-dağ* “ərköyün” (ЭСТЯ, А, 172-173);

- Az. *çəyir-dək. pəl-tək*, b.t.d. anat. *kəkir-dək*, Az. anat. *qıdır-dağ*;

- v.b.

Göstərilən sözlərin etimologiyası öyrənilmiş və gələcəkdə çap ediləcəkdir. “H. Mirzəzadə yazır: “Müasir dilimizdə ...-*tağ* şəkilçisi də yoxdur.”²⁵

Q.Ramstedt türk. *bart* sözünü kor. *ppalttä* “içmək üçün içi boş bambuk” ... < *ppalda* “sormağ” + *tai* “bambuk”, ? tun. *barta* “butulka” sözləri ilə qarşılaşdırır (ЭСТЯ, Б, 66). *Ppalttä* sözünün *bart* ilə bağlanması olumsuz bir işdir. Koreya dilində minlərlə türk sözü olsa da, fonetik baxımdan və anlamına görə, *ppalttä* və *bardak* sözlərini qarşılaşdırmaq doğru deyil.

Az. *parç* sözü *b ~ p*, *t ~ ç* keçidinə görə “bart”ın allomorfudur. *Bardak*, *bart*, *parç* sözləri *bar//par* kökünün “**bağlı yer, çuxur; yığın**” anlamlarından törəmişlər.

“Bardağ”ın törəmələri: T.t. *bardakçı* “bardak yapan və ya satan” (TS), türk dt. *bardakcıl* “ağaclarda, daş oyuqlarında bardak görünüşündə yuva yapan bir quş” (TG I, 113), türk dt. *bardacık* “kiçik bardağ” (TVS 78; TG I, 113), Krm. *bardaçık* “kiçik bardak” (Rad. IV, 1486).

Aşağıdakı sözlər də onlarla bir kökdəndir (araşdırmaya qatılmamışlar):

- əs. uyğ. *burnaç* “güyüm, qulplu su qabı” (EUS 54);

- Kzn. *bura* “yem, un qutusu” (Rad. IV, 1817);

- Kzn., tob. *burak* “tozağacı qabığından qayrılmış qapaqlı qab” < rus. (Rad. IV, 1818); çuv. *purak* “burduk” (Fas. I, 243).

---

²⁵ Axundov A. “Azərbaycan dilinin fonetikasi”, 234

Burak/purak formasını qarş.: kkr. *burak* “qoyun ağılı” (Rad. IV, 1818; bax: **BARAK**);

- Az., T.t. *bardan* “iri torba”;

- Az. dt. *paraxan* “heyvanın sidikliyi”; kkr. *bardan* “sidiklik, sidik torbası” (KPC 110); tar. *pordak* “torbacık = r. moşonka” (Rad. IV, 1272);

- koyb. *arān-parān* (qoşa sözlərdir) “sərgən, taxça, qutu” (Rad. I. 252); saq., koyb. *parān* “sərgən, taxça” (Rad. IV. 1148);

- alt. *porbui* “inəyin ayağının bütöv dərisindən yol xurcunu” (Rad. IV, 1273).

Aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- ər. *bardāk*, *bardağ*, *pardāg*, *purdāg*, *berdāg*, *birdāg*, erm. *bardak*, *burduh*, *burdyuh*, bol. *bardāk*, *birdyūk* (TVS 79). Rum., serb, ital, alb., mak., yun. (y.o.), kürd, zaza (TG I, 113) dillərinə də keçmişdir;

- fr. *bardaque* (ЭСТЯ, Б, 66);

- rus. *bardāk* və ya *bordak* “meyxana” < Krm. *bardak* “meyxana” (Şip. 61);

- rus. *bardāk* “ağzı geniş gil qab (çaxır çəkilməsindən qalan çöküntü üçün)” (Fas. I, 126; Şip. 61; TVS 79) // *baldāk* “iri stəkan, qədəh, bakal” (Fas. I, 114; Şip. 56);

- rus. *burdyūk* “su, çaxır tuluğu” (Fas. I, 244), “bütöv heyvan dərisindən çaxır tuluğu” (Şip. 96). Az. *burduk* sözü qaynaq sayılır (Fas.). Az. dilindən rus, polon dillərinə bu sözün keçə bilməsi inandırıcı deyil. Saitlərarası keçidə görə allomorf sözlərdir. Örnək üçün, ərəb dilinə *purdāg*, *berdāg*, *birdāg*, erm. *burduh*, *burdyuh*, bol. *birdyūk* biçimlərində də keçmişdir (TVS 79);

- rus. *bardaçók* “kiçik bardağ” < Krm. *bardaçık* (Şip. 62);

- pol. *burdziuk* “keçi dərisindən burduk” (Fas. I, 244);

- rus. *burák* “tozağacı qabığından silindrəoxşar səbət”, rus. dt. “çəkmə boğazı, quncu”. «...Миккола (...) привлекает сюда сербохорв. бýрача «lagenae spesies», которое он возводит к ит. Borgaccia «винный мех, бурдюк», что нельзя признать удов-

летворительным. Фин. *purakka*, *purakko*, *purakas* – то же, тат., тоб. бурак «туес из бересты с крышкой» (Радлов 4, 1818) заимств. из русск. (...)» (Fas. I, 243). Rəsenənə görə, rusca *burák* чув. *purak* “burduk” sözündən alınmışdır, ancaq sonuncunun etimologiyası verilmir (Fas. I, 243).

- ç ~ k keçidinə görə serb.-xorv. *бýрача* (*búraça*) «lagenae species» və ital. *borraccia* “çaxır tuluğu, burduk” sözləri arasında bağlantı vardır. Hər ikisi ayrı-ayrılıqda birbaşa türklərdən alınə bilər;

- fin. *purakka*, *purakko*, *purakas* “çaxır tuluğu, burduk” (bax: Fas. I, 243);

- evenk. *barta* “butulka” < saxa (ЭСТЯ, Б, 65); tun. *barta* “butulka” (ЭСТЯ, Б, 66);

- lat. *bursa* “çanta; pul kisəsi; torba” < yun.; ital. *borsa* “1) pul kisəsi; 2) çanta, torba; 3) oxş. pul; cib”, *borsa* “birja”. Morfoloji baxımdan qarş.: kır. (kaz.) *borşa* “uzun və nazik zolaqlarla doğranmış ət, duzlu qaxac ət parçası” (Rad. IV, 1668), osm. *borca* “durgun, iylənmiş su” (Pad. IV, 1667);

- lat. *bria* “çaxır qabı”.

ЭСТЯ-da *bardak* sözünün ər., erm. (E.Sevortyan bir qayda olaraq erməni dilinə keçmiş türk sözlərini yazmır), ital., mak. dillərinə, TVS-də isə fransızcaya keçməsi göstərilmir. Başqa dillər üçün bax: ЭСТЯ, Б, 65-66; TVS 79-80).

Maraqlıdır ki, fars dilinə keçməsi ilə bağlı hər hansı bilgi yoxdur. Qafqaz dillərinə də keçə bilər.

Вax: **BARDAN, PARÇ.**

BARDAN - Az., T.t. *bardan* “iri torba, çuval”; kır. *bardan* “sidiq kisəsi”.

КАӘ, TVS-də yoxdur. ADİL-də etimologiya verilmir. TS, KPC-də türkcədir.

Bardan sözü *bar* kökünün “bar, var”, “yığın”, “böyük” anlamları ilə uzlaşır. Leksik-semantik baxımdan *bardak* “su qabı, parç, dolça” qarşılaşdırıla bilər.

Morfoloji baxımdan sart. *bardan* “yoğun qamış hörgüsü” (Rad. IV, 1486), sax. *Bordon* “tayfa (nasleq) adıdır” (Pek. I, 499), Az. *tartan-partan* “boş danışıq, çərən-pərən”, Az. dt. *partan* “acıq” sözləri ilə qarşılaşdırmaq olar. Omonimlərdir. Hamısı türk. çoxanlamlı *bar/par* kökünün dürlü anlamlarından törəmişlər.

Hindcə *varşan* (qarş.: Azərbaycanda qədim *Varsan* şəhəri) “qüdrətli: güclü; böyük” (bax: ATTT 90), Albanyada Mihranilər sülaləsinin təmsilçilərindən *Qoçaq Vardan*, ermənilərdə *Var-tan/Vardan* şəxs adları da onlarla qomogendir.

Üstəlik qarşılaşdır: sax. *bardam* “qaba, sırtıq, utanmaz; ötkəm, dikbaş, küvəz, əyilməz; ötkəmlik, küvəzlik, əyilməzlik” (Pek. I, 377); Mon. *bardam/bardan* “lovğalıq, öyüngənlik; lovğa, öyüngən” (MPC); özb. *bardam* “sağlam, qıvraq”.

Göstərilən nüsxələr *bardan*, *partan* sözlərinin morfoloji kurasını bəlişirməyə kömək edir: *bar-tan* (dan). Təəssüf ki, Az. dilçiliyində *-tan* (-dan) sözdüzəldicisi öyrənilməmiş və tanınmır. Üstəlik qarş.:

- Az. *qaytan* “yumşaq iplikdən, ipəkdən v.b-dan hörölmüş bağ, ip” (ərəbcə yozulur, etimologiyası çap ediləcəkdir);

- Az. dt. *qaltan* “qurumuş palçıq”, Az. dan. *qaltanlı səs* (sözlüklərdə yoxdur, muğamçılar arasında çox işlənilir);

- Az. dt. *çiltan* “ağacdələn”, *çortan* “qatıq qarışdırılan şor”, *şından//şından* “dəyirman daşlarının arasına taxılın tökülməsini düzənləyən bölüm”;

- Az. əski *kaftan* “uzunətəkli qədim kəndli paltarı; don”;

- Az. *Xaldan*, *Xaltan* (oyk.);

- Az. dt. *zıldan* “yaş, nəm”;

- kır. *kaltan* “yüngül, dingiş; təlaşa düşmə”;

- İr.t. *sından* (İTL 393), Az. *zından* “dəmirçi zindanı”;

- kum. *oytan* “dərə, çuxur” (KTS 219);

- sax. *captan* “əfsanədəki balığın üzgəci” (Pek. I, 789).

Bardan “çuval” sözü fars dilinə də keçmişdir (“Burhan-ı katı” da işlənir). PPC-də farsca əski *bardan* sözü “çuval; çaxır bardağı, çaxır tuluğu” anlamındadır.

Bax: **BARDAK, PARÇ.**

BARS - M.Kaşğarlıdakı *bars* “birə, bit kimi cücülərin sancmasından və ya çiban başlamasından yaranan şiş, qabartı” sözü (MK I, 356) etimoloji araşdırma üçün önəmli sözlərdən biridir.

Kır. (kaz.) *barjık* “şiş, ur, fır” (Rad. IV, 1488), kır. *barsay-“şişmə”* (KPC 112), *barjay* - “yoğun, xılxaqarın” (KPC 110), türkm. *parç* (s ~ ç) “böyümə (otlarda)” bu formanın daşıyıcılarıdır. *Bar* kökünün “**böyük; qaba; kök, şiş, şişkin**” anlamları ilə uzlaşırlar.

Almanca *barsch* “kobud, qaba” sözü də belədir.

Bax: **PAR(I)S//BAR(I)S, FARS, PARİS.**

BAYTAR ə. (ADİL, KAƏ, TS) - “Veterinar” anlamında işlənən bu söz türkcə çoxanamlı *may* kökündəndir.

Türk dillərində işlənir: osm. *baytar* (Rad. IV, 1429); T.t. *baytar* < ər. *baytar* (TS); tat. *baytar* (əski); Az. *baytar, baytal* < ər. (ADİL, KAƏ). Başqa dillərdə də ola bilər.

V.Radlov *baytar* sözünün alınma olmasını yazmır.

Min illər boyu heyvan saxlamaqda ustalaşmış türklərdə “veterinar” anlamında sözün olmaması inandırıcı deyil.

Təcrübədən hər kəs bilir ki, ata-analar, bir sözlə böyüklər körpə uşaqların bağırsağ tullantısını vaxtaşırı gözdən keçirir, bərkliyini, boşluğunu, boyasını, iyini tez-tez yoxlayır və uşağın xəstə olub-olmadığını bu yolla da öyrənirlər. Xalq təbabətindən gələn bu metodu sonralar həkimlər də mənimsəmişlər. Az. dt. *baytal* sözünün “heyvanlardan baş çıxaran adam” anlamı (QAŞ) da bununla bağlıdır. Bu baxımdan, *may//bay* kökündən törəmiş aşağıdakı sözlər gözcəkəndir:

- *mayaka*- “iz, bəlgi qoymaq, bəlgiləmək” (ДТС 335);

- kır. *muynak* “ləkə; bəlgi” (KPC 536);
- *mayak* “peyin (ən çox dəvə üçün)” (MK III, 165; DTC 335; XM 128); *mežäk* (mejek) “it peyini” (MK I, 391; DTC 344); DT *mayak* “qoyun qığı” (Rad. IV, 2012); tof. *mıyak* “peyin, pox”, tuv. *mıyak* “peyin” (ЭСТЯ, ЈI, 17);
- soy. *mya* “bağırmaq tullantısı” (Rad. II, 2139);
- *baynak* “gübrə, bağırmaq tullantısı” (MK III, 171; DTC 79);
- kır. *bayka-* “izləmə, dalınca baxma”, *baykal-* “baxılma; görünmə, üzə çıxarılma”, *baykaqıç* “diqqətci, diqqətli, gözdən qoymayan”, *baykasta-* “göz qoymaq, diqqət eləmək, gözündən yayındırmamaq”, *baykat-* “üzə çıxarmaq, üstünü açmaq” v.b. (KPC 95), *baykoo* “diqqət, göz qoyma, baxma”, *baykooçu* “baxan, göz qoyan” v.b. (KPC 96);
- kaz. *baykağan* “sezən, görən”;
- v.b.

Baytar//baytal “**heyvanın bağırmaq tullantısına baxaraq, onun xəstəliyini ayırd edən**” deməkdir. Bu sözdə *may/bay* kökünün bir neçə anlamı özünü göstərir.

Baytar//baytal (r ~ l) formalarındakı *-tar,-tal* sonluğu r ~ l keçidinə görə eyni sözdüzəldicilərdir. Bir çox hallarda onlar fərqli sözdüzəldicilər kimi çıxış edirlər. Az. dilçiliyində öyrənilməsə də, onların qoşulması ilə sözlərin yaranması bəllidir:

- **tar (-dar):**
- Az. *paltar* “geyim”, Az. dt. *qantar* “iri tərəzi”;
- Az. dt. *tontar* “qaş-qabaq”;
- Az. *Dondarlı* (etnotop.), *Kavdar* (oyk.);
- T.t. *çultar* “yəhərin və ya palanın üzərinə örtülən kilim, xalı v.b. örtü”;
- Az. dt. *mantara* “şana”, *maytarax* “axsaq”;
- əski kır. *kañtar* “qışın ortasında və ya yazın başlanğıcında boran, çovğun qopan bir dövrün adı; şiltaqlıq, naz” (KPC 341); kum. *qantar* “iri parça, kütlə, yığın; kəsək; külçə; top” (KTS 246); tat. *kantar* “topa, yığın, parça, kəsək; qayma”; Az. dt. *qantar* “ucların-

da vedrə asmaq üçün çəngəli olan çiyin ağacı” (QAŞ); kaz., türk dt. *qañtar* (kanqtar) “dekabr”, türk dt. *qañtar* “ulduz adıdır” (ƏCTЯ, K 261);

- T.t. *mantar* “göbələk; tıxac, gürdək” < yun. (Rad.; TS); osm. *mandar* “kiçik qapı” (Rad. II, 2023); əski tat. *montar* “əngəl, çəpər”; Az. dt. *mantor* “ərincək”;

- tel. *samtar* “seyrək”. *Samtar ağaş* “seyrək yarpaqlı ağac” (Rad. IV, 435);

- osm. *yultar* “heyvanı sürmək üçün kəndir”, türk dt. *yultar* “qısa kəndir; noxtanın, ovsarın ipi”, *yultar* “itin, qoyunun başına keçirilən tasma; noxta, ovsar; kadın və uşaqlarda başlığın düyünü” < yun. (ƏCTЯ, Ж, 245);

- kum. *tastar* “tül baş örtüsü” < fars. (KTS 324). Qarş.: kır. *tas-tar* “ip, kəndir” (KRS 713), kmd. *tastar* boyu (Rad. III, 922). Etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir;

- kır. əski *aydar* “oğlanın boynunun ardında saxlanan saç; kəkil, cıqqq” (KPC 30); kaz. *aydar* “kəkil, cıqqq; rubrika”;

- türkm. *zoñtar* “dik, şeşə; oxş. utanmaz, sırtıq”;

- əski *Yamtar* şəxs adı (OY 384); ruslarda *Qaydar* soyadı.

Bu şəkilçinin -dər (-tər) forması hələlik tapılmamışdır;

- **tal, dal:**

- osm., kır., Kzn. *baytal* “hələ doğmamış cavan qısrıq” (Rad. IV, 1429); kum. *baytal* “qısrıq” (KTS 68); Az. dt. *baytal* “ikiyaşar dişi at”; Az. dt., b.t.d. *baytal* “təkbaşına, yalqız; boş, azad”;

- Az. dt. *saytal* “boylu-buxunlu, bazburudlu”, *saytal* “seçmə”, *saytal* “uslu, düşüncəli”, *saytal* “igid, qorxmaz”, *saytal* “hamar, düz”;

- Az. zoo. *qartal*, Az. dt. *çintal* “ağacdələn”;

- Az. dt. *tontal*, *tontol* “axsaq” (ADL, QAŞ);

- sax. *kırdal* “tarlada, biçəndə hündür zolaq; açıq və quru düzənlik; cərgə ilə uzanıb gedən ot zolağı” (Pek. II, 1414);

- v.b.

BAZBURUD *f.*, (ADİL) - Az. dan. *bazburud* “görkəm, boy-buxun, bədən quruluşu” anlamındadır. 5 dialektdə və bədii əsərlərdə işlənən “bazburud”un danışiq sözü kimi verilməsinin səbəbi aydın deyil. “Azərbaycan dilinin izahli lüğəti”ndə (ADİL) onun farsca *bad burut* sözündən alınması yazılır.

Bu söz r ~ z keçidi ilə türkcə çoxanlamlı *bar* kökünün *baz* forması ilə *burut* sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Sözdəki *baz* türkcə “yoğun gövdəli, boy-buxunlu, çəlimli” deməkdir. *Bar//baz* kökünün “**böyük, sağlam, güc(lü); bərk, qaba; kök, şiş, şişkin**” anlamları ilə uzlaşır. Bütün örnəkləri verməyə dəyməz. Qarş.:

- *bar* “böyük”: *bar yigdə* “böyük iydə” (MK III, 149). DTC-də bu sözün “böyük” anlamı yazılmır (s. 83);

- sax. *bar* (qarş.: bār, barı) “bir sıra toplu (rus. sobirateľnyy) adların önünə qoşulan ədat, gücləndiricidir”: *bar xara ta* “qalın meşə, cəngəllik, çətin keçilə bilən yer” (Pek. I, 363);

- tuv. *par* “bərk (ağac v.b.)”. V.Tatarintsev uyğun gələ bilən sözlər tapmadığı üçün onun monqol dillərindən alınma biləcəyini yazır və kalm. *bar* “güclü” sözü ilə qarşılaşdırır (Tat. I, 429);

- kır. *bardaş* “güc, təpər, dözümlü” (KPC 110);

- özb. *bardam* “sağlam, qıvraq”, *bardoş* “dözümlü”;

- sax. *bardam* “qaba, sırtıq, utanmaz; ötkəm, dikbaş, küvəz, əyilməz; ötkəmlik, küvəzlik, əyilməzlik” (Pek. I, 377);

- kkır. *barān* “güc” (Rad. IV, 1477); kır. (kaz.) *barda* “güc də-rəcəsi” (Rad. IV, 1486);

- kır. *barbay-* “kök, şişman”, *barbaqay* “iri və qaba” (KPC 109);

- sax. *bārağai* “zorba, iri, kök, dolu bədənli, tam fiziki olğunlaşmış; boylu-buxunlu (yük atı, yük öküzü), tanınmış, soylu-köklü (ailə)” (Pek. I, 24), *barğar-* “böyümək, yetişmək, boy atmaq, yetkinləşmək, kişiləşmək, kökəlmək, dolğunlaşmaq, tosqunlaşmaq” (Pek. I, 376);

- türkm. *parç* “böyümə (otlarda)”; Az. dt. *faraşdammax* “böyümək, iriləşmək”;

- kum. *bazıq* “qalın; şişkin”, *bazınıw* “öyünmə”, *bazınmaq* “öyünmək” (KTS 68);

- Kzn. *bazık* “orta boylu, enlikürək, boy-buxunlu, bərk, dözümlü”, kar. T. *bazıx* “kök”, *bazıxlıx* “qalınlıq” (Rad. IV, 1544-1545); tat. *bazık* “köklü, bərk”;

- Az. anat. *bazı* “qolun çiyindən dirsəyəcən olan yoğun bölümü” < fars. (ADİL, KAƏ). Gərək olmasa da, etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir;

- Az. *mazı* “ağacda cücülərin yumurtacıqlarından yaranan ur, fir”, Az. dt. *mozu* “çox böyük, zırpı; böyük, yumru (daş)”;

- şor. *märs* “yelin, əmcək; vəz şişkinliyi” (Rad. IV, 2098);

- v.b.

Aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- kalm. *bar* “güclü” (bax: Tat. I, 429);

- alm. *barsch* “kobud, qaba” (bax və qarş.: **BARS**);

- hindcə *varşan* “qüdrətli: güclü; böyük” (bax: ATTT 90); fars. *bardam*, *bardaguli* (*bardaklı) “sağlam, güclü, göstərişli” (TVS 80);

- v.b.

DT, cığ., tar. *burut* (Rad., IV, 1825), bar. *murut* (Rad. IV, 2193), kır. (kaz.) *murt* (Rad. IV, 2194), türkm. *murt* “bığ” anlamındadır. *Burut* “bığ” sözü kır. *murt*, *murut* biçimindədir (KPC 539, 540). Kır. dt. *purut* isə “alt dodağın altındakı tük topası, saqqalın bir bölümü” deməkdir (KPC 613). Türkm. *murt* “bığ”, *murtlak* “bıgli”, *murtluluk*, *murthlı*, *murtsuz*, *murtsuzluk* sözləri işlənir. İşləndiyi başqa türk dilləri və etimologiyası üçün bax: ЭСТЯ, II, 93. *Burut* Az. dt. *bəti-burut* “görmək, boy-buxun” sözündə də işlənir (araşdırmaya qatılmamışdır).

G.Karaağaç *burut* “bığ” sözünün fars dilinə türkcədən keçməsinə göstərir (TVS 142). Dörfer yazır ki bu söz *burut* biçimində hind-fars dillərinə keçib. Kor., tunq.-manc. dillərinə də keçmişdir (bax: ЭСТЯ, II, 93-94).

Burut/murut/purut sözünün kökündə *bur* feli durur. “Burmaq” sözündən törəyə bilir. Bax: ƏCTЯ; qarş.: Az. “burma bıǵlı”, “bıǵı-burma”. Onun türk. *bıyık* “bıǵ” sözü ilə qarşılaşdırılması (ƏCTЯ, II, 94) isə düzgün deyil (bax: **MAYAK**).

“... XVII əsrə aid türk altayların da dilində *Brut//Burut* şəxs adı vardı” (TTİ 45). V.Radlov altaylarda və kazaxlarda *purut* tayfa adını yazır (Rad. IV, 1367). Kalmıqlar kırğızları *burut* adlandırırlar (KPC 162).

Baz sözünün fars dilində *bad* biçimində işlənməsi dilçilikdə bəlli olan *z ~ d* keçidi ilə bağlıdır (qarş.: Az. dt. *zaxma* //Az. *daxma* v.b.).

Bazburud sözü *boy-buxun*, *bət-bəniz* ülgüsü üzrə yaranmış söz olub, gerçək və ilkin anlamı “**iri gövdəli, yoğun bıǵlı**” deməkdir. Ona görə də, Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq *baz-burut* formasında yazılmalıdır.

BRAK *alm.* (ADİL) - korlanmış, çıxdaş; yararsız, yaramaz.

Rus. *brak* < pol. *brak* və ya o.a.alm. *brak* “çatışmazlıq, qüsür” yozumu verilir (Fas. I, 206).

Türk. **barak* biçimində yenidən qurulur (bax: **BARAK**). *Bar*, *bor* (və ya *bar/bor*) kökünün “**pis; çatışmazlıq; yararsız; xarab; korlanma, pozulma, dağılma**” v.b. bu kimi mənfi anlamlarından törəmişdir.

Flektiv dillərdə birinci hecadakı saitin düşümü bir qaydadır. Türk. *Kırım* ~ rus. *Kırım*, türk. **boraqa* (çuv. *peraqa*) > rus. *braqa* kimidir. Başqa örnek: türk. *bərk* sözü kartvel dillərində *brg* biçimindədir (ADM 37).

Türk dillərində də ilk hecadakı saitin düşməsi olayı vardır. Qarş.: əs. uyğ. *kra* “qara” (EUS 184), *tmir* “dəmir”, *tngrı* “Tənqri” (EUS 242); XVII əsr altay türklərində *Brut//Burut* şəxs adı (TTİ 45); saq., koyb., kaç. *prai* “bütün, hamısı” (Rad. IV, 1414), qarş.: koyb., saq. *pirai* “hamı, bütünlüklə” (Rad. IV, 1310); əs. uyğ. *kşi*

“kişi” (EUS 184); Az. dan. *kşi* “kişi”; osm. *brak* “axtarıcı it, it” (Rad. IV, 1904) < *barak; v.b.

Leksik-semantik baxımdan qarş.:

- *barak* “çiçək bozuğu, çöpür”, *barak* “şaşqın”, *barak* “qarışiq, qarışiq boyalı”, *barak* “əyri” (TG I, 112);

- türkm. *varak* “yararsız, əskimiş, işə yaramayan”;

- Az. dt. *pazax* “arıq və yağsız ət” < *parax (b ~ p, r ~ z);

- T.t. dt. *part* “əskimiş paltar” (TG II, 688); osm. *parsal* “əskimiş, yıranmış” (Rad. IV, 1159); T.t. *partal* “çox işlənməkdən yıranmış, əskimiş; türk dt. qabardılmış söz, yalan”;

- Az. dt. *barata* “əskimiş, işlədilmiş”, *marfaxlamax* “əskimək, yıranmaq” (ADL);

- türk dt. *barak* “çorak, şoran (torpaq)” (TG I, 112), *borak* “işlənməmiş, daşlı, sərt toprak” (TS);

- kum. *baraq* (başdan *baraq* = başdan *xarab*) “düzənsiz” (KTS 61);

- əski *barığ*//*bırığ* (sasığ-*barığ*) “qoxumuş, iylənmiş” (MK I, 374; ДТС 490); kum. *marq* “kirdən yağlanmış, kirli, pis” (KTS 194);

- Az. dt. *bərrax tüşməx*’ “didərgin düşmək” sözü *bar* kökünün “dağılma” anlamlarından törəyib və *baraq ~ *barax biçimində yenidən qurulur;

- sax. *bırax*, *bırağa* “avara, uzun sürə ev-eşikdən uzaq düşmüş” (Pek. I, 622);

- kır. (kaz.) *bırık* “dolaşılıq, dağınıq, səliqəsiz, qarışiq”, *bırık* - “səliqəsiz, dağınıq, dolaşiq olmaq”, *bırıkta*- (< *bırık* + *ta*), *bırıkta* - “dağıtmaq” (Rad. IV, 1728);

- kır. (kaz.) *mırık* “burnu fırtıqlı” (Rad. II, 2142); kum. *bırıq* “kötü, pis, yaman (durum, işlər)” (KTS 72);

-Az. *mırıq* “qabaq dişləri tökülmüş, ya da qabaq dişlərinin kötükləri çürümüş halda olan”, *fırıq* “əngəl, pis, yaman (bir qayda olaraq durum ilə bağlı işlədilir)”.

Aşağıdakı dillərə də keçmişdir:

- fr. *marc* “çecə; torta, çöküntü”;

- rus. *baraxlo* (< *barak) “cır-cındır, əski-üskü” sözü isə türkcə *bar* kökünün “**para, parçalama, tökülmə, dağılma**” anlamlarından törəmişdir;

- v.b.

Bax: **BARAK**.

BÜLBÜL *f.* (KAƏ, TS, ADİL), *ə.* (KPC), zoo. - Türk dillərində sinonimləri: **1)** *sanduvaç* (MK I, 449; III, 174; İM 126); tat., kır. *sandu(i)qaç*; tel. *sandık* (ЭСТЯ, II, 204; Rad. IV, 307); cığ. *sandugaç*, cığ., uyg. *sanduvaç* (Rad. IV, 308); baş. *handuğac*; **2)** tel. *kujulak* (Rad. II, 1032); alt. dt. *şulçrak* (ЭСТЯ, II, 205).

Bülbül sözünün aşağıdakı türk dillərində işlənməsi bəlli olmuşdur: kom., osm., türkm., Xivə, sət., Az., Krm. *bülbül* (Rad. IV, 1896); kır. (kaz.), tar. *bulbul* (Rad. IV, 1855); Krm. *bilbil* (Rad. IV, 1772); Kzn. *bilbil* < fars. (Rad. IV, 1733); kum. *bülbül* < fars. (KTS 86); T.t. *bülbül* < fars. (TS); Az. *bülbül* < fars. (ADİL, KAƏ); kır. *bulbul* < ər. (KPC 158); kaz., özb. *bulbul*; baş. *bilbil*; tat. *bilbil* (kitabda); türkm. *bilbil*. Başqaları da ola bilər.

Beləliklə, türk dillərində sözün bir neçə sinonimi vardır və onların heç biri ortaq türkcə deyil. *Sanduvaç* türk dillərində cürbəcür anlamlarda işlənir: “bülbül”, “sərçə”, “torağay”, “payızbülbülü” v.b. *Sanduvaç* bir çox qədim və orta əsr türk qaynaqlarında verilsə də, onun soqdcə *zandu-wa:ç* sözündən alınması yazılır və fars. *zand-va:f*, *zand-la:f* sözləri ilə qarşılaşdırılır (ЭСТЯ, II, 204-205). Bu sözün etimologiyası ilə maraqlanmadığım üçün bir söz demək çətindir.

Qaynaqların çoxu *bülbül* sözünün farscadan, bir qaynaqda isə ərəbcədən alınması yazılır. Sözün türkcə olmasını yazan yoxdur. Hər halda, türk dillərində “sanduvaç”a nisbətən daha geniş işlənən “bülbül”ün ЭСТЯ-da araşdırmaya qatılmaması çox şey deyir.

Deyəlməlidir ki, “bülbül”ün sərt iqlimli türk ellərində yaşaması anlaşılındır. Çünki, “... səsinin gözəlliyi ilə tanınmış olan ötü-

cü quş (TS), ... *bülbül* Doğu yarımkürəsinin tropik və subtropik zonasında yayılmışdır” (Şip. 93).

“Sanduvaç”dan fərqli olaraq, qədim və orta əsr türk qaynaqlarında *bülbül* verilmir. Fars qaynaqlarında da belədir. Klassik və çağdaş Azərbaycan poeziyasında, şərqiərdə geniş işlənir. Qətran Təbrizi (XI əsr), Nizami Gəncəvi (XII), Məhəmməd Füzuli (XVI), Şah İsmayıl Xətai (XVI) v.b. bu kimi tanınmış klassik Azərbaycan şairlərinin əsərlərində *bülbül* sözünün işlənməsini görmək olur. Şuşada yetişən *xarı bülbül* çiçəyi bülbülə oxşadığı üçün belə adlanır. Tanınmış opera müğənnisi, vokalist *Bülbülə* bu ad gözəl səsinə görə verilmişdir.

“Bülbül”ün fars poeziyasında, şərqiərlərində işlənməsi də şübhə doğurmur.

Qaynaqlarda qıtlıq olsa da, əldə edilmiş leksik materiallar araşdırma apara bilmək üçün yetərlidir. *Bülbül* adının türkcədə səsyamsılayıcı *bül/bul* sözü ilə bağlı olması aşağıdakı örnəklərdən görünür:

- kür. *bılğıl* “tıqqıldadan”, kır. (kaz.) *bılşıl* “gəvəzəlik” (R. IV, 1731, 1732); kır. *buldurla* - “şırıldamaq”, *bulkulda*- “çalxalanmaq” (KPC 158);

- T.t. *bili bili* “toyuğu çağırmaq üçün çıxarılan səs” (TS; TG I, 194); tat. *bül-bül* “göyərçini və ördəyi çağırmaq üçün çıxarılan səs”;

- tat. *bült-bült* “qur-qur, şır-şır”; türkm. *mlk-mlk* “mayenin çalxalanmasından yaranan səs” (b ~ m);

- Az. dan. *bul-bul* “suyun pıqqıldamasına deyilir” (sözlüklərdə verilmir).

Səs yamsılayıcı *bul/bül/bıl* sözü aşağıdakı dillərə də keçmişdir:

- udincə *buli-buli* “hind quşunu çağırmaq üçün çıxarılan səs” (bax: VQ 94);

- kalm. *bul* “suyun pıqqıldaması” (bax: Fas. I, 239);

- rus. *bulb-bulb* “qur-qur, şır-şır”, *bülbkatъ* “qur-qur etmək, quruldamaq, luq-luq etmək, qur-qur ilə axmaq”, *bülbканье* “qurulda-

ma, qur-qur etmə, qur-qur axma”, *bultix* “şappılıt ilə düşdü, şappılıt ilə yıxıldı”, *bultixnut* “şappıldatmaq (suyu); guppuldatmaq; çalxalamaq”. M.Fasmer onların kalm. *bul* “suyun pıqqıldaması” sözünə analogi olaraq səsyamsılayıcı olmasını yazır (Fas. I, 239, 240);

- rus. *пұлбакъ* “bülbülün cəh-cəh vurmaı” (Fas. III, 405). M. Fasmer onun səsyamsılayıcı söz ola bilməsini yazır və *bülbül* sözü ilə qarşılaşdırır;

- fars. *bolbole* “çaxır v.b. üçün boğazlı bardak; kofe qabı”, *bäl-bäle* “quruldama, qur-qur etmə, qur-qur axma; hıçqırma” (IPPC).

Başqa dillərə də keçə bilir.

Səs oxşarlığına görə qarş.: kür. *bilä* “ördək” (Rad. IV, 1760), Az. dt. *bilı* “ördək balası”, *bilıx/bulux* “inəyin təzə doğumuş balası”, baş. *бүлө* “nəticə”. Yun. *pulı* “quş” sözü də türkcədən alınmışdır.

Ülgüsünə görə qarş.:

- osm. *bülbüliyə* “polipəbənzər balıq dürüdür” (Rad. IV, 1896); Az. dt. *bilbil* “ördək balası”, *bilbilı* “körpə buzov” (ADL); türk dt. *bülü bülü* “toyuq” (TG I, 194);

- kır. *bülbül* “tutqun, azca sayrışan” (KPC 166); Az. dt. *bulbıla/bulbula/bulbulu* “ilğım” (ADL).

Türk dilindən fərqli olaraq, reduplikasiya h.-Av. dilləri, bütövlükdə flektiv dillər üçün xarakterik deyil. Örnək: Azərbaycan dilçilərinin yanlış olaraq ərəbcə yozduqları *təntənə*, *vəlvələ* sözlərində ərəb dili ilə bağlı ola biləcək heç nə yoxdur (etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir). Hansısa ərəb dialektində işlənməsinə görə, onları ərəbcə yozublar.

Fransızca *gargarlıser (se)* “boğazını qarqara etmək”, əfqan. *ğarğâr* “quruldama”, fars. *ğərğərə* “qarqara” sözləri Az., T.t. *qarqara* ilə eyni olub, birbaşa türk dillərindən alınmışlar. Fars. *boride-boride* “qırıq-qırıq, kəsik-kəsik” sözünün ülgüsü türkcə olsa da, fars dilinin yaradıcılığına bənzəyir. Erm. *qamats-qamats* (qamaı-qamaı) “yavaş-yavaş, bala-bala” sözünün təkcə ülgüsü deyil, özü də türkcədən alınmışdır. Latınca *purpura* “qırmızı-bənövşəyi, fir-

fir” sözü də türkcədən qaynaqlanır (fars. *borideboride* çıxılmaqla, göstərilən sözlərin etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir). Rus. *tixo-tixo* “yavaş-yavaş”, *yéle-yéle* “ancaq-ancaq, güc-bəla ilə, zorla, çətinliklə”, *çutb-çutb* “bir az, azca, azacıq” sözləri də türk dilinin təsiri ilə yaranmışlar.

Təəssüf ki, türkologiya üçün böyük önəm daşıya və çox güclü açar rolunu oynaya biləcək bu metod yaxşı öyrənilməmişdir. Tək-tük dilçilər bu mövzuya ötəri və yarımçıq toxunmuşlar.

Bülbül sözünə gədikdə isə, üstəlik olaraq deyilməlidir ki, qədim fars dilində **-l-** səsi işlənmişdir. R. Məlikovun «Древнеперсидские надписи» kitabında **-l-** səsini daşıyan üç söz verilir: *İzalā* - Assuryada bölgə adı, *Labanāna* - Livan (s. 267, 273). Göründüyü kimi, toponimlər fars dilinə gəlmə sözdür. *Halditahya* (s. 256) kişi adı da farsca deyil. Bu ad elamca *Haltita* biçimindədir. Orta fars (pəhləvi) qaynağı olan “Книга деяний Ардашира сына Папака” kitabında da qıtlıqdır: qlosaridəki 816 sözdən **-l-** səsi ilə vur-tut dörd söz verilir ki, onlardan da ikisi - *pīl* “fil”, *sa:l* “il” sözləri türkcədir (etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir). Ona görə də, düşünməyə əsas var ki, qalan iki söz də fars dilinə gəlmə ola bilər. Əlbəttə, bununla bağlı ortaya çıxan suallar da vardır və bunlar aydınlaşdırılmalıdır. Ayrı nümunə: rus dilində **-f-** səsi ilə işlənən rus sözü yoxdur və belə sözlərin hamısı alınmadır.

Zoo. *bülbül* aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- fars. *bulbul* (bax: TS), *bolbol* (bax: FAL; ППС). Fars dilinə *bülbül* sözü Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi fars dilində yazıb-yaradan, öz əsərlərində fars dilinə bir çox türk sözləri gətirməklə bu dili daha da zənginləşdirən şairlərin əsərləri ilə də keçə bilərdi;

- dəricə *bolbol*;

- udincə *буьл-буьл*, *bilbil* (VQ 96);

- ər. *bulbul*, erm. *bülbül*, mac. *bilbil*, mak. *bilbil*, yun. *bulbúl*, *bulbúli* v.b.d. (TVS 145), rus. *bulьbúlь* (Şip. 93; TVS 145). TVS-də

fars dilinə keçməsi göstərilir. Görünür ki, G.Karaağaç da bütün dilçilər kimi, “bülbul”ün farsca olmasını düşünür.

Başqa dillərə də keçə bilər.

DOLMA *kul.* - *Dolma* Az. mətbəxindəki yüzlərlə gözəl, dadlı yeməklərdən biridir. Onu üzüm, kələm, heyva, tut, pip kimi bitki yarpaqlarından bişirirlər. Pomidor, bibər və badımcandan hazırlanan *pomidor-badımcan dolması* (dan. üçbacı) da çox sevilir. Azərbaycanda *xiyar dolması*, b.t.d. *kabak dolması* da bişirilir. Bir sıra dolma dürləri bitkiçiliyin gəlişməsi ilə bağlı sonradan yaranmışdır. Klassik variant üzüm yarpağından bişirilən *yarpaq dolmasıdır*. Ən yaxşı üzüm yarpağı isə Abşeronun ağ şanısının yarpağı sayılır. Toyuq və ya quzu içinin doldurulması ilə bişirilən yeməklər də var.

Sözün kökü orta q türkçə *dol* (dolma, dolu, dolab) sözüdür. Türkçədə çox ürətkən *-ma, -mə* sözdüzəldicisinin qoşulması ilə yaranmışdır. Qarşılaşdır: *tur-ma* “turp” (MK I, 425); Az. *basdır-ma, bozart-ma, buğla-ma, bula-ma* v. b.

E.Sevortyan *dol* sözünü pis araşdırmamışdır. Onun araşdırmasında olan çatışmazlıq *dol* kökünün ayrı dillərə keçməsi ilə bağlı geniş bilgi verməməsi (serb. *dolija* “sağlığa qaldırılan badə; dolça”, rum. *doldora* “dolu, bol” sözləri çıxılmaqla) və *dolma* yeməyinin işləndiyi türk dillərinin hamısını göstərməməsidir. *Dol* sözünün allomorfları və törəmələrini çin, ər., fars, alm., fr., ing., laz, zaza, kürd və bir çox başqa dillərdə görmək olar (bax: TVS 254-257; TG I, 296, 297; ЭСТЯ, B, 259). Qafqaz dillərində də bu söz geniş yayıla bilər. İş o yerə çatıb ki, bir çox türk sözlərini saxta yolla erməniləşdirməyə çalışan S.Nişanyan da *dolmak, dolamak* sözlərini türkçə verməli olmuşdur (bax: TG I, 295).

Dol kökündən törəmiş bir çox sözlər erməni dilinə də keçmişdir: *dolama* “dolama, çibana bənzər, ağır verən şiş”, *dolandirmiş inel* “dolandırmaq”, *dolandirici* “dolandırıcı; fırıldak, kələkbaz”, *dolab* “dolab, şkaflar; su çəkmə qurğusu, dol; oyun, fırıldak, kələk”,

dolaşmış illal “dönmək, dolaşmaq”, *dolaşık* “qarışık, dolaşık”, *dolğun* “dolğun, dolu”, *dolu* “dolu, boş olmayan”, *dopdolu* “dop-dolu, çox dolu”, yemək adı *dolma, tolma* “dolma” (TVS 254-257).

E.Sevortyan türkm., türk, Az., qaç., kar. k. dillərində yemək adı *dolma*, baş. *tultırma*, tat. *tutırma*, noq. *tolturuv* sözlərini verir. Onun bilgisinə görə, qaynaqların çoxu yemək adı olan “dolma = rus. qolubtsı” anlamını göstərir. Qaç. “ət farşı”, tat., baş. “kolbasa dürü”, kaz., tat. “içi ətlə, yarma ilə doldurulmuş bağırsak”, noq. “dolğu = rus. naçinka” anlamındadır (ЭСТЯ, B, 257-259). Onların *dol* felindən (dolu, doldurmaq) yaranması göstərilir.

“Türkmençe-rusça sözlük”də (M., 1968) göstərilən türkm. *dolama* “dolma” yeməyinin adı *dolama* “sarıma, bükmə” sözünün kökündəki *dol* felidir (“dolama” ЭСТЯ - da verilmir. Belə çıxır ki, türkm. *dolma* və *dolama* yemək adları vardır). Yemək adı *dolma* kum. dilində də işlənir. T.Gülensoy türk dt. *dolanger* “baklavaya bənzər, cevizli tatlı” sözünü də yazır (TG I, 296). Beləliklə, türk dillərinin az qala yarısında (başqaları da ola bilər) *dol* sözündən yaranmış yemək adları işlənir.

Göründüyü kimi, *dolma* yeməyinin təkcə adı türkcə deyil, özü də türk mətbəxinin yaradıcılığıdır. Hay sözünün, hay mətbəxinin, bütövlükdə hay kulturunun nəinki bu dillərə, bütövlükdə ayrı uluslara, dillərə təsiri olmamışdır. Belə bir təsirdən danışmaq tarixə, gerçəkliyə göz yummaq deməkdir.

M.Fasmer rus. yemək adı *dalmá* (durmá, durmá) sözünün yozumunda “dolma”nı türkcə verir (Fas. I, 483). V.Radlov (Rad. III, 1723). F.Miklosich (bax: Fas. I, 483), Y.Şipova (Şip. 118) və başqa dilçilər də “dolma”nı türkcə verirlər.

Dolma sözünün erməni dili ilə yanaşı, fars, ər., rus, mac., bul., serb, alb., alm., ur., rum., yun., mak. dillərinə də türkcədən keçməsi yazılır. Örnək: ur. *dulma* “dolma”, rum. *dulme* “bir dür kabak”, mak. *dolma* “dolma”, yun. *dolmás, dolmádes* “dolma, sarma”, *dolmadákia* “dolmalık” sözləri türkcədən alınmışdır (TVS 256).

FARS etnon. - “Azərbaycan tarixi” dərslik kitabında yazılır: farsların ilk vətəni (İran ərazisindəki ilk vətəni - F.Ə.) fars bölgəsi sayılır. Buradan onlar yavaş-yavaş yayılmış və Elamın Anşan bölgəsinə yiyələnmişlər. Belə düşünülür ki, farslar buraya e.ö. VIII əsrdə oyma yazılı qaynaqlarda yad edilən Parsua bölgəsindən, Di-yala çayının yuxarı axarından gəlmişlər. Sanılır ki, Parsua ölkə adı onların etnik (pars, fars) adına çevrilmişdir. E.ö. VI əsrin başlanğıcında Anşan və Parsa Madayın (Midiyanın) buyurğanlığı altına keçir.²⁶

“Farslar miladdan öncə IX-VII əsr asur mənbələrində Elam dövlətindən asılı olan Parsuaş vilayətinə gəlib yerləşən ari mənşəli tayfa birləşmələri kimi xatırlanır. Bu bölgəni Urmu gölündən günəydə yerləşən *Parsua//Barsua* ilə dolaşmaq salmayaq. Hər iki bölgənin adı qədim türk boylarından olan *barslar* ilə bağlı yaranmışdır (AX, 164).

II Kir Madaya yiyələndikdən sonra farslar Maday kulturunu, dövlət idarəçiliyini mənimsəyirlər. Qədim yunanlar, misirlilər və başqa xalqlar Maday taxt-tacının Kirə keçməsinə miras kimi anlayır və çox hallarda Əhəməni sülaləsinin şahlarını və farsları “midiyalı” adlandırırdılar.²⁷ O çağacan dövlətçilik gələniyi olmadığından, Madaydan götürüləsi nə varsa, hər şey mənimsənilir. Çağdaş fars dilində minlərlə türk sözü və türkizmlərin olmasının kökündə də farsların Madaya tabe olmaları ilə yanaşı, bu və sonrakı olaylar durur.

Sanskritdə *pārasu* “fars -i (-i)”, *pārasī* “farsca, fars dili” sözləri verilir (CPC 390). Farsların adı qədim “Riqveda”da, assur yazılarında (e.ö. 884) *parşu* kimi qeyd olunmuşdur. Ərəb dilində **-p-** səsi olmadığı üçün *pars* adı “fars”a çevrilmişdir.²⁸ Düzgün yanaşmadır, ancaq deyilməlidir ki, **p ~ f** keçidi başqa dillərdə də vardır. Rus. *pers*,

---

²⁶ “Azərbaycan tarixi” (Z.Bünyadovun və Y.Yusifovun redaktəsi ilə), I, s. 129

²⁷ y.o., s. 130

²⁸ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər... ehtimallar... həqiqətlər”, s.161-162

Az., fars. *fars*, kaz., kır. *parsı* biçimində işlənən bu etnonim türk. *bars* ~ *pars* adından törəmişdir.

İ.Cəfərsoylu yazır ki, türk dillərində etnik adların çoxu tözlərin-ərvah heyvanların adından yaranmışdır. Onomaloji araşdırma üzrə çalışan dilçilərin yazdıqlarının tərsinə olaraq zoonimlər birbaşa etnonimlərə çevrilməmişdir (TDTE 123). Türk dillərində etnonimlərin bir qismi tanrı adları əsasında yaranmışdır. Türk inamına görə, tanrılar insanların gözlərinə heyvan və quş şəklində görünürdülər (TDTE 124). Bütövlükdə, İ.Cəfərsoylu bu mövzunu geniş araşdırmış və çoxlu örnəklər vermişdir. Geniş bilgi üçün bax: TDTE.

Örnək: “V.V.Radlov yazır ki, Sibirdə yaşayan Lebed tatarları özlərini *Ku kişi* adlandırırlar (428, 92).” (TDTE 255). Bu, qu quşuna tapınmaqdan irəli gəlir. *Ku* (qu) tayfasının rusca kalka ilə *lebed* adlandırılması da bu səbəbdəndir. İ.Cəfərsoylu qu ornitoniminin daşıyıcısı olan çoxsaylı toponimlər, antroponimlər, soy adları da göstərir (y.o.).

Farsların ilkin adının nə olduğu bəlli deyil. Əhəmənilər oyma yazılı kitabələrdə *hind*, din qaynaqlarında *Zoroastr*, sasanilər isə alban və erməni qaynaqlarında *ari* adlandırırlar (TDTE 134).

Abdürrəşid əl-Bakuvi yazır ki, farslar öz adını Nuh oğlu Samın oğlu Aşurun oğlu Farsın adından götürüblər (Bakuvi, 62). İ.Cəfərsoylu bununla bağlı yazır ki, farslar, yəni barslar Nuh övladlarıdır. E.ö. IX əsrdə *Barsua* Assuriyanın basqınlarına duçar olurdu. Ola bilsin ki, Ə.Bakuvinin Farsı Aşurun oğlu kimi qələmə verməsi bu etnogenetik çarpazlaşmalarla bağlıdır (TDTE 134).

“Türklər əslində iyirmi boydur. Onların hamısı Tanrı elçisi əleyhissəlam Nuhun oğlu Yafəsə, Yafəsin oğlu Türkə kimi uzanır. Bunlar Tanrı elçisi əleyhissəlam İbrahimin oğlu İshaqı, İshaqın oğlu İysunu, İysunun oğlu Rumu xatırladır. Türk boylarının hər birinin saysız-sonsuz oymaqları vardır ki, sayını yalnız Allah bilir.” (MK I, 77). Əbülqazi Yafəsoğulları sırasında Türk, Xazar, Rus adlarını da verir (TEİ 57). Təbəri yazır: İbn İshaq göstərir ki Saklab

və Türk də Yafəsin oğludur. ... Ərəb olmayan boylardan yetişən buyurğanların (hökmdarların) çoxu Xəzər, Türk və başqaları kimi Yafəsoğullarından törəmişlər (TEİ 61-62). Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır ki, Urus Yafəsin üçüncü oğludur. Deməli, o, Türkün qardaşıdır (TDTE 33). “Azərbaycana gələn ərəblər buradakı türk boylarına “*bəni-qantura*” demişlər.⁵⁷ Haydilli qaynaqlar da yəhudi gələniyəinə uyğun olaraq, alban boylarını *ketur*, *xetturu* soyu ilə bağlamışlar”.⁵⁸ (ATİT I, 191). Bir çox başqa qaynaqlar da buna bənzər bilgiler verirlər.

F.Ağasıoğlu yazır ki, bu gün *pers* (fars) adlanan xalqın soybaları Qara dənizin quzey bölgəsindən çıxaraq min il ərzində (m.ö. II minilin başlanğıcından I minilin əvvəlinəqədər) uzun bir marşrutla köç etdikdən sonra indiki İran yaylasının *Bars* bölgəsinə gəlib yerləşirlər (ATİT 205-206). Hələ I Daranın ilk dövrünəqədər (522-dən) onlar özlərini *pers* saymırdı. “Avesta” nə pers boyunu, nə də Persidən tanıdır. Pers boyu m.ö. VIII əsrdə Homerə də tanış deyil. Onların yerləşdiyi Bars bölgəsinin adı isə farslar ora gəlməzdən öncə yaranmışdı və bu bölgənin adı bars (barsil?) boyu ilə bağlıdır. Ola bilsin ki, indiki qaşqaylar elə o çağdan bars bölgəsində yaşayırdı (ATİT 216, 136-cı qeyd).

“Hələ prototürk çağının sonunda, IV minilin ikinci yarısında *Bars* əyaləti boşalmış, sonra burada elam uruqları yerləşmişdi. Əvvəlki sakinlərin geyimi ilə ilgili yaranmış bölgənin adı isə bu günə qədər yaşayır. Buradakı uruq başçıları çiyinlərinə bars dərisi atdığı üçün onların ərazisi Bars bölgəsi adlanmışdır. Eyni adlı bölgə Urmu gölü hövzəsində də vardı. Bu güney bölgəyə tunc dövründən sonra gəlib elamlara qarışan ari boyları artıq bu ərazinin əhalisi kimi *pars* adlanmışdır. Yuxarıdakı Bars bölgəsində isə *barsil* türk boyu yaşayırdı.” (ATİT, I, 87). Yazılı qaynaqlara görə, Azərbaycanda *bars*, *barsil* adlı boylar vardı və Mana, Mada çağının bəlyef cizgilərində bars dərilili başçıların şəkli verilmişdir (ATİT I, 213). “Şahnamə”də yazılır ki, türk boylarının çadırı bars dərisindən idi.

Bütün bu bəlgələr Bars bölgəsinə gələndən sonra ari tayfasının *pars* (pers) adlanmasına aydınlıq gətirir. Çünki arilərdən öncə Azərbaycanda bir-birindən aralı bir neçə Bars bölgəsi vardı” (y.o.).

“Mxitar Qoş Bərdə yaxınlığında *Paris* (Baris) kəndinin adını qeyd etmişdir. Burada olan *Boris* toponimləri göstərir ki, Qarabağda bars boyları yaşamışdır. XIX əsrə qədər Qarabağda azər türkcəsində danışan *berezlər* boyu vardı.⁹¹¹” (ATİT III, 426-427).

Q.Qeybullayevə görə, *Paris* (Bariz, Boris) kəndinin sakinləri kimi, *bərzələr* (< paraslar) də qədim Arsaxdakı parsların türkləşmiş törəmələridir (ƏA3. I, 179-180). Azərbaycan elminə böyük töhfələr vermiş alimin bu yanaşması anlaşılmır. Görünür, bütövlükdə Azərbaycan tarix və dilçilik elmlərində olan problemlər ona bu mövzunu geniş araşdırmağa imkan verməmişdir.

“İ.M.Dyakonov barsları türk etnosu saymasa da (bax: 52-ci qeyd), yazır ki, onların farslarla heç bir bağlılığı yoxdur”. Onun fikrincə, Assur kitabələrindəki Parsua ölkəsində - Həmədan yörəsində İran (hind-fars dilli - F.Ə.) antroponim və etnonimləri ilə qarşılaşılır (TDTE 133).

Pəhləvi qaynağı I Ərdəşirin çağında (226-240) Kermanda (türkcədir - ЭСТЯ, K, 52-53) *bariz* (bāriz) boyunun yaşamasını göstərir (КДА 32, 54, 77, 100, 146). Açıqlamada bu boyun irandilli (hind-fars dilli - F.Ə.) olmadığı yazılır (КДА 100).

Sovet alimləri M.Mukanov və V.Vostrov *berşləri* kıpçakların tanınmış *berç* tayfası ilə eyniləşdirirlər. Bu gün Kazaxıstanın ən qədim və tanınmış soylarından sayılan Kiçik Yuzun *Beriş* soyudur.²⁹ S ~ ş ~ ç keçdinə görə, *bers* ~ *berş* ~ *berç* forması qaydaya uyğundur. Bu sözlər *bar(ı)s* türk boy adının fonetik variantlarıdır.

Göstərilən etnonimlər əski *bars* boyu (?) (ДТС 84), *barsğan* “türklərdə (?) tayfa adı” (ДТС 85), *barsil* “bars eli” (TDTE 135) etnik adları ilə eyni olub, barsa tapınma səbəbindən yaranmışlar. Bar-

---

²⁹ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s. 161

sillər eranın başlanğıcında Quzey Qafqazda yaşayırdılar. Qədim “erməni” qaynaqlarında onlar *barsəğ* adlandırılırdılar (TDTE 135).

II-VIII əsrlərdə Quzey Qafqazda, Volqaboyunda, Monqolustanda *barsil* (bars eli) adlı türkdilli tayfa yaşamışdır. Eramızın ilk əsrlərində yazılmış qaynaqlara görə, barsillər öncə sarmat, ardınca isə alan tayfa birliklərinə qatılmışlar. Sonrakı dövrlərdə barsil tayfası bulqar türklərinin üç böyük qolundan biri idi. VIII əsr Orxon-Yenisey abidəsində barsillər oğuz xalqı adlanır.³⁰

Parslar at əti yeyir, at südü içirdilər. Qədim parslar at çapa-çapa oxu tuş atmağı bacarır, imkan tapan kimi ovçuluq edərtilər. Onlar göyə Zevs (Tanrı) deyir, ona dağlarda ibadət edir, Tanrını cisimləşdirmir, məbədlərində Tanrının bütünü, təsvirini saxlamırdılar. Onlar çayda paltar və qab yumağı, çimməyi böyük suç sayırdılar. Böyük Kirdən haradasa 1000 il sonra göytürklər, 1800 il sonra monqollar da eyni həyatı yaşayırdılar.³¹ Göstərilən yaşam, məişət, tapınaq qədim türklər üçün xarakterik olmuşdur. İndiki farsların soybalarının yaşayışı ilə bağlı təsəvvür əldə etmək üçün Hindistanda müsəlman olmayan hind tayfalarının istər keçmiş, istərsə də indiki yaşamına baxmaq bəs edər. Doğu türklərində indi də at əti, at südü onların məişətindən ayrılmazdır.

İ.Cəfərsoylu özünün qoyduğu “Fars etnik adı necə meydana çıxmışdır?” sualına cavab olaraq yazır ki, “Fikrimizcə, Elamin Anşan mahalında yerləşən əhəmənilər əskidən burada yaşayan barsları assimilyasiyaya uğratmış, bu qovuşma nəticəsində özünü türkcə bars adlandıran fars qövmü yaranmışdır” (TDTE 133).

İndiki Fars bölgəsi qaşqay və başqa türk aydınlarının yazılarda, əsərlərində “qaşqay-yurd” adlandırılan əski bölgəyə aiddir.³² Fars körfəzinin *Kəngər* körfəzi adlanması³³ və başqa bilgilər göstərir ki, burada başqa türk boyları da yaşamışlar.

---

³⁰ y.o. s. 161-162

³¹ y.o., s. 163-164

³² Albayraq R. “Türklərin İrani”, II, 274, 282

Barslarda tayfa başçılarının bars dərisindən geyimlərinə, çadırların bars dərisindən olmasına da aydınlıq gətirilməlidir. Məncə, türklərdə *bars* tayfa adı *bars* totemi ilə bağlı olduğu üçün, bu geyimlərin, çadırların da bars dərisindən hazırlanması bars inancından irəli gəlir. Barsa tapınmaqla özlərini pisliklərdən, təhlükələrdən qoruya biləcəklərini düşünən bu insanlar bars dərisinə girməklə də, özlərini qoruya biləcəklərini sanıblar (geniş bilgi üçün bax: **PAR(I)S//BAR(I)S**). Ona görə də, *Bars* bölgə adının geyimlə, çadırla bağlanması düzgün deyil. Barsa tapınma tayfa adını, tayfa adı isə bölgə adını doğura bilərdi.

Türklər onlarla xalqlara ad vermişlər. Bir çox hallarda türk tayfalarının adı sıx və uzun sürən kontaktlar nəticəsində başqalarına keçmişdir. Fars adı da, onların özlərinə verdikləri ad deyildir. Ari tayfaları ilə iç-içə yaşamış, sonradan bir çoxu assimilyasiya olmuş *bars* tayfasının və barsların yaşadığı bölgənin adı (*Bars/Pars*) arilərə transformasiya olmuşdur.

XƏLBİR ə. (TS), ir. (KPC) - Sinonimləri: sart. *parak* “geniş deşikli ələk” (Rad. IV, 1147); kır. *parak* “xəlbir” < ir. (KPC 606); Az. *şadara* “xəlbir” (ADİL), Az. dt. *ladara* “iri gözlü xəlbir” (QAŞ), *daşqır*, *daşqır* “irigözlü xəlbir”, *kamax* “şadara”, *şıxgil* “xəlbir”, *silgir* “xırdagözlü şadara” (ADL); T.t. *çalxak*, türk dt. *sarat* “böyük delikli kalbur” (TS); *askü* “ələk, xəlbir” (MK I, 187); *tañ* “ələk, xəlbir” (ДТС 532; MK III, 309).

Göründüyü kimi, sinonimlər bol olsa da, heç biri ortağ türkcə deyil. Onlardan, etimologiyası aydın olmayan yalnız *şıxgil* sözüdür. *Parak*, *şadara*//*ladara*, *kamax*, *sarat*, *çalxak*, *silgir*, *tañ* sözlərinin isə etimologiyası öyrənilmişdir (gələcəkdə çap ediləcəkdir).

Qaynaqlarda yanlış olaraq “xəlbir”i ərəbcə və ya hind-fars dilli (irandilli) yozurlar. ADİL-də etimologiya verilmir. KAƏ-də yoxdur. V.Radlovda türkcədir.

---

³³ y.o., s. 272

Türk dillərində işlənir: Krm. *kalbur* (Rad. II, 271); T.t. *kalbur* < ər. *ğirbāl* (TS); kır. *kalbir* < ir. (KPC 330); Az. *xəlbir*; kaz. *kalbir*; özb. *ğalvir*; türkm. *qalbi:r*. Başqa dillərdə də ola bilər.

Xəlbir buğdanı, arpanı v.b. dəyirməyə üyütməyədən öncə tullantılardan arıtlamaq üçün işlədilən dəşikli alətdir. Buğda xəlbirləndikcə onun yaxşılıarı ayrılaraq xəlbirdən keçir, tullantılar isə xəlbirdə qalaraq atılır.

K ~ x keçidinə keçidinə görə, *xəlbir* (kalbir) sözü türkcə *kal//qal//xal* kökündən yaranmışdır. *Kal* (kal) türkcədə çoxanlamlı söz köküdür. Burada yalnız *kalbur//xəlbir* alətinin adını açan anlamlar göstərilir: “əsdirmə”, “buraxma, keçirtmə, saxlama, qalma”, “seçmə, seçim”, “kobud, yoğun, qalın”. Göstərilən anlamlar xəlbirin funksiyasını bütünlüklə anlada bilər. Ona görə də, *xəlbir* sözü kökün göstərilən anlamlarına uyğun olaraq **“əsdirməklə seçib-ayırən, yararsız, kobud, qalın qalıqları yaxşılıarın içinə buraxmayan alət”** deməkdir. Bu cür söz yaradıcılığı əslində möcüzədir və türk dili üçün xarakterikdir.

Xəlbir sözünü leksik-semantik baxımdan aşağıdakı sözlərlə qarşılaşdırmaq olar: osm. *kal* “arıtlama (təmizləmə), süzmə, saf metalları, gümüşü, qızılı əritmə” (Rad. II, 219); T.t. *kal* “bir alətdəki mədənlərin ərimə dərəcəsi fərqinə görə bunları bir-birindən ayırma işi”; kaz. *kalay* “seçmə, seçim; umar, istək”; türkm. *qalın* “bəzi”; Kız. *kalbıra* - “titrəmək, əsmək” (Rad., II, 271)

Morfoloji baxımdan qarşılaşdır: şor. *kalbir*, Krm. *xalbur* “yabanı kimi, səliqəsiz, dələgey” (Rad. II, 270; 1678), Krm. *kalbur* “gərgəc, naxış vurmaq üçün çərçivə”, saq. *kalbirak* “yazda xarlamış buzun üstü ilə getmək üçün dəri çəkilməmiş xizək”, şor. *kalbirlən* - “sarsaqlıq etmək, özünü axmaq yerinə qoymaq” (Rad. II, 271). Əski *kalbuz* “parça, tikə, fal” sözü (MK I, 447; DTC 411) də *r ~ z* keçidinə onlarla bir kökdəndir, sadəcə semantik yuvaları ayırır.

Ülgüsünə görə qarşılaşdır: *şalvar/şalbar/şalbur/şalbir/şalber/şalpir*; kır. *keybir* “key, gic”, *kelber* “gen, enli”, *albir* “cıriq” (KPC 367, 369, 47); sax. *dolbūr* “dolab” (Pek. I, 732); Az. *ambir*

“iri kəlbətin”, *talvar, xalvar, qənbər, çənbər*; T.t. *kambur*; leb. *şalbur* “qayğısız”; kaz. *sılbır* “key, maymaq” (Şip. 408) v.b.

Söz sonluğu *bar/var/ber/bər/bir/bır/bur/pır* Az. dilçiliyində öyrənilməmişdir. Dilçilər *ambır, şalvar, talvar, dolab* sözlərini yanlış olaraq farsca verdikləri üçün onların etimologiyası ayrıca işlənmişdir və gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Xəlbir türk dillərində ürətkən sözdür, sözdüzəldici sonluqları da çox qolay ala bilər. Ondan Az. *xəlbirləmə, xəlbirlənmə, xəlbirlətmə*, T.t. *kalburçu, kalburçuluk, kalburlama, kalburlanma, kalburlatma* kimi sözlər törəmişdir. Ürətkənlik amili də sözün alınma olmadığını göstərir.

G.Karaağaç *kalbur* (xəlbir) sözünün türkcədən fars (*kalbur*), ər. (*garbal*), rus (*kalbur*), erm. (*kalbur*), bul. (*kalbúr*), yun. (*kalbúri, halbúr*) dillərinə keçməsinə yazır (TVS 422). Ər. *garbal* (TVS), *ğirbal* (TS), fars. *ğərbal* (FAL) formaları l ~ r keçidi ilə yaranmışdır. Fars forması ərəb dilindən də alınır. Məncə, sözün keçdiyi dillər daha çoxdur.

LAVAŞ - Azərbaycanda çörək təski dövrlərdən təndirdə və ya sadə bişirilmişdir. İndi başqa texnologiyalar da vardır. Az. *qalac* (ADİL-də yanlış olaraq rusca yozulur), *qalın, xamralı, fətir, yayma, yuxa, qatlama, əyirdək, kökə, kömbə*, Az. dt. *cad, somu, firni* v.b. çörək adları bəllidir. Çörək adları bişirilmə texnologiyasına, biçiminə və ya görünüşünə görə fərqləndirilir. Eyni adlı çörək ayrı-ayrı bölgələrdə fərqli texnologiya üzrə hazırlana bilər.

Sözün *lavaş, lawaş, lavaşa, lav`aş, la:vaş, ləvəş, ləwəş* biçimləri vardır. Türk dillərində işlənir: osm., cığ., *lavaş* “buğda unundan bişirilmiş nazik piroq; Az. nazik dəyirmi çörək”, Krm., Kzn. *lawaş* “piroq dürüdü” (Rad. III, 741); Kzn. *ləwəş* “kişmişli xəmirlə hazırlanmış balaca piroq”, *ləwişləmə* “içi doldurulmuş yuxa və şirin piroq” (Rad. III, 751); tat. *ləvəş* “dəyirmi yağda bişirilmiş kişmişli və ya mürəbbəli balaca, yastı, piroq; sadə xəmirdən nazik kökə; dt. qat-qat xəmirli bulka”; İr.t. *lavaşa* “təndirdə bişirilən çörək dürü”

(İTL 381); T.t., türkm., Az., kum., kaz., özb. dt., tat., ktat. (ӘCTЯ, Л, 5).

E.Sevortyan türkm., Az., türk., türk dt., tat., kum., kaz., özb. dt. *lavaş* sözünün “nazik yayılmış xəmindən çörək” anlamını verir (y.o.).

Belə geniş arealda işlənən “lavaş”ın haylarla (ermənilərlə) nə bağlantısı ola bilər? Hayların türkm., kum., kaz., özb., tat. dilləri ilə ilişkilərindən danışmağa dəyməz.

TS-də isə düşünüb-daşınmadan farsca yozmuşlar. ADİL-də, TVS-də etimologiya verilmir. T.Gülensoyda *lavaş* sözü yoxdur. V.Radlovda *lavaş*, *lavaşa* türkcədir (Rad. III, 741). M.Fasmer, F.Mikloşiç, Y.Şipova rus. “lavaş”ın (lavaş, levaş, levaxa, levaş-nikь) türkcədən alınmasını yazırlar (Fas. II, 472; Şip. 218). E.Sevortyan çatışmazlıqlara yol versə də, türkcə yozur (ӘCTЯ, Л, 6). Ç.Pekaçarda *lawaş* türkcədir (KTS 188).

E.Sevortyanın araşdırmasından aydın olur ki, “lavaş”ın farsca və ya ermənicə olub-olmaması müzakirə predmeti deyil. Ermənilər *lavaş* sözünü və *lavaş* çörəyini erməniləşdirmək üçün aşağıdakı turalğaları göstərirlər (elmi qaynaqlarda “lavaş”ın hayca olması araşdırma predmeti olmadığı üçün bilgilər “[www wikipedia. com](http://www.wikipedia.com)” saytıdan, qəzet yazılarından alınmışdır):

- *lavaş* erm. *aş/caş* “yemək” və *lav* “yaxşı” sözlərindən yaranmışdır;

- orta erm. *lavš* “yuxa yastı çörək” sözündən protoerməni *lav “yastı” sözü rekonstruksiya edilir;

- R.Açaryan *lavaş* sözünün fars və ya ermənicədən gəlməsini inandırıcı sayır və bununla yanaşı, onun semit kökənli ola bilməsini də yazır (assur. *laiša* “xamır”, *laš* “xamır yoğurma”, ivr. *loš*, efiop. *losa* “sıxmaq”);

- ermənilərin (Ermənistanın yox, çünki indiki anlamda Ermənistan olmamışdır) orta əsrlərdə paytaxtı (??) olmuş Ani şəhərində XX yüzilin başlanğıcında aparılmış arxeoloji qazıntılar yanmış lavaş qalıqlarını üzə çıxarmışdır;

- “lavaş”ın prahind-avropa *lab/p* (lob/p) “sallanan, asılan” kökündən alına bilməsi də deyilir.

Açıqlama:

Ermənilər “lavaş”ın türkcə olmaması üçün cürbəcür yollara əl atırlar: başqa-başqa dillərin materialları ilə yozmağa çalışırlar, “sallanan, asılan” kimi gülünc doğuran yozumları ortaya çıxarırlar, ancaq heç bir nəticəsi yoxdur. Çünki bir dilin sözü ayrı bir dilin materialı ilə açıla bilməz. Beləliklə:

- İlk öncə qeyd olunmalıdır ki, *aş* sözü ortağ türkcədir və bu səbəbdən də dünyanın onlarla dilinə, eləcə də ermənicəyə keçmişdir. *Aş* sözünün ermənicə olub-olmaması elmi qaynaqlarda müzakirə edilmir. *Aş* sözü ilə bağlı aşağıda bilgi veriləcəkdir;

- Erm. *lav* “yaxşı” sözü də etimologiyaya uyğun gəlmir. Hind-avropa kökənli *lav* sözü “lavaş”ın dadını, görünüşünü, bişirilmə texnologiyasını v.b. göstəricilərini verə bilmir. Çörək insan yaşanı üçün gərəkli, kolorili yemək ürünü olsa da, dadlı deyil. Ona görə də, *lavaş* bütün başqa çörəklər kimi, yavanlıqsız yeyilmir. Yavan çörək yemək yoxsulluqdan, çarəsizlikdən irəli gəlir. Ayrı dillərdə də çörəyə “yaxşı” deyilməsi bəlli deyil. Türk dillərində *eyi*, *yaxşı* sinonimləri olsa da, bu sözlər bütövlükdə yemək adlarında işlənmir. Çünki, pis yemək olmur;

- Ermənicədəki *lavš* sözü “lavaş”ın fleksiyləşmiş formasıdır. Onun kökünü tapmaq üçün rekonstruksiya edilmiş protoerməni *lav “yastı” sözü də özünü doğrultmur. Sözün rekonstruksiya edilməsi əsaslı olmalıdır. Rekonstruksiya dildə işlənən bir sözün əski formasının yenidən qurulması deməkdir. Olmayan bir sözü yenidən qurmaq kimin ağına gələ bilər? Əslində bu rekonstruksiya deyil, yad dildə yaranmış qədim sözə ermənicə yozum vermək üçün yeni, süni söz yaratmaqdır. Dilçilikdə nələr olurmuş?

Kökü “yastı” anlamında *lav/lab/lap* kimi sözlərdə axtarmaq gərəkdirsə, türk dillərinin leksik bazası gen-bol material verə bilər. Bununla bağlı aşağıda geniş açıqlama veriləcəkdir;

- Fars dilinə gəldikdə isə, göstərilməsi gərəkir ki, qədim fars dilində **-l-** səsi işlənir. Bu, özünü orta fars (pəhləvi) dilində də göstərir. Bununla bağlı **BÜLBÜL** sözündə geniş bilgi verilmişdir. Təndir kulturu ilə sıx bağlı olan “lavaş”ın isə heç də yeni söz olmadığı bəllidir.

Fars dilinə *kömeç*, *kūmeç* “tatlı ekmək, pasta” (TVS 531), *katalama* “yağda qızardılmış tuzlu yufka (yuxa)” (TVS 460), çörək dürləri *katurma* (TVS 461), *yuha*, *yuka* “yufka, yuxa” (TVS 934), *börek* “börek” (TVS 132) kimi çörək və çörəyə bənzər yeyəcək adlarının, o sıradan *çörek* sözünün (TVS 213) də türkcədən keçməsi göstərir ki, “levaş”ın farslara türkcədən gəlməsi şaşırıdıcı deyil. Üstəlik, fars dilinə türkcədən onlarla başqa yemək, içki adları da keçmişdir. Ən başlıcası odur ki, fars dilində onun morfoloji quruluşu açıla bilmir. E.Sevortyan isə “lavaş”ın etimologiyasında fars dilinin adını da çəkmir;

- Aşşur. (assur) *laiša* “xamır”, *laš* “xamır yoğurma” sözləri yalnız xamırla bağlı olduğu üçün, onun lavaş olmasına çox var (xamır yoğrulduqdan sonra özünü tutmalı, kündəlməli, yayılmalı, təndir qalanmalı, təndirə yapılmalıdır). Ölü dil sayılan assur dilində türk sözlərinin olması isə göstərir ki, bu dildəki *laiša* “xamır”, *laš* “xamır yoğurma” sözləri səsdüşümü (eliziya) ilə türkcə *al* kökündən törəyə bilər. *Al* kökünün “qarışma, qarışıq, qatışma” anlamları da vardır. Qarş.: türkm. *alaşa* “metis”, tat. dt. *lasbin* (< *alas-) “pırtlaşmış saçlı, qalın tüklü, qıllı” v.b.

Yer üzündə türkcə *al* kökünün təsir etmədiyi dil və ya dil qrupu yoxdur. Əski şumer, elam, akkad, latın, qədim və çağdaş yunan, italyan, fransız, ingilis, alman, slavyan, qafqaz, kartvel, fin-üqor, monqol, tunqus-mancur, ərəb, fars v.b. dillərdə işlənən yüzlərlə *al* köklü söz var ki, onlar türk dilindən alınmışlar. Bir sıra sözlər isə uluslararası terminlərə çevrilmişdir. Bu, çox ağır bir mövzu olduğu üçün birləkdən bilgi verilmir. Gələcəkdə bununla bağlı materiallar çap edildikdə onlarla tanış olmaq olar;

- İvr. *loš*, efiop. *losa* “sıxmaq” sözləri də anlamına görə araşdırma predmeti ola bilməz. Elmi qaynaqlarda da bu, müzakirə edilmir. Etimologiyani fonetik oxşarlıqla çözmək el yozumuna bənzəyir. Üstəlik, bu dillərdən türk dillərinə heç bir söz keçməmişdir və bunun üçün hər hansı əlverişli ortam da olmamışdır;

- *Lavaş* davasında ermənilərin göstərdikləri əski *Ani* şəhərinin də haylara bağlantısı yoxdur. Haylar *Ani* şəhərinin orta əsrlərdə ermənilərin başkəndi (??) olmasını bildirirlər. Paytaxt hansısa etnosun deyil, dövlətin atributudur. Erməni dövləti olmadığına görə, yeni bir uydurma yaradılmışdır.

Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi”ndə *Ani* şəhəri Arran (Albaniya) ölkəsində yerləşib. İbn əl-Əsir *Ani* şəhərini *Mədinət Ani min bilad Arran* kimi qeyd edir (IX, 77).³⁴ Mxitar Qoş *Ani* şəhərinin hakiminin fars kökənli olmasını yazır. Kitabın “Qeydlər və şərhlər” bölməsində isə şəhərin hakimi Şəddadi Fəzlun Mənuçəhrin kürd olması göstərilir.³⁵ Aninin valisi kimi Kürdün oğlu knyaz Sadunun da adı verilir.³⁶ Hayların adı isə çəkilmir;

- Arxeoloji qazıntıların *Ani* şəhərində lavaş qalıqlarını üzə çıxarması (doğrudan da belə fakt varsa) da anlaşılındır. Türklərin hər bir yaşayış məntəqəsində lavaş bişirilmişdir;

- Ermənilərin əldə bayraq etdikləri prahind-avropa *lab/p* (*lob/p*) “sallanan, asılan” kökünün də anlamına görə *lavaş* ilə heç bir bağlantısı olmasa da, onu kumukca *lawlamaq* “sallamaq”, *lawladı* “salladı”, *lawlatmaq* “sallamaq, sallandırmaq” sözləri (KTS 188) ilə (v.b.) qarşılaşdırmaq olar.

Ermənilərin yazdıqları çarəsizlikdən irəli gəlir. Çünki, bilirlər ki, “lavaş”a ermənicə yozum vermək olumsuzdur və buna görə də sözün türkcə olmaması üçün cürbəcür dillərdən uyğun gəlmiş gəlmə-

---

³⁴ Kalankatuklu M. “Albaniya tarixi”; Mxitar Q. “Alban salnaməsi”, “Qeydlər və şərhlər” bölməsi, s. 258-559, qeyd 93

³⁵ y.o., qeyd 95

³⁶ y.o., qeyd 94

di, materiallar toplamağa çalışırlar və bu da nəticə vermir. Sonda isə *lavaş* da *Arsak*, *Vaçaqan* kimi göydən “sallana-sallana” qalır.

Hat dilində lavaş?

Qədim oyma yazılar üzrə tanınmış ekspert, t.e.f. doktoru A. Əlimirzəyev hat (Ön Asiyanın ölü dillərindən sayılır) dilində *lavaş* sözünün ola bilməsini düşünür. Mənim xahişimlə o, öz bilgilərini yazmışdır. Yazı olduğu kimi verilir:

“Çörək” anlamında işlənən qədim sözlərdən biri hind-Avropa mənşəli het-nesilərin gəlişinə qədər Anadolunun mərkəzi bölgələrində yayılmış hat tayfalarının dilində qeydə alınıb. E.ö. XVII-XIV əsrlərdə sözlü-hecalı akkad oyma yazı sistemi ilə tərtib olunan het törən və ayin xarakterli mətnlərdə 150-yə yaxın hat kökənli söz və deyimlərin anlamına aydınlıq gətirilir. Bu mətnlərdən bəlli olur ki, “çörək” sözü hatların dilində *vulaşni* kimi səslənirdi (*Камменхубер А. Хаттский язык. / Древние языки Малой Азии. Москва, 1980, с. 63; Иванов В.В. Об отношении хаттского языка к северо-западнокавказским. / Древняя Анатолия, Москва, 1985, с. 27*).

Akkad oyma yazı sistemində **-v-** fonemini göstərən işarə olmadığından het mirzələri bu səsi **-p-** və ya **-u-** səsləri vasitəsi ilə bildirdilər. Bu səbəbdən *vulaşni* sözü *pu-la-aş-ni* və ya *u-u-la-aş-ni* formasında yazılırdı. Deyilməlidir ki, **-v-** foneminin belə yazılış formaları başqa hat sözlərinin het mətnlərindəki yazılış variantlarında da qeydə alınıb:

- *pu//uunan* “insan” (*Камменхубер А. Хаттский язык ..., с. 64; Иванов В.В. Об отношении хаттского ..., с. 49*);
- *pu//ueel* “ev” (*Камменхубер А. Хаттский язык ..., с. 57*);
- *rapizil//uauizil* “leysan” (*Иванов В.В. Об отношении хаттского ..., с. 48*);

E.ö. II minilliyin başlanğıcında hat dili “ölü” dilə çevrilsə də, Sovet tarixçiləri və dilçiləri tipoloji baxımdan onu çağdaş abxaz-adıq dillərinə yaxın bilirlər. V.İvanov 84 hat sözünün Şimal-Qərbi Qafqaz dillərində fonoloji qarşılığını üzə çıxarsa da, onların arasında *vulaşni*

“çörək” sözünə bənzər sözlər qeydə alınmayıb (*Иванов В.В. Об отношении хаттского ...*, с. 40-50).

Qədim Anadolu-hat sözü *vulašni* fonetik baxımdan dilimizdə işlənən *lavaşana* sözünə çox bənzəyir. Bunu fonetik oxşarlıq deyil, əsrlər boyu davam edən qarşılıqlı mədəni-ticari ilişkələrin sonucunu kimi dəyərləndirmək olarmı? Unutmaq olmaz ki, bu qədim söz bizə hat dilinə genetik bağlılığı olmayan və yad fonoloji quruluşlu hind-Avropa kökənli yabançı dildə yazılmış mətnlər vasitəsi ilə və təbii ki, dəyişdirilmiş formada çatıb. Sözü yazılışında metatezaya, yəni ilk samitlərin yerdəyişməsinə yol verildiyini də danmaq olmaz (Hat dilinin elmə bəlli yoxsul lüğət fondu üzərində bu dildə metateza olaylarının baş verə bilməsini sübut etmək olmur). Bəlkə də tərsinə, *vulašni* sözü dövr keçdikcə metateza yolu ilə *lavaşana* formasına düşmüşdür.

Bəliklə, *vulašni* > *lavaşana* ~ *lavaş* fonetik keçidin baş verdiyini söyləyə bilərik. Bu sözləri təkcə fonetik bənzərlik birləşdirmir. Ola bilsin ki, ilkin variantda, yəni hat dilindəki *vulašni* sözünün kökündə bu nemətin yapıldığı forma durur, çünki indiki *lavaşana* və *lavaş* uzunsov formada hazırlanır.

Gözçəkən faktlardan biri də het kitabələrində *Vuluşna* adlı şəhərin adının çəkilməsidir (*Георгадзе Г.Г, Хеттские спуски женщин./ Древняя Анатолия, Москва, 1980, с. 212*). Toponim “çörəkçilər şəhəri” anlamında yozula bilər.

Maraqlıdır ki, hat dilində elə sözlər olmuşdur ki, onların fonetik və semantik analoqlarını indi də gündəlik məişətimizdə işlədirik. Onlardan ikisini nəzərdən keçirmək yerinə düşür:

- *kuzzan* “yemək bişirmək üçün istifadə olunan ocaq yeri” və ya sadəcə “ocaq” (*Иванов В.В. Об отношении хаттского ...*, с. 50). Qarşılaşdır: *qazan* “xörək bişirmək üçün istifadə olunan qab”;

- *šeb-šeb* “ayaqqabı” (*Иванов В.В. Об отношении хаттского ...*, с. 45). Qarşılaşdır: *şarşar*, *şəpşəp* “evdə istifadə olunan yüngül ayaq geyimi”.

Hər iki sözün qarşılaşdırılması üçün V.İvanov tərəfindən cəlb olunan Quzey-Batı Qafqaz dillərindəki qarşılıqları inandırıcı təsir bağışlamır. Həmin dillərdəki çörəklə bağlı sözlərlə hatların *vulaşni* sözü arasında da heç bir fonetik bənzərlik görünmür. Bunu, eyni ilə Quzey-Doğu Qafqaz (və ya Nax-Dağıstan) dillərindəki analoji sözlər haqqında da söyləmək olar (Bax: *Старостин С.А. Культурная лексика в общесеверо-кавказском словарном фонде./ Древняя Анатолия, Москва, 1985, с. 80-81*).

Göstərilən 3 sözün hat dilinin varisləri sayılan Quzey-Batı Qafqaz dillərində qeydə alınmaması düşünməyə tətəllü verir ki, bu sözlər hat dilinə innovativ uğurların təsiri nəticəsində qonşu dillərin birindən, onların gerçək yaradıcılarından keçmişdir (*Məsələn, hurri dilindən olan mənimşəmərlə bağlı bax: Дьяконов И.М. Хурритский язык и другие субстратные языки Малой Азии./ Древние языки Малой Азии. Москва, 1980, с. 104*).

Bu dil het və Aşşur mətnlərində adı keçən kaşqay tayfasının dili ola bilərdi. Bu dilin daşıyıcılarından xeyli sayda toponim qalsa da, etnik kimlikləri aydınlaşdırılmayıb. Orta əsr qaynaqları türkkökənli kaşqay etnosunun Azərbaycan, Türkiyə və İranda yayıldığını göstərir.

Açıqlama: Obyektiv araşdırmadır. Çox hörmət bəslədiyim A.Əlimirzəyev bunları yazmaqla heç də mənimlə polemikaya girmək məqsədi güdməmişdir. Sadəcə, xahişimə görə öz bilgilərini bölüşmüşdür. Hər bir halda, bu yanaşma gözdən uzaqda qalmamalıdır.

Vuluşna şəhərinin “çörəkçilər şəhəri” kimi yozula bilməsi inandırıcı deyil. Belə çıxır ki, *Vuluşna* şəhərində yalnız çörək bişirilmişdir? Keçmişdə çörək nəinki hər bir yaşayış məntəqəsində, az qala hər bir evdə bişirilmişdir. İndi də çox evlərdə çörək bişirilir.

Ön Asiyanın ölü dillərində (şumer, akkad, hat, het, elam, assur, urartu) tey türkcə olan bir çox sözlər göstərir ki, *vulaşni* ilə *lavaş* arasında bağlantı varsa (belə düşünmək üçün tətəllü çox zəifdir),

bu türk dilindən (tutaq ki, kaşqaylardan) hatlara keçə bilərdi³⁷. Hat kulturu qədim olsa da (yumşaq desək, türk kulturu da cavan deyil), dövlətin və dilin gücsüz olması faktı danılmazdır. Hat dilinin azsaylı materialları da onun etimoloji yozumunu verməyə kömək etmir. Türk. *lavaşana* > hat. *vulaşni* keçidi doğrudursa, belə keçidi türk. *öl* “təp, yaş, nəm” > rus. *vlaqa, vlajnyj* (Şip. 110) keçidi ilə də qarşılaşdırmaq olar.

Qaynaqlarda kaşqayların kimliyi, hat-kaşqay, het-kaşqay ilişkileri ilə bağlı geniş bilgi verilir, hetdilli yazılardakı hat sözləri sırasında çoxlu türkiizmlərin olması yazılır (bax: ATİT I, 35, 223-231; ADM 39; bax: qaşqay, II bölmədə). Onlardan bir neçəsi aşağıda verilir:

het dilində:

te “говорить = danışmaq, konuşmaq”-de;

atta “отец” - ata;

anna “мать” - ana;

karu “старый” - qarı, karı;

kapi, qapi, gapi “kab, qab”;

illuyan “ilan, yılan”;

parşana “bars”;

hat dilində :

kut “qut, ruh”;

yax “(yandırır) yaxma”, “parıltı”;

kuru “qorumaq, baxmaq, qaravul”;

kuzzan “osaq”;

şerşep “şarşap”³⁸;

kaşka “Луна (бор)” (qaşqa, “aybiçimli xal”).

---

³⁷ Problem ondadır ki, bir sıra tarixçilər, türkoloqlar qədim Ön Asiyada türk izini görmək istəmirlər. Kaşqayların da türk olmaması üçün cürbəcür uydurmalar yazırlar, ancaq kaşqayların özündən soruşan yoxdur ki, siz kimsiniz? Qədim Ön Asiyada yaşamış türklər isə yalnız kaşqaylar deyildi.

³⁸ Az. *şarşap* sözünün etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Hatt dilində indiyəcən 150 söz bəlli olmuşdur ki, onlardan 6-ı birbaşa türkcə açıqlana bilər (qaynaqda ayrı sözlər də verilir). Belə bilgiler üzdənirəq Altay teoriyası ilə uzlaşmır və türklərin ata yurdunu Ön Asiyaya bağlayan çoxsaylı tanıtıların sırasını daha da genişləndirir.

Etimologiya

E.Sevortyan “lavaş”ın etimologiyası ilə bağlı yazır ki, sözün anlamlarındakı ən gərəklı komponent lavaşın nazik və dəyirmi formada olmasıdır. Bir sıra dillərdə lavaş içi şirin kütlə doldurulmuş halda da olur (ЭСТЯ, II, 5). Onun daha çox yastı formada hazırlanması bəlli olsa da, E.Sevortyan mətndə rus. *plóskiy* “yastı” sözünü işlətmir, sadəcə kökə, qoğal formasında olmasını bildirir. T.t. *lavaşa* “nazik, yastı gümüş parçası” sözündə isə formanın yastı olması vurğulanır. Deməli, lavaşın yastı forması da gözə çarpan əlamətlərdəndir. Beləliklə, E.Sevortyan “lavaş”ın anlamlarında formanı önə çəkir.

Az. dilində bir çox çörək adlarında formanın verilməsi bəllidir. Örnək: Az. *yuxa* “sacda bişirilən nazik, dəyirmi çörək” (ADİL-də “nazik yayılmış mayasız (? - F.Ə.) xəmirədən sacda bişirilən çörək dürü; yayma”) sözündə naziklik və dəyirmi elementləri vardır. Az. *qalın*, *yayma*, *qatlama*, *kökə*, *kömbə*, Az. dt. *somu* kimi çörək adları da onların görünüşü ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, *qalın* və *kökə* çörək dürləri formasına görə dəyirmi və yastı olsalar da, onların adında başqa formalar (*qalın*, *kök*) özünü göstərir.

Lavaşın bişirilmə texnologiyası da gözədən keçirilməlidir. Az. *lavaş* sözü ənənəvi olaraq tэндirdə bişirilən, nazik, formaca ellipsə oxşar çörəyin adıdır (ADİL-də onun tэндirdə bişirilməsi də göstərilir). TS-də lavaşın tэндirdə yapılması göstərilisə də, forması verilmir.

T.t. *lavaşa* “yuxa, yastı gümüş parçası”, Az. *lavaşa//lavaşana* “görünüşcə lavaşa oxşar meyvə əzməsindən turşu” (ЭСТЯ, II, 5;

Rad. III, 741) sözlərinə də forma birbaşa aid edilə bilər. Onlar *lavaş*ə bənzədiyinə görə belə adlanmışlar.

E.Sevortyan yazır ki, *lavaş* sözünün hamı tərəfindən bəyənilmiş etimologiyası yoxdur. Başlanğıcdakı **-l-** səsi onun (ən azı **lav**-bölümünün) alınma ola bilməsini düşünməyə tətullğa verir (ЭСТЯ Л, 5). Bu, sözün *lav* bölümünün aydın olmamasından və türk dilində **-l-** səsi ilə sözün başlamadığından irəli gəlir.

E.Sevortyan aşağıdakı bilgiləri verir:

M.Rəsenen qaynaqda (TT VII 14) *liv-i aş-y* “onun yemi, qurbanı” sözünün olmasını göstərir. R.Arat *liv aş* sözünün *lavaş* ilə yaxın ola bilməsini yazır. Onun yanaşmasına görə, *liv* və *aş* sinonim sözlər ola bilər. *Liv aş* birləşməsi “Kutadğu bilig”də də vardır: *liv aş tergi* “hazırlanmış süfrə, stol” (ДТС 333; KB 2549, 2551).

Liv qaynaqlarda ayrıca söz kimi də işlənmişdir. Əski türk. *liv* “yemək” ərəbcə yozulur (ДТС 333). E.Sevortyan bu yaxınlaşdırmanı olumlu saysa da, inamsız yanaşır (s. 5). Əski uygurca *liv* “qurban yeməyi” (TT. VII. 23, 8) anlamındadır (EUS 126). KB-də *liv* sözü “süfrə” deməkdir (b. 2553). Uyğ. *läp aş* “yemək, yem, qida” (R. III, 749) sözü isə araşdırmaya qatılmamışdır.

C.Klouson isə *liv* sözünün çincə *li* “taxıl” < orta çin. “li”dən alınmasını yazır, hansı ki, *aş* (aş) sözü ilə birləşdikdə dənli bitkilərdən hazırlanmış qurban yeməyini bildirir (ЭСТЯ Л, 5). C.Klouson sadəcə səslənişinə görə oxşaya biləcək bir söz ortaya qoymuşdur. Qurban yeməyi nə üçün yalnız dənli bitkilərdən olmalıdır? Ondan sa, ərəbcə yozulan *liv* daha yaxın görünür.

E.Sevortyan “lavaş”ın ikinci komponenti olan *aş* sözünün kır., kaz., kkal., uyğ. “qurban aşı, yeməyi” anlamında da işlənməsini yazır (ЭСТЯ, А, 211). Yuxarıda göstərilədiyi kimi, *liv aş* qoşa işlənən sözlərdir. Bu, türk dilində bir qaydadır. Qarş.: *aşa ye* “ye” (ДТС 62), Az. *var-yatır, ad-san* v.b.

E.Sevortyan yazır: əski uyğur mətnlərində və KB-də olmasına görə sözün (*liv aş* - F.Ə.) Doğu Türküstanda yarana bilməsi inandırıcıdır. Bununla belə, çincə *li* “taxıl” sözü yetərli tətullğa sayıla bilər.

mir, *liv aş* isə tipik qoşa sözlər kimi işlənir. *Aş* sözünün əski anamlarından birinin “yem, yemək” olması tanınır, üstəlik “qonaq etmə” anlamı da (+ “buğda” anlamı - F.Ə.) vardır. Beləliklə, sanmaq olar ki, **liv + aş* (*liv aş*) ilk öncə “dənli bitkilərdən (undan?) hazırlanmış yemək” anlamında olmuş, sonradan “dəyirmi görünüşdə bişirilən çörək” adına çevrilmişdir (ЭСТЯ, Л, 5-6). Çincə *li* “taxıl” sözü yetərli turalğa deyilsə, onda “dənli bitki” anlamı haradandır? Bəllidir ki, bütün çörəklər dənli bitkilərin unundan hazırlanır. Hansısa çörək düzü nə üçün qurban yeməyi olmalıdır? Lavaşın işləndiyi dillərin heç birində bu anlam yoxdur. Yuxarıda adları çəkilən çörək adlarında da onların hansısa və ya bütövlükdə dənli bitkidən hazırlanmasını xatırladan heç nə yoxdur.

E.Sevortyan lavaşın yalnız nazik, dəyirmi, yastı görünüşünü önə çəksə də, başqa göstəricilərə önəm verməmişdir. Bəllidir ki, ad yaradıcılığı bir çox amillərlə bağlıdır. Texnoloji amil də ad yaradıcılığında önəmlidir. *Lavaş* təndirə yapılmazdan öncə təndir qalanır və onun gil kərpicləri güclü alovla qızaraq közərir. Yalnız bundan sonra dibində güclü közü olan təndirə çörək yapılır. Bu baxımdan, *al* kökündən törəmiş *alov//alav* sözü üzərində də dayanmağa dəyər.

Az. dan. *lov* “bəla (bir qayda olaraq mənfi anlamda diribaş, zirək adam üçün deyilir)” (ADİL) sözünün gerçək anlamı “od, alov”dur. Zirək adamlara oxşadıcı anlamda “bəla” deyildiyi kimi, *od, alov* sözləri də oxşadıcı anlamda söylənilir (ADİL-də onun oxşadıcı söz olmasının göstərilməsi daha düzgün olardı). *Lov* sözü anlautda **-a-** səsini düşməsi ilə “alov”dan yaranmışdır. Az. *lov düşmək* “çaxnaşma düşmək; cəncələ düşmək, qovğaya uğramaq, başına iş gəlmək”, *lov salmaq* “çaxnaşma salmaq, təlaşa salmaq”, *lova düşmək* “əl-ayağa düşmək, təlaşa, çaxnaşmaya düşmək”, Az. dt. *lava qalməy* “bəlaya düşmək = oda, alova düşmək” (ADL-də onu düzgün yerləşdirməmişlər) deyimləri “oda-alova düşmək”, “od qoymaq”, “atasını yandırmaq” kimi oxşadıcı deyimlərdir. Az. *lovlu* “dərddli, bəlalı, təlaşlı”, *başılumlu* “çox tələsik halda, təlaş içində” sözləri də belədir.

M.Ə.Sabirin “*Od deyil, yanğı deyil, lovdur, lov!*” misrasında poetik gözəlliyi yaradan da sinonim sözlərdir.

Üstəlik qarşılaşdır: kır. *lapıldama* “alovlanma” (KPC 504); kır. (kaz.) *laula-* “alovlanma” (Rad. III, 728); kum. *law-law etmək* “ışıldamaq, par-par parıldamaq”, *lawullamaq* “yanmaq, alovlanmaq”, *lawullatmaq* “alovlandırmaq” (KTS 188); türkm. *laplamak* “alovlanmaq, alışmaq”, *lovlamak* “alovlanmaq; oxş. istiliyi qalxmaq; oxş. acığından qızğınlaşmaq”, *lovlatmaq* “alovlandırmaq; oxş. yandırmaq, göynətmək”, *lovurdu* “parıltı, sayrışma”.

Alov//alav sözünün Az. *lov, lav-*, kır., türkm. *lap-*, kır. (kaz.) *lau-* formaları onun *lav biçimini də qurmağa kömək edir: *alav* > *lav.

Örnək: Az. və b.t.d. *alaşa* “axta; at; balacaboylu at; pis, axmaq v.b.” sözü çuv. *laşa* “axta, buruq” biçiminə düşmüşdür (Yeq. 126; Şip. 223; ЭСЛЯ, А, 136-137). *Alaşa* “at; yabı” sözü mac. *ló* biçiminə düşmüşdür (TVS 22).

Eliziyaya uğramış sözlərdən ayrı örnəklər də gözçəkəndir: çuv. *lav* “araba, yüklü araba” < tat. *ulav* (Az. *ulağ*), *lar* < *olur* “oturma”, *las* < *alaçık* v.b. (ЭСЛЯ, А 136); kır. *lak* “çəpiş” < *ulak* (Rad. III, 728); T.t. *labada* “quzuqulağı dürü, at turşəngi” < *alabata* (Şip. 220); çuv. *lek* “düşmək (əsir, tələyə)” < baş., tat. *elek*, kaz. *ilik* (Yeq. 127); Az. *loş* (< *alaş) “ölgün; boş”.

Daha bir örnək: Az. dt. *ley-lavaş* “bol, çox” sözü *al* kökündən törəmiş qoşa sözlərdir. Sonradan birinci sözdə eliziya və səsdəyişmə, ikincidə isə yalnız eliziya baş vermişdir. Ona görə də *alay-alavaş biçimində yenidən qurula bilər. Qarş.: Az. *alay* “çoxlu insan toplusu, kütlə, insan yığıcı”, “polk”, *lay//las* “qat, təbəqə”; T.t. dt. *alay* “bütün, hamı”; Az. dt. *alavaş* “yörə, yan-yörə”.

Göstərilənlərə uyğun olaraq, “lavaş”ın *alav aşı* birləşməsindən yaranmasını düşünmək olar. Qarş.: əski *boşuğ aşı* “icazə aşı” (MK I, 375; ДТС 115); *buğday aşı* “buğda aşı” (İM 78); T.t. *aldım aşı* “kutlama aşı, alış-verişdən sonra verilən yemək”; Az. *qatıqası*, *ayranaşı* (dan. ayrannaş), *xəmiraşı* (dan. xəmrəşi), *südaşı* (dan. süd-

daş); türkm. *unaş* (< *un aşı) “ev lapşası”, tat. dt. *sunaş* (< *soğan aşı).

Başqa dillərə keçmiş türk sözlərində də belə olaylar baş verir: türk. *alaşa at* > rus. *loşadb* (Şip. 223), türk. *arıslan* > rus. kişi adı *Ruslan*, zoo. *slon* (Şip. 266, 287), türk. *alaçık* > rus. *laçúqa*, türk. bot. *alabota//alabuta//alabata* > rus. bot. *lebedá, lobodá* (Şip. 220), türk. *alım* “rüsüm” > rus. *lım* “faiz, sələm”, türk. *alça* (bot.) > rus. *lıçá* “kuraqa kimi meyvə qurusu” (Şip. 224); türk. *arıstan* (arıslan//aslan) > fars. *Rüstəm* kişi adı (ETB 145).

Ayrı örnək: rom. *aldămaş* “sovqat”, serb. *aldúmaš* “alış-veriş sırasında buraxılan para” < T.t. *aldım aşı* (TVS 24).

Beləliklə, *alav aşı* “alovda (təndirdə) bişən çörək” > *alavaş > *lavaş* > *lavaşa(na)* diaxronikası görünür.

Bir daha qarşılaşdır: türkm. *unaş* (< *un aşı) “ev lapşası”, tat. dt. *sunaş* (< *soğan aşı), Az. dan. *süddaş* “südaşı”, *ayrannaş* “ayranaşı”; rom. *aldămaş* “sovqat”, serb. *aldúmaš* “alış-veriş sırasında buraxılan para” < T.t. *aldım aşı*.

E.Sevortyan “lavaş”ın etimologiyasında formaya önəm verir, ancaq türk dilində onu tapa bilmir. Sözsüz ki, səbəbi vardır: türk dilində **-I-** səsi ilə söz başlamır və buna görə də, kök bəlli deyil. Bununla belə, *lavaş* türkcə yozulur və nə erməni, nə də fars dili ilə hər hansı qarşılaşdırma aparılmır. Deyilənlərdən çıxış edərək, başqa versiyanı da gözdən keçirək.

Forma baxımından çuv. *laptak//laptaka* “yastı”, *laptık* “meydan, açıqlıq”, *lapçık* “yastı”, *lap//lapa//lapam//lapı* “dayaz dərə; düzən; ovalıq” sözləri araşdırmaya qatıla bilər. Rəsenen bu sözləri bir çox fin dillərində də işlənməsinə görə (mar. *lap, lop* “düzən”, “alçaq”; *lap liyaş* “əyilmə”; udm., nen. *lap*, komi *lapkıd*) mari kökənli sayır (Yeq., 125). Tat. *lap* “düzənlik”, türkm. *lapbaç* “təzək” (lapbaç yapmak), T.t. *lapa-lapa* // Az. *lopa-lopa* “iri və yastı (qar dənəsi)”, Az. *lopa* “məşəl; enli, yastı, iri”, *lapar-lapar* “xal-xal (yastı və enli xallar)”, *ləpir* “ayaq izi”, Az. dt. *ləpə, ləpix'* “yastı və dəyirmi daş” sözləri (v.b.) də araşdırmaya qatılmalıdır. Belə olduq-

da, mari dilinə bir şey qalmır. Onların eyni bir kökdən qaynaqlandığını görmək çətin deyil. Anlautdakı **-l-** səsi qaydaya uyğun olaraq səsdəyişmə ilə *tab/tav/tap* kökünün “yastı” anlamından yaranmışdır. Belə keçid türk dilində qaydadır. Təəssüf ki, onu ya öyrənməmiş, ya da yaxşı öyrənməmişlər. Hər halda, Rəsənenin, Yeqorovun göstərilən araşdırmalarında bu keçiddən danışılmır.³⁹

Yaxın semantik yuvalardan çıxmış kır. *tapaş* “balaca, alçaq-boy” (KPC 704), Az. dt. *ləpəş, ləpiş* “köklükdən yeriyyə bilməyən (adam)”, habelə Az. *lümə(k)* “quyruğukəsik, qısaquyruq; kəsik, kəsilmiş, qısaldılmış” // Az. dt. *dımıx* “çox qısa-boylu (adam)”, *dımıx* “qısaquyruqlu (qoyun)” sözləri (v.b.) *lap* formasının necə yaranmasını və *t/d ~ l* keçidini göstərir. Belə örnəklər yetərincə vardır və onların hamısını burada göstərməyə dəyməz.

Formasına görə, *lavaş* adı *tab/tav/tap/lap* kökünün “yastı; dəyirmi” anlamları ilə də yaxşı uzlaşır və **tabaş ~ *tavaş* formasında yenidən qurula bilir. Üstəlik, qarş.: bar. *tabats* “ovuc, əl içi”, tel., şor. *tabaş* “daban, ovuc, əl içi; üzən quşların ayağındakı zar”, tel., şor. *tabaş* “təkərin qasnağı”, şor. *tabaş* “heyvanın ləpiri” (Rad. III, 968); şor. *tamaş* “əlin içi, ovuc, pəncə” (Rad. III, 996).

Bütün bunlar daha bir problemi ortaya çıxarır. Azərbaycan dilçiliyində *-aş, -əş* sözdüzədicisi də öyrənilməmişdir. Qarşılaşdır: Az. *Günəş, güləş, küləş, dalaş* (dava-dalaş), *tələş*, Az. dt. *ləpəş/ləpiş* “köklükdən yeriyyə bilməyən (adam)”, *pələş* “əyriburun; kök; şulum”. Başqa türk dilləri ilə qarşılaşdıranda mənzərə daha da aydın olur.

Lavaş sözünü səslənişinə görə qarşılaşdır: Az. dt. *lavaşa* “nal-lanarkən atın üst dodağını və burnunu burmaq üçün ucuna ip keçirilmiş buynuz; zəncirin ucunda qarmaq; ipək çəkərkən baramanı ti-

---

³⁹ Kitabın “Ön söz” bölməsində yazıldığı kimi, hər işin öz yolu, hər qapının öz açarı var. Türk dilinin etimologiyasının da çoxlu yolları, qapıları vardır. Təkcə *l ~ t/d* keçidi yüzrlərlə qapının açarıdır. Bu, çox geniş bir mövzudur və burada bütün örnəkləri vermək olmur. Bununla bağlı araşdırma materialları və yüzrlərlə sözün etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir.

yanda islatmaq üçün əyri ağac”, Az. dt. *ley-lavaş* “bol, çox”. Bu sözlər ЭСТЯ-da araşdırmaya qatılmamışlar.

Lavaş sözünün türkcə sözdüzəldici sonluqları ala bilməsi də gözçəkəndir. Ondan Az. *lavaşlama*, *lavaşa(na)*, *lavaşanalıq*, əski *lavaşçı*, *lavaşçılıq* (ADİL), Kzn. *läwişlämä* “içi doldurulmuş yuxa və şirin piroq” (Rad. III, 751) sözləri yaranmışdır. Bir qayda olaraq alınma sözlər türk dilində ürətkən olurlar. Belə sözlər tək-tük olsa da (əlaqə, ruh, razı v.b.), onlar bu və ya başqa bir türk sözünün unudulması ilə bağlıdır.

Üstəlik qarş.: *Ağlavaşlı kəndi* (Şəmkir r.), Güney Azərbaycanın qarapapaq elində *Lavaşlı kəndi* ⁴⁰.

Qaynaqlar *lavaş* sözünün başqa dillərə keçməsinə göstərməkdə “xəsislik” etmişlər. G.Karaağaç onun yalnız rus dilinə keçməsinə yazır (TVS 568). E.Sevortyan yazır ki, sözlüklərdə “lavaş”ın bir çox qafqaz dillərinə türkcədən keçməsi göstərilir: oset. *lawyz/lawuz/lawsi* “yastı, nazik kökə”, rus. *levaş*, *levaxa* “kökə” (ЭСТЯ, II, 6). *Lavaş* sözü fars (ləvaş), əfqan, gürcü, avar v.b. qafqaz dillərində də vardır. Erməni, italyan dillərinə də türklərdən keçmişdir. Hay (erməni) dili və kulturunun onlara da təsirindən danışmaq yersizdir.

Nəticə

Hər hansı bir sözün etimologiyasının araşdırılması kompleks yanaşma tələb edir. Bir çörək düzü kimi, lavaşın da hazırlanma texnologiyası vardır və bu, bir neçə mərhələdən keçir. Ona görə də, bu texnologiya və onun mərhələlərini ayrı-ayrılıqda gözdən keçirmək, onlarla bağlı olan türk sözlərinin keçdiyi dilləri bilmək də maraqlı olardı.

Kotan - Əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı olub, yer şumlayan alət adıdır. Erməni, gürcü dillərinə *qutan*, Dağıstan dillərinə *kutan*

---

⁴⁰ Albayraq R. “Türklərin İrani”, 258

biçimində türkcədən keçmişdir (AX 211). Maraqlı sözlərdən biridir. Etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Əkin - Bu sözün etimologiyası bəllidir. *Əkin* sözü erm. (ekin “əkib-biçmə”, ekini “əkinçi”), bul. (ekin, ikinik) dillərinə də keçmişdir (TVS 276).

Xəlbir - Bax: **XƏLBİR**.

Dəyirman - Dən üyütmə texnologiyası ilə bağlı olan ortaq türk sözüdür. Bir sıra çatışmazlıqları olsa da, etimologiyası üçün bax: ЭСРЯ, В, 176-178).

Dəyirman sözünün monq., kalm., monqor, ordos (ЭСРЯ В, 177), rus (Şip. 120), ər. (dagirmān), erm. (dayirman, dəyermən, dayirmançı), rom., bul., serb, mak., yun. (TVS 232) dillərinə keçməsi yazılır. Məncə, hamısı deyil.

Ələk - Xəlbirdən keçmiş, dəyirməndə üyüdülmüş dənün ununu ələkdən də keçirirlər. *Ələk* sözünün etimologiyası və funksiyası bəllidir. *Ələmək* sözü ilə bir kökdəndir, ortaq türk sözüdür. G.Karaağaç onun fars (ələk, ələkçi), erm. (eletmiş inel “ələkdən keçirmək”) dillərinə də keçməsinə yazır (TVS 278). *Ələk* mon., kor., kalm. dillərinə də keçmişdir (bax: ЭСРЯ, А, 263).

G.Karaağaç bul. *elek, yelek* “yelək, qolsuz və ya qolukəsik geyim” sözünü “ələk”lə bağlamaqda yanılmışdır.

Xəmir/Xamır - Xəlbirlənmiş, dəyirməndə üyüdülmüş dənün unu ələkdən keçirildikdən sonra ondan çörək bişirmək üçün *xəmir* qatılır. Krm. *xamur* (Rad. II, 1697), Az. *xəmir*, Az. dt. *xamur*; T.t. *hamur*, kır., kaz., baş., tat. *kamur*, özb. *xamir*, türkm. *xamur* biçimindədir. Başqa türk dillərində də ola bilər.

G.Karaağaç *hamur* və onun törəmələrinin erm. (hamir, hamor), ər. (hamürçi), bul., serb, mak., yun. dillərinə türkcədən keçməsinə yazır (TVS 345).

Oxlov - Oxlovsuz nə lavaş, nə yuxa, nə də başqa çörək bişirmək olmaz. Xəmir yaymaq üçün işlədilən bu alətin adı bir çox türk dillərində vardır. Az. *oxlov*, T.t. *oklava*, T.t. dt. *oklağı* (v.b.) sözünün etimologiyası E.Sevortyanda pis işlənməmişdir (ЭСРЯ, А 441-

442). Çatışmazlıq ondadır ki, əski *oklağu* “yumru, dəyirmi” (ДТС 369) sözü verilmir və yalnız slav. dillərinə keçməsi yazılır. G.Karrağaç *oklava* sözünün erm. (*oklagu, oklav*), bul., serb, alb., mak., yun. dillərinə keçməsinə yazır (TVS 650).

Haylar da kotanla əkilmiş, daha sonra xəlbirlənmiş, dəyirman-da üyüdülmüş dənin ununu ələkdən keçirdikdən sonra hazırlanmış xamırı oxlovla yayır və lavaşı təndirə yarırlar.

Təndir - Bax: **TƏNDİR**.

Sac - *Sac* sözü ər., erm., bul., serb, alb., yun. dillərinə, *sacayağlı, sacayak* sözü isə erm. (*sacayak*), bul., serb, alb., mak. dillərinə türkcədən keçmişdir (TVS 712, 713). H.Zərinəzadə, C. Heyət türk. *sac* sözünün fars (İDK 124), T.Gülensoy zaza (TG II, 710) dillərinə keçməsinə yazırlar. Monqol dillərinə də keçmişdir.

Kömür - Yanacaq adı olan *kömür* sözü ortaq türkcə *köm* (göm-mə, gömülmə) kökündən törəmişdir. Q.Ramstedt, K.Brokelman, M.Rəsenen də belə yozum verirlər. E.Sevortyanın *kömür* sözünün *köy* (göynəmə), *kö:re* “alışma”, *köz* sözləri ilə qarşılaşdırması isə (ЭСТЯ, К, 102) qaydaya uyğun deyil.

E.Sevortyanın bilgisinə görə, *kömür* abxaz-adıq, tunq.-manc. dillərinə də keçmişdir (y.o.). *Kömür* erm. (kömür, kömürçi), fars. (taşkömür), bul., serb, alb., mak., yun. dillərinə türkcədən keçmişdir (TVS 531-532).

Köz - Bu söz də erməni dilinə keçmişdir (TVS 538).

Od - Bu söz *təndir, sac, kürə* texnologiyasında ən başlıca ünsür adıdır. Ortaq türkcədir və etimologiyası bəllidir. Onun törəmələri (derivatları) onlarla dilə keçmişdir:

Fars. *ocak//ocağ* “ocak; ailə mirası, soy kötüyü”, *ocaklık* “ocak yeri”, *odun, odunxana*, ərəb. *ōcāk, vicak, ūcāk, vūcāk, ocağ, ivcāğ* “ocak, ocak başı; ailə, soy, sinif, təbəqə; alay, tabur”, *ōda, oḍa, uvaḍ, oḗta, ūda* “oda” v.b., erm. *ocak, ocakçı, oda* “oda”, *odaşık* “bölmə”, *odabaşı* “otel yiyəsi”, *odalik, oduncı* sözləri türkcədən keçmişdir (TVS 646-648). Dəricə *odzak*, rus. *oçaq* işlənir. *Ot//od*

kökünün törəmələrinin ayrı dillərə də keçməsi ilə bağlı TVS-də geniş bilgi verilmişdir.

A.Kosayeva düzgün olaraq irland dilindəki *aodh* “od, alov” sözünü türkcə *od* ilə qarşılaşdırır (bax: 48-ci qeyd).

Alov - *Alov* erm. (alef), fars (alav) bul. (alás), yun. (aláfi) dillərinə də keçmişdir (TVS 24).

Türkologiyanın acınacaq durumu göstərən faktlardan biri də budur ki, *alov* sözü də qərəzli olaraq hind-fars dilli söz kimi yozulur. Az. dt. *alanqu* “balaca alovlu ocaq, balaca tonqal”, *alanqu* “çör-çöp (yandırmaq üçün)”, özb. *alanqa* “alov”, Az. *alışma* “odlanma, alovlanma”, *alışgan* “tez alışan (yanan, alovlanan); yandırmaq üçün alət”, Az. dt. *alazlanmaq* “alışmaq, qızarmaq, alışb-yanmaq (kömür)” v.b. sözlər göstərir ki, belə deyil (etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir).

* * *

Yuxarıda göstərilən texnologiya və texnoloji üsürlər yem, qida hazırlanması ilə birbaşa bağlıdırlar. Türk dillərində “yem” və “aş” sözləri isə sinonimlərdir. Bu sözlər də onlarla dilə keçmişdir. Üstəlik, türklərdə olan saysız yemək adları, yemək texnologiyaları, içki adları, içki texnologiyaları da başqa-başqa dillərə keçmişdir. Onlardan yalnız bir neçəsi bu araşdırma üçün önəm daşdığına görə qeyd edilir:

Yem - *yem, yemək, yemiş* ortak türkcə *ye* felindən yaranmış sözlərdir. Bu sözün etimologiyası türkologiyada işlənmişdir (bax: ЭСТЯ, Ж, 165; А, 333-335). Ona görə də yalnız onun törəmələrinin başqa dillərə keçməsi ilə bağlı bilgi verilir:

G.Karaağaç “aş, yem, yemək” anlamına uyğun gələn türk. *yem* sözünün erm. (yem “heyvan yeməyi”, yemlik “yem yeri”, yem yeri “yem əri, yem verən ər, kişi”), bul., mak., yun., fars; *yemək* sözünün fars, ər., bul., serb, alb., yun.; *yemiş* “meyvə” sözünün çin (jǐ mǔ shēn), fars (yemiş, yemişxanə, yemişçi, yemişçi başı “baş bağ-

ban”), әр., erm. (yemiş, yemişçi), mac., bul., serb, mak., yun. dillərində; bot. *yemlik* sözünün isə fars dilinə türkcədən keçməsinə yazır (TVS 922, 923).

Başqa dillər üçün üçün bax: ЭСТЯ, А, 335; ТГ, II, 1118.

Aş - *Aş* “yem, qida, yemək, xörək; v.b.” çox əski və ortaq türk sözüdür. Onun yaşı türk dilinin yaşı ilə tən gələr. Elə bir türk sözü yoxdur ki, ayrı dillərə keçməsin. *Aş* sözünün işlənmə çevrəsi çox genişdir: şumer, hindu, qədim hind, koreya, mancur, monqol, yapon, pəhləvi (orta fars), fars, әр., rus v.b.

Aş erməni dilinə *caş* biçimində keçmişdir (ADM 140). Qarşılaşdır: Az. *x+aş* “mal dırnağı və qarın-qartası ilə bişirilən, sirkə-sarımsaqla, daha çox ertədə yeyilən bir yemək”, Az. dt. *k+aş* “bozbaş”. Erməni dilinə *aşçı, aşçıbaşı, aşpaz* (TVS 47, 49), Az. yemək adları *xaş, xaşlama, xaşıl* (< *aş) sözləri⁴¹ də keçmişdir.

E.Sevortyan *aş* sözünün etimologiyasını geniş araşdırsa da (ЭСТЯ, А, 210-211), bir çox çatışmazlıqlara yol verildiyi üçün etimologiyası yenidən işlənmişdir və gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Ekmek, əppək, ətmək - “Çörək” anlamında olan bu söz dürüli allomorfları ilə türk dillərində geniş işlənir. E.Sevortyan onun etimologiyasını araşdırsa da, yalnız qrammatik anlamını verir (ЭСТЯ, А, 254).

Ekmek fars, әр., erm. (ekmekçi, ekmek kadayıfı), mac., serb, mak., yun. dillərində də keçmişdir (TVS 276).

Yuxa/yufka - “Nazik” anlamında *yuxa* (b.t.d. *yufka*) ortaq türkcədir. Türk dillərində “nazik”, “yumşaq” anlamında işlənir. *Yuxa, yufka* Az., T.t. sacda bişirilən nazik çörəyə də deyilir. B.t.d. “peçenye”, “piroq”, “kökə” v.b. anlamları da vardır.

ADİL-də yanlış olaraq “yuxa”nı “mayasız xamırdan bişirilən çörək” kimi yozurlar. ADİL-də yazıldığına görə, lavaş da mayasız xamırdan bişirilir.

---

⁴¹ Гурбанов А. Сказки армянских «мудрецов», с. 260-261

Bu söz də bir çox dillərə: fars, erm. (yufka), rom., çex, bul., serb, alb., mak., yun. dillərinə türkcədən keçmişdir (TVS 934; ЭСТЯ, Ж, 241-242).

Çörək - *Ekmek*//*əppək* sözünün sinonimi olub, lavaş, yuxa və başqa bu kimi çörək dürlərinin ortaq adıdır. Türk dillərində geniş işlənir və bir çox dillərə keçmişdir: fars. *çörek*, *çörekçi*, *qaraçürekodi* “karaçörəkotu”, ər. *çürak*, *çurak*, *şürak*, *şurak*, *çārāk*, *şurayk*, *çurakçi*, rus. *çurék*, erm. *çörek*, *çorak*, *çörekçi*, *çorakçi*, mac. *csöreg*, rom. *ciurechi*, serb. *ćurek*, *ćurekot*, *ćujrekotica* “çörəkotu”, alb. *çyrek*, *çyreqe*, *çurek*, yun. *çuréki*, *çurék* (TVS 213; Şip. 403; Fas. IV, 386). Y.Şipova bu sözün tacik (çürak), T.Gülensoy zaza (çoreki), kürt (ço reg) dillərinə keçməsinə yazırlar (Şip. 403; TG I, 255). Fin-uqor dillərinə də keçmişdir.

Börek, piroq - *Piroq* rus, ukr., bel., çex, pol., lat., est., fin, karel, olon dillərinə də keçmişdir (bax: Fas. III, 265).

Bu söz fars (börek), ər. (bürak, bürag v.b.), rus, erm. (börek, bövreg, börekçi), fin, bul., serb, alb., mak., yun. dillərinə də keçmişdir (TVS 132; ЭСТЯ, Б, 219). L.Qaldi mac. *piroq* sözünü verir (PBC). Kalmık dilinə də keçmişdir (bax: ЭСТЯ). Bütövlükdə, sözün 20-dən artıq dilə keçməsi bəlli olmuşdur. İşlənmə çevrəsi daha geniş ola bilər.

* * *

Yuxarıda göstərilən sözlər lavaşın etimologiyası üçün heç bir leksik önəm daşımasa da, mədəniyyət baxımından misilsizdir. Göründüyü kimi, lavaş texnologiyası ilə bağlı bütün terminlər və sözlər türkcədən erməni dilinə keçmişdir. Bu terminlər əkindən başlayır və lavaşın yeyilməsi ilə bitir.

Gerçəklik odur ki, erməni dilinə keçmiş minlərlə türk sözləri içərisində çoxlu başqa yemək, içki adları, yemək bişirmədə işlədilən bir çox nəsnələrin də adları vardır. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır:

- *kavurma*, *çorba//şorva//şurba* “şorba”, *boza* “pivəyə bənzər içki dürüdür” (TVS 464, 210, 129), *yoqurd* “yoğurt” (TVS 930), *balık*, *balık yağı*, *balık yumurtası* (TVS 75), *bal* “arı yağı” (TVS 73), *börek* “piroq” (TVS 132), *kaymak* (TVS 468), *kaşer* “pendir dürü kaşar” (TVS 456, 457), *katik* “pendir dürüdür” (TVS 459), *kızartma*, *gızartma* “qızartma yeməyi” (TVS 508);

- *gumis*, *gmuz* “kımız” (TVS 496), *sirkə* (TVS 762); *tavukögsi* “tavuk gögsü tatlısı” (TVS 823); *sucuk*, *arak*, *basdırma*, *xangəl*, *tikə-kabab*, *əriştə*, *paxlava*, *bozbaş*, *çxtrma* “çığırtma”, *axta* “tumsuz zoğal”⁴²;

- v.b.

- *yermuk* “yarma”, *sox* “soğan” (AX 343).

Yemək işi ilə bağlı sənət bildirən erm. *aşçı*, *aşçıbaşı*, *aşpaz* (TVS 47), *balıqçı* (TVS 75), *yoqurtçi* (TVS 930), *börekçi* (TVS 132), *dayirmançi* (TVS 232), *ekmekçi* “çörəkçi”, *ekini* “əkinçi” (TVS 276) v.b. türkcədən alınmış sözlərdir.

Mətbəx avadanlığı adlarından *qızğan* “qazan” (AX 343) // *kazan* (TVS 472), *kepçe* “böyük qaşiq” (TVS 483), *kasa* (TVS 453), *kavata* “yem təknəsi; yalak; bardak” (TVS 462) kimi sözlər də erməni dilinə türkcədən gəlmişdir.

Sözsüz ki, bir yazıda türk mətbəxindən erməni və ya ayrı dillərə keçmiş bütün sözləri vermək olumsuzdur. Belə sözlər çoxdur.

MAYAK *rus.* (ADIL, Rad.) - **1**) işıldağ (ADİL); **2**) *oxş.* yol-göstərən, yönverən; bəllik; **3**) *oxş.* yenilikçi, öncül, qabaqcıl (işçi).

V.Radlov Kzn. *mayak* “bəlgi ağacı, bəllik” sözünün ruscadan alınmasını yazır (Rad. IV, 2012).

Dmitriyev *mayak* sözünün türkcə olmasını, onun *bayrak*, *baydak* sözü ilə qomogen olmasını göstərir (Şip. 232). Çox maraqlıdır ki, Y.Şipova *mayak* ilə bağlı M.Fasmerə söykənmir, onun nə yazması ilə bağlı heç bir bilgi vermir.

---

⁴² Гурбанов А. «Сказки армянских «мудрецов», Баку, «Элм-Тахсил», с.260-261

M.Fasmer “mayak”ın rus. *ма́ятъ* (máyat) sözündən alınmasını yazır (Fas. II, 586). “Rusca-Azərbaycanca lüğət”də (B., 1984) rus. dan. *ма́ятъ* (máyat) “yormağ, əldən salmaq, üzmək” sözü göstərilir, ancaq Fasmerdəki *ма́ятъ* (mayat) “yelləmək” sözü verilmir. Bu omonimlər ilə bağlı sonda açıqlama veriləcəkdir.

Əski türkcədə “heyvan gübrəsi, peyin, qığ” anlamında *mayak* işlənmişdir (MK III, 165; ДТС 335; XM 128; EUS 128). A.Cafe-roğlu əski uyğ. *mayak* “peyin, gübrə” sözünün sansk. “māyika”dan alınmasını yazır (EUS 128). CPC-də bu söz yoxdur. Ola bilər ki, hansısa başqa qaynaqdan götürülmüşdür, ancaq indiki halda bu, önəmli deyil. Sadəcə olaraq, bu da əski hind dilinə keçmiş yüzlərlə türk sözlərindən biri ola bilər.

Mayak “heyvan gübrəsi, peyin, qığ” sözü türk. çoxanlamlı *may//bay* kökünün “**yağ; şirə; yumşaq; tullantı, peyin, gübrə**” anlamlarından törəmişdir. Üstəlik qarş.: *baynak* “gübrə, peyin” (MK III, 171); DT *mayak* “qoyun qığı” (Rad. IV, 2012); tof. *mıyak* “peyin, bağırsağ tullantısı”, tuv. *mıyak* “peyin” (ЭСТЯ, Л, 17); osm. *mais* “təzə peyin” (Rad. IV, 1990); türk dt. *mayıs* “yeni sığır gübrəsi” (TS); Az. *peyin* “bağırsağ tullantısı, gübrə” v.b.

İtmiş heyvanın, ovun onun qığının izi ilə də arandığını bilirik. Az. “Dəvə gördün, qığını da görmədim” deyimi örnək ola bilər. Hər hansı bir heyvanın qığı (mayakı) yol, yön göstərən olduğu üçün yavaş-yavaş, illərboyu işlənərək araşdırılan *mayak* anlamına gəlib çıxa bilərdi. Məncə, belə deyil.

«Ср. туркм. майак, тат.-баш. маяк. По мнению одного весьма авторитетного тюрколога, маяк - параллельная форма к туркм. байдак и тюрк. байрак <знамя, штандарт.> В Поволжье и на Урале маяком называют межевой знак, поставленный на возвышенных местах» [Дмитриев, 1958, 42] (Şip. 232; ЭСТЯ, Б, 34).

Dalın sözlüyündə göstərilir ki, “*Mayak* hər cür əlamət, işarə, bəllik deməkdir - şüvül, uzun ağac, bəlgi ağacı” (Şip. 232).

Leksik-semantik baxımdan qarş.:

- əski *mayaka*- “iz, bəlgi qoymaq, bəlgiləmək” (ДТС 335); əski uyğ. *mayak amak* “sınır bəlgilərini taxmaq, sınırı işarələmək” (EUS 128);

- tel. *məyəl* “bəlgi, işarə, əlamət” (Rad. IV, 2085); Az. dt. *müyəl* “hündür təpə, yeltutan yer” (ADL, QAŞ);

- ciğ., türkm. *bair* “çöllük, təpə” (Rad. IV, 1424); osm., türkm., Krm. *bayır* “təpə” (Rad. IV, 1469); T.t. *bayır* “kiçik yoxuş”; Az. *bayır/bayıl* “təpə” (toponimlərdə);

- Az. dt. *mayar* “sözcükdən, çuğul”;

- ciğ. *paidala*- “görünmək, üzə çıxmaq” (Rad. IV, 1123);

- kūr. *baika* (bayka) “düşünmə, düşünüb-daşınma, dayanma, yavaşım”, kır. (kaz.) *baika*- “baxmaq, görmək, boylanmaq, götür-qoy eləmək, yavaşım”, *baikau* “baxınma, götür-qoy eləmə, yavaşım” (Rad. II, 1422);

- kır. *bayka*- “izləmə, dalınca baxma”, *baykal*- “baxılma; görünmə, üzə çıxarılmə”, *baykaqıç* “diqqətci, diqqətli, gözdən qoymayan”, *baykasta*- “göz qoymaq, diqqət eləmək, gözündən yayındırmamaq”, *baykat*- “üzə çıxarmaq, üstünü açmaq” v.b. (KPC 95), *baykoo* “diqqət, göz qoyma, baxma”, *baykooçu* “baxan, göz qoyan” v.b. (KPC 96);

- kır. *bayda* “üzə çıxma, görünmə” < ir. (KPC 95), *bayla*- “izləmək, göz qoymaq” < ir.-kır. (KPC 96), *payla*- “güdmək, pusmaq, izləmək” < ir.-kır. (KPC 605);

- kaz. *baykağan* “sezən, görən”;

- kır. *muynak* “ləkə; bəlgi” (KPC 536);

- kum. *miyiq* (KTS 199), çuv. *мыйык* (miyix), alt., baş. *мыйык* (miyik), özb. *миуик*, karaç. *мыик*, tat. *мыек*, türk., qaç. *быйык* (biyik) “biğ” (Yeq. 130); ciğ. *biyik* “biğ” (Rad. IV, 1743); Az., Krm. *biyik*, Az. *bi:ğ* (Rad. IV, 1726); kır. *miyik* “biğ”.

Bu sözlər uyğun olaraq, *may/bay* kökünün “**iz, bəlgi; izləmə; baxma, görmə, görünmə; hündürlük, təpə**” anlamlarından törəmişlər.

Morfoloji baxımdan qarş.: *mayak* “heyvan gübrəsi, peyin, qığ” (МК III, 165; ДТС 335; ХМ 128) v.b. (bax: yuxarıda); əski uyğ. *Mayaқ* şəxs adı (EUS 128); özb. *majak* “əzmə, tapdalama”; mon. *маяг* “görkəm, forma, tip; ülgü” (МРС).

Sonda “mayak”ın rus. *маять* (*máyat*) sözündən törəyə bilməsi ilə bağlı rus dilçilərinin yozumuna bir daha qayıtmaq gərəkdir. M.Fasmerdə *маять* “əzab çəkmə”, *маять* “yelləmək” sözləri araşdırmaya qatılmışdır (Fas. II, 587). Türk. çoxanlamlı *may* kökünün “əyri, əyilmə; yırğalanma, büdrəmə, əsmə, yellənmə, dalğalanma”, “incitmə”, “yorğunluq, yorma” anlamları da vardır.

“İncitmə; yorğunluq, yorma” anlamlarının araşdırılan *mayak* ilə semantik bağlılığı olmadığı üçün, indi ona vaxt itirməyə dəyməz. Bununla bağlı materiallar gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Rus. *маять* (*máyat*) “yellə(n)mək, yırğalanmaq”, *mayatnıy* “yellənən, yırğalanan, əsən”, *mayatnik* “yellənən, yırğalanan; oynar”, *mayaçit* “yırğalanıb bəlgi (işarə) vermə, uzaqdan görünmə; dan. sürünə-sürünə yaşama”, *namáyatb* “işarə ilə bildirmək; aldatmaq” sözləri də türk. *may/bay* kökündən qaynaqlanırlar. Bu kökdən “əyri, əyilmə”, “yırğalanma, əsmə, büdrəmə”, “axsaq, taytaq” anlamlı onlarla söz yaranmışdır. Onların hamısını burada örnək kimi vermək materialın oxunuşunu ağırlaşdıra bilər. İnformasiya bolluğunun da çətinliyi olur.

Rus. *маять* sözünü leksik-semantik baxımdan qarş.:

- **əyri, əyilmə:**

- *mayğuk* “əyriyaq (insan); tez qaça bilməyən (heyvan)” (ДТС 335). Bu söz R.Əskərin çevirməsində “Kosa adam. Qoşa dırnaqlı deyil, top dırnaqlı heyvanlardan tükləri qısa olanı” (МК III, 171) anlamında verilir;

- sax. *maiğai-* “ağırlıqdan əyilmək”, *maiğax* “əyrilik”, *maiğax-tāx* “əyri, bükük, qatlanmış” (Pek. II, 1503); sax. *байātын-*, *байātт-анна-* “yelləmək” (ЭСТЯ, Л, 17);

- *mayratak* “əyilmək, burxulmaq” (Bud. II, 202);

- kır. (kaz.) *mayıs-*, Krm. *mayış-* “əyilmək”, *mayıskak* “elastik” (Rad. IV, 2015); tel. *moiş* - “əyilmək, bükülmək”;

- kaz. *mayıskan* “əyilmiş, əyri”;

- kır. *maymañ- maymañ* “yanını basa-basa getmə, taytım, ax-sama” (KPC 511), *baypay-*, *maypay-* “yırğalanaraq getmə, yanını basa-basa getmə” (KPC 98, 511), *maypar* “ayağı xəstə, bürəyərək gedən (at)” (KPC 511), *mayruñ* “əyri, taygöz, təkgöz”, *mayrık* “əyri-böyür; tapdalanmış”, *maytar* - “əymək”, *mayış-* “əyilmək, sıxılmaq” (KPC 512);

- kaz. *mayıskak* “elastik; prinsipsiz; oxş.: nazlı, əzilib-büzülən”, *mayıskan* “əyilmiş, əyri”;

- sart. *baimak* “əyri-pəncə” (Rad. II, 1431);

- kum. *mayşaymaq* “pozulmaq (ayaqqabı)” (KTS 197).

- şor. *mıyış-mayış* “o yan-bu yana tərənən, yırğalanan, kövrək”, *mıyışkak* “əyilmiş, elastik” (Rad. II, 2140); tel. *mış-* “əyilmək” (Rad. III, 2166);

- türkm. *mayışqak* “yumşak, elastik, əyilən”, *maymık* “əyri”, *mayırmak* “əymək; yaralamak; əlil etmək; oxş.: incitmək”;

- Az. *mayallaq* “dombalaq, yumbalaq”.

Aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- bur. *mayzaqar* “əyri, əyilmiş, qatlanmış; əyri-üyrü, kələ-kötür (ağac); əyilmiş (ayaqqabı)”, xalx. *mayqa* “əyriyaq, əyri-pəncə”, *mayjiyx-* “əyilmək, bir yanı üstə əyilmək”, kalm. *məəhq* “əyri, əyilmiş (ayaqlar)” v.b. (ЭСТЯ, II, 18);

- v.b.

Azərbaycan və Türkiyə qaynaqlarında ərəbcə verilən *mail*, *me-yil*, zoo. *meymun* sözləri də onlarla bir kökdəndir.

- yırğalanma, əsmə, bürəmə:

- kır. *maymañ- maymañ* “yanını basa-basa (getmə), taytım, axsama”, *maypay-* “yırğalanaraq getmə, yanını basa-basa getmə”, *maypar* “ayaqları xəstə, bürəyən (at)” (KPC 511); *baypañ-baypañ* “yanını basa-basa (getmə)” (KPC 98);

- türkm. *moymuldamak* “yırğalana-yırğalana, yanını basa-basa getmək; qazyerişi getmək”, *maymıklamak* “büdrəmək, yırğalanmaq”, *maypil-maypil* “maymıqlama”;

- kum. *mayşaymaq* “sürüşmək (ayağı)” (KTS 197);

- alt., tel. *miğil* “əsmə, titrəmə”, *miğilda-* “əsmək, titrəmək”, *miğildak* “kövrək, titrəyən, yellənən” (Rad. II, 2138);

- kır. (kaz.) *baipañda-* “yanını basa-basa getmək (ördək, qaz kimi)” (Rad. II, 1431);

- sax. *bayättañnā-* “yorğunluqdan və xəstəlikdən yıxılmaq dərəcəsinə əsmə, yırğalanma” < *bayātın-*, *bayättar-* “bədənini əymək; yırğalanmaq; aşağı oynaqları paralic olmaq”, *bayättuqas* “yırğalanan, əsən” (Pek. I, 342);

- türkm. *paypildamak* “vüqarlı görkəmlə yavaş-yavaş, ağır-ağır yerimək”, *paypil-paypil etmek* “paypildamak”. Törəmədir;

- Az. *bayılma* “özündən getmə”;

- orta q türkçə *bayraq* (etimologiyası çap ediləcəkdir);

- v.b.

Aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- rus. *baydak* “gəmi dürüdür”, *baydara* “qayıq dürüdür”, *baydarka* “idman qayığıdır”;

- **axsaq, taytaq:**

- tuv. *mayırık* “axsaq” (ЭСТЯ, Л, 19); Az. dt. *maytı-*, *mytı-* axsamaq”, *maytax* “axsaq” (ЭСТЯ, Л, 18; ADL), *maymalamax*, *maymamax*, *maytamax*, *maytaxlamax* “axsamaq”, *maytarax*, *myıtıx* “axsaq”;

- kır. *maymañ-maymañ* “yanını basa-basa getmə, taytım, axsama”, *maypay* “yırğalanaraq getmə, yanını basa-basa getmə” (KPC 511); türkm. *moymuldamak* “yırğalan-yırğalana, yanını basa-basa getmək; qazyerişi getmək”;

- kum. *maymaq* “əyri ayaq; əyripaça, taytaq” (KTS 197);

- türkm. *maytık* “axsaq”;

- T.t. *paytak* “taytaq, axsaq, çolaq, topal; şahmatda fiqur” < ər. *baydak* (TS);

- Kzn., tob. *main* “çolaq; donqar (tob.)” < ər. (Rad. IV, 1991);

- v.b.

Göstərilən sözlər daşdığı anlamlarına görə ayrı-ayrı qruplaşdırılsa da, onların semantik yaxınlığı vardır. Burada başqa dillərə keçmiş sözlərin az bir qismi verilmişdir. Onların hamısını bu yazıda yerləşdirmək olmaz. Gələcəkdə bütün material çap edildikdə onlarla tanış olmaq olar.

Dmitriyev *mayak*, *bayrak*//*baydak* sözlərinin bağlantısını yazmaqda daha doğru yol seçmişdir. Bu sözlər *may*/*bay*/*pay* (v.b.a.) kökünün “**iz, bəlgi, görünmə; əyilmə; əsmə yırğalanma**” anlamlarından törəmişlər. Türk dili sözü belə yaradır!

Bütün bunlar etimologiyaya aydınlıq gətirə bilir və *mayak* sözünün rus dilindən gəlməsi, ya da onun rus sözü ola bilməsi ilə bağlı yanaşmaları tarix və kultur baxımından da boşa çıxardır. X yüzilin uyğur qaynağına rus sözünün keçə bilməsi olumsuzdur. Bu çağda rus etnosu yenicə formalaşmağa başlayırdı.

Bax: **MEYMUN**.

MEYMUN ə. (TS, KAƏ), *f.* (Rad.), *ir.* (KRS), *zoo.* - Sinonimləri: b.t.d. meçin (kır.), biçin (MK I, 407; İM 76; OY; v.b.d.), keylig (MK III, 171); *oxş.* çirkin, kifir, iyrenc.

İşlənir: osm., kom., türkm., tar. *maimun* < fars. (Rad. IV, 1992); cığ. *moimul* = *maimun* (Rad. II, 2120); Az. *meymun*, T. t., özb., kum. *maymun*, türkm. *maymın*, kır., tat., kaz. *maymıl*; tat. *məymün*.

ADİL-də etimologiya verilmir. Ərəbcə *meymün* (TS), *maymün* (TVS) biçimindədir.

Göründüyü kimi, dilçilər arasında *meymun* sözünün etimologiyası ilə bağlı dürlü yanaşmalar vardır. *Meymün* ərəbcə “uğurlu, qutlu, gözəl” deməkdir. Belə çıxır ki, kifirə də gözəl demişik? Bir yandan göyçək olmayan heyvana “gözəl” adı veririk, o biri yandan da

kifirləri meymuna bənzədirik. Burada anlaşılmazlıq vardır. İki *meymun* sözü bəlli olmuşdur.

K.Yudaxin kır. *moymol* “gözəl” (KPC 529), L.Budaqov *maytalman* “ən gözəl” (Bud. II, 202), V.Radlov kır. (kaz.) *maitalman* (maytalman) “gözəl, qəşəng” (Rad. IV, 1989), *momulda-* “parıldamaq (gözlər)” (Rad. IV, 2120) sözlərini yazırlar. Ər. *meymūn* “uğurlu, qutlu, gözəl” sözü də onlarla bir kökdəndir.

Zoo. *meymun* sözünün kökü türkcə *may//məy//mey* (v.b.) sözüdür. *Meymun* çoxanlamlı *may* kökünün aşağıdakı anlamlarına uyğundur: **“çolaq, axsaq, taytaq; biçimsiz; əyri, əyilmə; yırğalanma, büdrəmə; yumşaq, elastik”**. Belə söz yaradıcılığı gerçəkdən şaşırıcıdır. Zoo. *maymın* (meymun, maymıl) sözü kır. *maymañ-maymañ* “yanını basa-basa getmə, taytım, axsama” (KPC 511), *maypay-* “yırğalanaraq getmə, yanını basa-basa getmə”, *maypar* “ayağı xəstə, büdrəyərək gedən (at)” (KPC 511), *mayruñ* “əyri, taygöz, təkgöz”, *mayrık* “əyri-böyür; tapdalanmış”, *maytar-* “əymək”, *mayış-* “əyilmək, sıxılmaq” (KPC 512) v.b. sözlərlə leksik-semantik baxımdan qarşılaşdırıla bilər. Geniş bilgi üçün bax: **MAYAK**.

Meymun sözü a ~ ə keçidinə görə **maymın/maymun/maymıl* biçimində yenidən qurulur. *May-mun* formasını ülgüsünə görə tat. *tay-mun* “oyulmaqla düzəldilmiş, kiçik qayıq” sözü ilə qarşılaşdırmaq olar.

G.Karaağaç zoo. *maymın* sözünün ər. (maymūn), rus, erm., mac., rom., bul., serb, alb., mak., yun. dillərinə türkcədən keçməsinə yazır (TVS 593).

Türk dillərində bir çox sözlərdə sait səslərin uyumunun pozulması olayı ilə tez-tez qarşılışmaq olur. *May* kökündən yaranmış bir çox sözlərdə də bunu görürük: kaz. *meyram* “bayram”, Az. *meydan* v.b.

Üstəlik qarş.: T.t. *maymuncuk, maymunlaşmaq, maymunlaşdırmaq, maymunluk, maymunsu*.

Bax: **MAYAK**.

PARÇ - Az. *parç* “təqulplu su qabı” deməkdir. Onun Az. dt. *parçi* “yeyilməyən balqabaq dürüdür, içərisi çıxarılaq su qabı kimi işlədilir”, *farış* “səhəng”, *farş*, *fərş* “su qabı, güyüm” fonetik variantları vardır. Başqa türk dillərində işlənməsi bəlli deyil. ADL-də onları eyniləşdirməyiblər.

B ~ p, t ~ ç keçidi ilə əski *bart* “parç, su qabı” (ДТС 85; МК I, 351) ilə allomorfdur, *bardak* sözü ilə eyni kökdəndir (bax: **BAR-DAK**).

Morfoloji baxımdan qarş.: türkm. *parç* (parç bolma, parç bolan) “artma, böyümə” (otlar üçün).

Fars. *parç* “təqulplu böyük su qabı” (FAL) sözü də Az. dilindən alınmışdır.

PARİS oyk. - Fransız dilində yüzlərlə türk sözləri vardır. Onların bir çoxu fonetik dəyişikliyə uğrayaraq və ya sadəcə flektivləşərək türkiizmlərə çevrilmişdir. Bəzi sözlər isə ya azacıq dəyişmiş, ya da olduğu kimi saxlanılmışdır. Onların bir qismi türklərdən birbaşa alınmış, bəziləri isə latın, italyan, yunan və başqa Avropa dillərindən keçmişdir.

Fransız dilinə keçmiş türk sözlərindən biri də Fransanın paytaxtı *Paris* şəhərinin adıdır. Qaynaqlarda *Paris* şəhərinin adının kelt boyu *pariz*, *paris* adları ilə bağlı olması göstərilir. *Parisii* latıncada qall boyunun (e.ö. IV-I əsrlərdə indiki Fransa və Belçika ərazisinin bir bölümünü tutmuş qədim kelt tayfası - ADİL) adıdır. Bir sıra qaynaqlar keltləri türkdilli sayırlar. Kelt dillərində çoxlu türk sözlərinin olması gözdən yayına bilməz. Bununla bağlı Çingiz Qaraşarlı, Aygün Kosaeva da geniş bilgilər verirlər.⁴³

---

⁴³ Qaraşarlı Ç. “Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkiizmlər”. “Etrusklar danışmağa başlayır”, Bakı, “Elm”, 2005; A.Косаева, «Шотландские албаны», Газета «Зеркало», 21.08. 2011, Баку; А.Косаева, «Наследие тюрков в Шотландии», Газета «Зеркало», 21.05, 2011, Баку; А.Косаева. «Диахронический анализ слов тюркского происхождения в ирландском языке». Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по филологии, Баку, 2016;

Maraqlıdır ki, qaynaqlarda qədim keltlərin Şotlandiyanı *Albaniya* adlandırması yazılır. Bununla bağlı çoxlu bəlgələr vardır. Ayırı bir qaynaqda isə Şotland adalarının ən böyüyünün *Arran* adlanması (*К.В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э.-VII в. н.э.)...с. 5, прим. 3*) da göstərilir.⁴⁴ Əbdürrəşid əl-Bakuvi (XIV-XV) yazır ki, *Arran* Azərbaycan, Ərməniyə və Ləzgistan arasında yerləşən bölgədir, əsas şəhərləri Gəncə və Beyləqandır. Bərdə də *Arran*ın şəhəridir (Bakuvi, 112, 118). *Aran* keçmiş Alban ölkəsinin paralel adı kimi də tanınır (TEİ 85). Quzey Azərbaycan *Aran* ölkəsi kimi tanınmışdır (TEİ 84). Alban çarlarından da birinin adı *Aran* (I əsrin ortaları) olmuşdur. Kelt dillərində indiyəcən qorunub saxlanan yüzlərlə türk sözünün, türkcə yozula bilən toponimlərin varlığı, şotland və Azərbaycan xalq musiqilərinin melodik yaxınlığı v.b. faktlar göstərir ki, burada göydəndüşmə heç nə yoxdur (*Alban, Ar(r)an* adlarının etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir).

“XVII əsr ingilis tarixçisi Şeron Terno “Anqlosaksların tarixi” kitabında yazır: “Skif tayfaları e.ö. VI əsrdə Araz çayı boyu Asiyadan keçərək gözlənilmədən Avropada meydana çıxdılar...Saks, skif, qot tayfalarının adları bir qayda olaraq əvəzedici sözlər kimi işlədilir”.⁴⁵

A.Kosayeva şotland (qel) dilindəki bir çox sözlərin Azərbaycan (türk) dilindəki sözlərlə paralelliyini göstərir: *arbha* “buğda” // *arpa*; *athair* “ata” // *ata*; *mal* “vergi” // *mal* (etimologiyası çap ediləcəkdir); *guanach* “günəş” // *günəş*; *gusair* “iti” // *kəsər*⁴⁶, *balach* (qel dilində “ch” hərf birləşməsi “x” səsinə uyğundur) “oğlan” // *bala* (+Az. *balaq* “çamış balası”); *bath* “batmaq” // *bat-*; *iad* “onlar” // *yad*⁴⁷ v.b. İrland dilindən örnəklər: *ana* “İrland allahlarının

⁴⁴ Əlimirzəyev A. “Albaniya”, “Qafqaz Albaniyası”, yoxsa “Azərbaycan Albaniyası”. “Azərbaycan” qəzeti, 2 may 2014. Bakı

⁴⁵ Косаева А. «Наследие тюрков в Шотландии», газета «Зеркало»

⁴⁶ у.о.

⁴⁷ Косаева А. «Шотландские албаны», газета «Зеркало»

anasi” // *ana*; *aodh* “od, alov” // *od*; *ard* “yüksəklik, böyüklük” // *art*; *caradas* “arkadaşlıq” // *kardaş*; *dus* “toz” // *toz*; *muin* “kürək, boyun” // Az. *boyun*, kır. *mojun*, kaz. *moyun*; *oglach* “çavan oğlan, nöker, əsgər, yüngül yaraqlı irland piyada əsgəri” // *oğlan* (+ Az. zoo. *oğlaq* “çəpiş”)⁴⁸ v.b. Mövzudan ayrılmayaq.

Paris oykoniminin etnotoponim olması gerçəkliyə uyğundur. Onun türkcə **barıs* etnonimi ilə bağlı olmasını doğrulayan çoxlu faktlar vardır.

Qaynaqlarda əski türklərdə *bars* boyu (?) (ДТС 84), *barsğan*-türklərdə (?) tayfa (ДТС 85), *barsil* etnoniminin (TDTE 135), *berş*//*berç* kıpçak tayfasının, Kazaxıstanda *Beriş* soyunun⁴⁹ adları verilir. Türklərdə eyni bir boy adından törəmiş fərqli variantların olması da bəllidir: *sak*, *saxa*, *saqay*, *sakat* (skit, skif), *massaget*, *şat*, *şad*, *şadlı*, *şadılı*, *şato* v.b.

“Mxitar Qoş Bərdə yaxınlığında *Paris* (Barıs) kəndinin adını qeyd etmişdir. Burada olan *Boris* toponimləri göstərir ki, Qarabağda *bars* boyları yaşamışdır. XIX əsrə qədər Qarabağda azər türkcəsində danışan *berezlər* boyu vardı.⁹¹¹” (ATİT III, 426-427). Vardan («Всеобщая история», Москва, 1861, с. 125) Qarabağın dağlıq bölümündə *Parisos* dairəsinin adını çəkir.⁵⁰ Alban tarixçiləri Mxitar Qoş, Moisey Kalankatuklu, Kirakos Gəncəli də *Parisos* dairəsinin (qalası və şəhəri) adını verirlər.⁵¹

Q.Qeybullayevə görə, *Paris* (Bariz, Boris) kəndinin sakinləri kimi, *bərzələr* (< paralar) də qədim Arsaxdakı parsların türkləşmiş törəmələridir (ЭАз. I, 179-180). Görünür, Azərbaycan tarix və dil-

---

⁴⁸ Косаева А. «Диакронический анализ слов тюркского происхождения в ирландском языке», Диссертация

⁴⁹ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s.161

⁵⁰ Mehmetov İ. “Türk Kafkasında siyasi və etnik yapı” (eski çağlardan günümüze Azərbaycan tarixi), 234

⁵¹ Kalankatuklu M. “Albaniya tarixi”; Mxitar Q. “Alban salnaməsi”, “Qeydlər və şərhələr” bölməsi, s. 256, qeyd 60

çilik elmlərində olan problemlər alimə bu mövzunu geniş araşdırmağa imkan verməmişdir.

Q.Qeybullayev Qafqaz Albaniyasında yaşamış *pars* etnoniminin daşıyıcısı olan sözləri verir: Mxitar Qoşda (XII əsr) və 1447-ci ilin sənədində Bərdə yaxınlığında *Paris*, hansı ki, 1727-ci ilin arxiv sənədində *Bariz* kimi göstərilmişdir. *Pars* etnonimi *Paris* formasında Cavanşir qəzasında XIX əsrəcən qalmış, indi isə *Boris* formasını saxlamışdır. 1727-ci ilin arxiv sənədində Bərgüşad çayı yaxınlığında (indiki Zəngilan-Qubadlı böl.) *Paris* və *Bariz* yaşayış məntəqələrinin adları verilir (ƏAz. I, 179-180).

Pəhləvi qaynağı I Ərdəşirin çağında (226-240) Kermanda (türkcədir - ЭТЯ, К, 52-53) *bariz* (bāriz) boyunun yaşamasını göstərir (КДА 32, 54, 77, 100, 146, 145). Açıqlamada bu boyun irandilli (hind-fars dilli) olmadığı yazılır (КДА 100).

“İ.M.Dyakonov barsları türk etnosu saymasa da,⁵² yazır ki, onların farslarla heç bir bağlılığı yoxdur”. Onun fikrincə, Assur kitabələrindəki Parsua ölkəsində - Həmədan yörəsində İran (hind-fars dilli - F.Ə.) antroponim və etnonimləri ilə qarşılaşılır (TDTE 133).

Q.Qeybullayev İran Azərbaycanında türkdilli əhalinin yaşadığı *Baris* kəndinin adını verir (ƏAz. I, 180). Rəcəb Albayraq İranda axal təkələrinin türkcə çoxsaylı qala adları sırasında *Parız* adını da yazır.⁵³

M.Fasmer və başqa dilçilər slav. *Boris* şəxs adını yanlış olaraq türkcə *barış* “gəlir” sözüə bağlayırlar (Fas. I, 194). Belə adqoyma əski türk gələnyinə uyğun deyil. *Boris* adının *baris “qaplan, pə-ləng” sözündən yaranması inandırıcıdır. Qarş.: əski *Bars beg*, *Bars kan*, *Bars uruñu* (ДТС 84), əs. uyğ. *Bars Buka* (EUS 34) v.b.

---

⁵² İ.Dyakonovun türklərə yanaşmasında qaranlıqlar çoxdur. Bütövlükdə isə deyilməlidir ki, bir sıra türkoloqlar, tarixçilər var ki, onlar heç bir türk etnosunu türk saymırlar. Belə görüntü yaradılır ki, yer üzündə yaşayan bütün türklər assimilyasiya yolu ilə başqa etnoslardan törəmişlər. Assimilyasiya edən kimdir?

⁵³ Albayraq R. “Türklərin İrani”, II, 476

*Barıs şəxs adının b ~ p keçidi ilə *Paris* biçimində Homerin “*Odisseyə*” və “*İliada*” əsərlərində də görünməsi şaşırıcı deyil. Bu poemalarda Yelenanı qaçırdan *Paris* Troya buyurğanı Priamın oğludur. Troya isə bir sıra qaynaqlara və leksik materiallara görə türklərin vətəni olub (TTİ; AX; v.b.). İslandiyada Snorri Sturlusonun 1222-1225-ci illər arasında qədim saqalardan istifadə edərək yazdığı “*Kiçik Edda*” əsərində göstərilir ki, “Troya türk ölkəsidir” (25, 10)” (AX 16-17).

Göstərilənlərə uyğun olaraq, *Paris* oykoniminin *barıs etnonimindən törənməsini söyləmək olar. Bu, elmi qaynaqlarda *Paris* sözünün etimologiyasının *pariz(s)* boy adına bağlanması ilə bağlı verilən bilgilərlə və bir sıra qədim Avropa uluslarının adının türkcə olması ilə də doğrulanır (bununla bağlı gələcəkdə bilgilər veriləcəkdir).

Leksik-semantik baxımdan üstəlik qarş.: Kzn., kır. (kaz.), kkal. *barıs* “bars, pələng” = *bars* (Rad. IV, 1479; ЭСТЯ, Б, 68); koyb. *parıs* = *pars* “pələng” (Rad. IV, 1152); alt. *barıs* (TG II, 688); alt. dt. *parıs* (ЭСТЯ, Б, 68); xak. *parıs* (ala *parıs*)⁵⁴; baş. *barıs* “bars”.

Morfoloji baxımdan qarş.: saq., koyb. *parıs*, alt., tel., leb., şor., kaç., bar. *parış* = *parıs* “gəlir, barış” < rus. (Rad. IV, 1152); xak. *napuc* (*parıs*) “barış, gəlir” (ЭСТЯ, А, 65); Az. dt. *farış* “səhəng”.

Bütövlükdə, türkcə *bar/mar/par/var/far* kökündən yaranmış yüzrlərlə söz onlarla Avropa dillərinə keçmiş və bu gün də işlənməkdədir, ancaq bu, ayrı və çox geniş mövzudur, gələcəkdə çap ediləcəkdir. Bu kitabda onların az bir qismi verilir.

Fransız araşdırıcısı Jan Pol Ru isə yazır: “...bütün dünyada yaşayan türklərin çoxu türkləşmiş insanlardır”.⁵⁵

Bax: **PAR(I)S // BAR(I)S, FARS.**

---

⁵⁴ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s. 162

⁵⁵ Жан-Пол Ру. «Тамерлан», 8

PARK - alm. *park*, ing. *park*, fr. *parc* < orta lat. *parricus* “ağıl, kora; çəpər” (Fas. III, 207).

Park sözü türk. *bar//par* kökünün “**bağlama; bağlı yer; çəpər, divar; toxuma, hörmə; əngəl; qoruma**” anlamlarından törəmişdir.

Onu leksik-semantik baxımdan əski *bark* (ДТС 84), *bark* “ev” (PMK 92), uyğ. *park*, osm., Krm. *bark* (Rad. IV, 1153, 1483) “ev, tikili”; əski uyğ. *barq/parq* “buyurğan sarayı, ev, mülk” (EUS 33, 157); əski *eb-bark* “ev, yaşayış odası” (ДТС 162); *bark* “ev, ev-eşik” (Zam. 98); osm., Krm. *äv bark* “ev-eşik, mal-mülk” (Rad. IV, 1483), Az. dt. *purx* “tövlənin qarşısında üstüörtülü yer” sözləri ilə qarşılaşdırmaq olar.

Anadolu şivəsində *bark* sözü “otel; park; bağça” (TG I, 114), rum. *bărk* “su anbarı” (TVS 78) deməkdir.

Morfoloji baxımdan qarş.: əski *Bark/Park turmuş* “şəxs adı” (ДТС 84, 396); koreyalılarda *Park* şəxs adı; kum. *marq* “kirdən yağlanmış, kirli, pis” (KTS 194).

Ülgüsünə görə qarş.: Az. *arx*, b.t.d. *ark* “kanal”, türkm. *park* “part” (səsyamlayıcı sözdür), Az. dt. *qarx* “qozun, findığın yaşıl qabığı; narın qabığı; qarğıdalının büründüyü örtük”, əski *ark* “bağıracaq tullantısı; pas” (MK I, 116), *ark* “gicgah” (ДТС 53; MK), kum. *çarx* “heyvan gövdəsi; gövdə” (KTS 99), əski uyğ. *tarq* “qəm, dərd” (EUS 226) v.b.

Park//bark sözü türkcə **barak ~ *parak* biçimində yenidən qurulur.

Bax: **BARAK**.

PAR(İ)S // BAR(İ)S *f.*, zoo. (ЭСТЯ; КАӘ; TS; KTS). - Türk-cədə sinonimləri *asrı* (MK I, 185), *qaplan*, *pələng* sözləridir. Qaynaqlarda yanlış olaraq farsca yozulan *pələng* sözünün etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir.

Göründüyü kimi, zoo. *par(t)s/bar(t)s* sözü farsca yozulur. Əski və orta əsr qaynaqlarına görə türkcədir. T.Gülensoy etimologiya

verə bilməsə də, türkcə yozur (TG I, 115). G.Karaağaç da türkcə olmasını yazır (TVS 676). C.Heyətdə də türkcədir (İDK 52).

Türk dillərində işlənir:

- *pars* “yırtıcı bir heyvan, qaplan, pələng” (MK I, 354); əs. uyğ. *bars, barz* “pars” (EUS 34); *bars, bārs, pars* “pələng” (ДТС 84, 85, 396); *bars* “bəbir, qara pələng” (OY 349);

- *bars* “pars” (XM 92); *bars yılı, barsçı* (İM 75); *bars* “bəbir”, *aqbars* “ağ bars” (ƏH 25, 18);

- osm., türkm., Xivə, v.b. *bars = pars* (Rad. IV, 1487); uyğ., osm., Kzn. *pars* “pələng; bəbir; vaşaq” (Rad. IV, 1158); türk dt. *bars* “pars” (TG II, 688);

- kar.k., alt. *pars* (ЭСТЯ Б, 68); alt. *bars*, T.t. *pars*, türk dt. *bars*, Az., baş., tat., uyğ. *bars* < *bar “kaplan” (TG II, 688); kaz. *bars* (БКРС) “pələng”; özb. *bars* “bəbir”;

- klas. Az. *pars* “pələngə oxşar yırtıcı heyvan” < fars. (KAƏ). T.Gülensoy Az. *bars* sözünü versə də, ADİL-də, ADL-də *pars//bars* sözü yoxdur. Aydın deyil;

- Az. *alapars* “mışovul növündən olub, ağacda yuva tikib yaşayan bir heyvan” sözündəki *pars* da onlarla bir kökdəndir;

- T.t. *pars* “pişikmilərdən, Asiya və Afrikanın isti bölgələrində yaşayan, dərisi xallı, bəzən də bütöv qara, çevik, yırtıcı, ətyeyən, məməli heyvan, leopard, panter, pələng” < fars. *pārs* (TS);

- kum. *bars* “pars” < fars (KTS 62);

- saq., koyb., kaç. *mars = pars* “pələng” (Rad. IV, 2033); kum. *mars* (TG II, 688); alt. dt. *mars* (ЭСТЯ, Б, 68);

- kar. L. *barst = bars* (Rad. IV, 1488); kar. Q. *barst*, syuq. *par-sı*, koyb. *bârçs*, salbin. dan. *bâreś*, Zenkerdə *beres* v.b. (ЭСТЯ, Б, 68);

- Kzn., kır. (kaz.), kkal. *barıs* “bars, pələng” = *bars* (Rad. IV, 1479; ЭСТЯ, Б, 68); koyb. *parıs = pars* “pələng” (Rad. IV, 1152); alt. *barıs* (TG II, 688); alt. dt. *parıs* (ЭСТЯ, Б, 68); xak. *parıs* (ala *parıs*)⁵⁶; baş. *barıs* “bars”;

---

⁵⁶ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s. 162

- kaz., özb., baş. *jolbaris*, *yulbars* “pələng”, türkm. *yolbars* “pələng”, kır. *jolbors* “pələng”. Bu forma başqa türk dillərində də vardır;

- *burslan* “bəbir” (MK III, 362) < *barslan.

Bars isti iqlimdə yaşadığı üçün bu sözün saxa dilində olmaması anlaşılındır. Başqa qaynaqlar, forma və anlamlar üçün bax: ЭСТЯ.

Qaynaqlar tel., alt. *par* “pələng” = *bars* (Rad. IV, 1144; ЭСТЯ, Б, 68; Pek. I, 366), karaqas. *bar*, salar. *bas*, *pas* “bars”, uyğ. dt. *bās* (ЭСТЯ, Б, 68); tuv. *par* “pələng”, alt. *bar* “pələng”, xak. (?) *par* (Тат. I, 428) formalarını da göstərirlər.

E.Pekarski düzgün olaraq sax. *bar kıl* “əfsanəvi iri quş; berkut” sözünü tel., alt. *par* = *bars* “pələng” sözü ilə qarşılaşdırır (Pek. I, 366).

E.Sevortyan baş. *baris* “bars”, xak. *paris* (ala paris), klas. Az. *pars*, Az. *alapars*, əski *burslan*, tuv. *par*, sax. *bar kıl*, osm. *parpul* sözlərini, b.t.d. *yolbars* formalarını (bir halda ötəri verilir), toponimləri (bütünlüklə), etnonimlərin çoxunu (ДТС çıxılmaqla) araşdırmaya qatmamışdır. Konkretlik olmasa da, *bars* sözünün şəxs adlarında işlənməsi göstərilir.

Bu söz dürlü variantlarla demək olar ki, bütün əski və orta türk qaynaqlarında vardır. Zoo. *bars* sözü əski teonim, antroponim, etnonim və toponimlərdə, astroloji təqvimdə işlənməklə qədim türklərin yaşamının bütün sahələrini bürümüşdür.

Buna baxmayaraq, ЭСТЯ-da başqa türk sözlərində olduğu kimi, *bars* sözünə də başdansovdu və qərəzli yanaşma aydın görünür. Sözün etimologiyası yarımçıq aparılmış, bir çox sözlər araşdırmaya qatılmamış, etimoloji araşdırmanın qarşısında duran vəzifələr yerinə yetirilməmişdir.

E.Sevortyan yazır ki, *bars* türk dillərinin ən qədim leksikasında olduğuna görə, onu türk materiaları ilə yozmağa çalışmışlar, ancaq Budaqovda, Zenkerdə göstəriləyi kimi, daha çox farscadan alınma ola bilər. Korş türk. *bars*, *irbis* və yun. *πάρδος*, sansk. *pr̥dākuṣ* sözlərini qarşılaşdırır. C.Klouson türk. *bars* sözündə saitın qısa ol-

masına görə, onun türklərə fars dilindən keçə bilməsinə qarşı çıxır, ancaq bu, elə də önəmli deyil (? - F.Ə.). Çünki, bir sıra qaynaqlarda *ba:rs* və *bâres* formaları qeyd olunmuşdur. Özünün köhnə və qədim türk dillərinin etimologiyası kitabında Klouson sözün irandilli (hind-fars dilli) olmasını yazır, ancaq dəqiq qaynaq vermir (ЭСТЯ, Б, 69).

Dmitriyevdə dolaşılıqdır: “Söz ilkin olaraq irankökənli (hind-fars kökənli - F.Ə.) olmuş, ancaq türklər onu erkən mənimsəmişlər; üstəlik M. Kaşğarlıdakı “pələng” anlamı ilə qarşılaşdır” (Şip. 62).

Əslində E. Sevortyan *bars* sözünün allomorflarından və leksik anlamlarından başqa bir bilgi vermir. Etimoloqun başlıca vəzifələrindən biri də sözün morfoloji quruluşunu, onun keçdiyi dilləri ayırd etmək, toponimləri, antroponimləri (v.b.) üzə çıxarmaqdır. E. Sevortyan isə bu vəzifənin də öhdəsindən gələ bilməmiş və bir çox faktları “görməmiş” və dəyərləndirməmişdir. İki-üç qaynağa söykənərək hind-fars dilli (irandilli) verməklə öz işini bitmiş sanaraq, ortağ türk sözünün üzərinə kölgə salmağa çalışmışdır: «Пока что в распоряжении тюркологов нет иного источника для *ba:rs* и т.д. кроме персидского. = Hələ ki, türkoloqların əlində *ba:rs* v.b. üçün farscadan başqa qaynaq yoxdur» (ЭСТЯ, Б, 69). Bundan sonra isə özünə qarşı çıxaraq yazır ki, bütün fars dili sözlükləri *pārs*, *pars* formalarını etimoloji qeydsiz verirlər (y.o.). Sözün hind-fars dilli olmasının səbəbi isə göstərilmir. Ən azı bu dillərdə kökün tapılmasına çalışılmalı idi. Aydın olur ki, buna çalışmamışlar.

B. Tatarinsev də etimologiyayı yarımcıq aparmış, yalnız başqalarının yazdıqlarını qeyd etməklə və ya əsas göstərmədən yüngülcə qarşı çıxmaqla öz işini bitmiş saymışdır. Onun ayrı-ayrı qaynaqlardan verdiyi bilgiyə görə, *bars* “gəzəyən, dildən-dilə keçən” bir söz kimi dəyərləndirilir. Tuva və xakasca (?) *par* çincədən alınma bilər (ancaq uyğun çin sözü də avara-avara gəzən kökdən qaynaqlanır). Daha sonra yazır ki, çin versiyası qəbuləndirməzdir. İnanırdıcıdır ki, “alt. *bar*, tuv. *par* “pələng” daha çox mon. *bar* < *bars* sözü ilə bağlıdır”. Mon. *bars* ~ *bar* “pələng” sözü farscadan alınma sayılır, an-

caq onun türkizm olması daha düzgündür (Tat. IV, 428). Başqa sözlərdə olduğu kimi, öz mövqeyi olmadığı üçün, şeytan da baş açmaz ki, nə demək istəyir.

Göründüyü kimi, türkoloqlar yeni anlayış da yaratmışlar: “gəzəyən, dildən-dilə keçən” söz. Sözün yiyəsini tapmaqdan sonra, ona ayama qoşmaq çox asan yoldur. Bu, birinci hal deyil.

Uzun illərin araşdırması göstərir ki, bütün ortağ türk sözləri onlarla dilə keçmiş və demək olar ki, sınır tanımır. Səbəbi bəlli və çox sadədir.

Doktor Cavad Heyət yazır ki, fars dilində sadə sözlər çox qıtdır. Çünki, onların çoxu işləkdən düşmüş və unudulmuşdur. Ona görə də, fars sözləri elmi qavramları verə bilmək gücündə deyildir. İranlı tərcüməçilər bu gün daha çox çətinlik çəkirlər. Bəzən bir saat, bir gün və ya günlərlə yad dildəki söz və ya deyimləri verə bilmək üçün düşünür, beyinləri və sinirləri yorulur, sonda çıxılmaz duruma düşürlər və oxucular tərcüməçilərin işlərini bəyənirlər (İDK 19-20).

Qədim fars və hind dillərinin leksik materialları göstərir ki, bu dillərdə ad yaradıcılığında sadə sözlər heç də bol olmamışdır. Örnək: türkçə *zoo. arı* sözünün qarşılığı sansk. *madhu-lih* “şirin şirə yalayan; arı”, *mádhu-urata* “arı” (CPC 493), *dayı* “ananın qardaşı” sözünün qarşılığı *mat* “dişi; ana” sözündən törəmiş *mātula* (CPC 508) sözləridir. Sansk. *ali* “arı” sözü (CPC 73) isə r ~ l keçidi ilə türk. “arı”dan yarana bilir (etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir).

Ad yaradıcılığı problemi özünü fars dilində də göstərir. Örnək: çağdaş fars. *pərəndeh* “quş” sözü *pər* “qanad” sözündəndir. *Morğ* “quş” (FAL) isə qədim hind dilində geniş işlənən *mṛgá* “çöl quşu; heyvan; qazel; antilop” (CPC 518) ilə bir kökdəndir və aydın görünür ki, farsçada anlamı sonradan daralmış və dəyişmişdir. Türk. *ördək* sözünün fars. qarşılığı *morğ(e)abi* = *su quşu* sözüdür (sonradan yaradılmış sözə bənzəyir). Görünür ki, bir çox su quşlarının (ördək,

qaz v.b.) adlarının türkcədən fars dilinə keçməsi təsadüfdən olmayıb. Az. *xizək*, *kirşə* sözlərinin qarşılığı fars dilində türkcə *sürt* feлиндən alınmış *surtme* sözüdür. Fars. *mar* “ilan” sözü də türkcədən alınmışdır (etimologiyası çap ediləcəkdir). Az. *barama* sözünün farsca qarşılığı *badame* (bənəzətmə ilə “badam”dan) sözüdür. Başqa örnək: ortağ türkcə *dəyirman* sözü yarandığı halda, Orta və Mərkəzi Asiyanın hind-fars dilli xalqlarında **x^vat-ārana(ka)*- sözü (hərfi anlamı “özü üyüdən”) yaranmışdır (ЭСИЯ, I, 18). Görünür ki, farscada fel qıtlığı da söz yaradıcılığı problemindən irəli gəlir.

Bunları yazmaqda məqsəd “şirin-şəkər” (FAL) fars dilinin problemlərini araşdırmaq deyil (türk dilinin problemləri bəs edir). Demək istədiyim odur ki, çağdaş farscada türkcədən alınmış çoxlu adlar vardır. Fars dilinə türkcədən təkcə 100-dən çox zoonimlər keçmişdir. *Bars/pars* da onlardan biridir.

Qədim fars qaynaqlarında bu söz verilmir. Əldə etdiyim pəhləvi yazılarında da gözə dəymir. C.Heyət *bars* sözünün qarşılığı kimi farscada *yüz pelenk* deyiminin işlənməsini yazır (İDK 52; FAL). Bu deyimdəki *pələng* də, dilçilərin dediklərinin tərsinə, türkcədir (etimologiyası çap ediləcəkdir). Maraqlısı odur ki, E.Sevortyanın qabartmaq istədiyi fars. *ba:rs* sözü ЭСИЯ-da araşdırmaya qatılmışdır. Bütövlükdə isə, bu qaynaqda irandilli (hind-fars dilli) olması deyilən *bar* köklü sözlər yox dərəcəsinədir. Araşdırmaya qatılanlar isə “aparmaq”, “getmək”, “yük”, “şişmə”, “hündürlük”, “öymə”, “iti alətlə qaşım, cızma, kəsmə, biçmə, qırma”, “gizlətmə, qoruma”, “çeynəmə, gəvşəmə” v.b. anlamlı rekonstruksiya edilmiş sözlərdir. Onların bir çoxu isə törəmələrdir. Bu sözlərin içərisində hazırkı araşdırma üçün gərəkli ola biləcək heç nə yoxdur (bax: ЭСИЯ II, 84-128)

Heç bir araşdırıcı hind-fars, hind-Av. dillərində **bar-is* sözünün morfoloji quruluşunu ayırd etməmiş, kökün anlamını üzə çıxarmamış, öz yanaşmalarını başqa leksik materiallarla bərkidə bilməmişdir. Türkologiyada ağılıq edən prinsiplər burada da özünü göstərir: hansısa bir söz başqa dillərdə də işlənirsə, deməli, türk di-

linə gəlmə sözdür; ortaq türk sözü dünyanın onlarla dilinə yayılıbsa, “gəzəyən, yiyəsiz” sözdür; nostratik sözdür; uşaq sözüdür.

KAƏ-də klas. Az. *pars* “itin hürməsi” sözünün də farscadan alınması yazılır. Belə çıxır ki, harada *fars//pars* sözü varsa, farsca sayılmalıdır? Bu sözün araşdırılan *bars/pars* ilə heç bir bağlantısı yoxdur. Səsyamsılayıcı sözdür, ortaq türkcədir, etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir. KAƏ-dəki yanaşma ilə rus. *fars* “(yüngül) komediya, məzhəkə; oxş. oyunbazlıq, hoqqabazlıq; oyun; şit zarafat, təlxəklik (əski)” < fr. sözünü də farsca yozmaq olar.

Bir çox türk sözlərində son hecadakı saitin düşməsi halları bəlidir. Örnək: qaynaqlarda *ərk//erk*, *arx/ark*, *körk/görk* sözlərinin düzgün biçiminin uyğun olaraq *erik*, *arık*, *körük* olması yazılır. *Bark* < *barak “ev” sözü də bir sıra Avropa dillərində əski biçimini saxlamışdır (bax: **BARAK**). *Bars* sözünün də bir sıra türk dillərində *barıs*, *parıs*, *beres* biçimində işlənməsi göstərir ki, *barıs sözün ilk biçimi, qədim formasıdır. *Barıs sözünün ikinci bölümü (-ıs) Az. dilçiliyində öyrənilməmiş sözdüzəldicidir. Ürətkən olmasa da, ondan bir sıra sözlər yaranmışdır: Az., T.t. *may-ıs*, Az. *dul-us*, *ul-us* (əski), *Gor-us*, *Gar-ıs*, *Karıs (Kars). **-Z-** ekvivalenti ilə də örnəklər vardır: Az. *xoruz*, *kəhriz* (farsca yozulurlar), *cılız*, Az. dt. *buruz*. Başqaları da ola bilər.

B ~ p və saitlərarası keçid qaydasına görə və flektiv hind-Av. dillərində ahəng qanunu olmadığı üçün türk sözləri bu dillərin qəlibində dəyişməli olur. Ona görə də, *bars* sözünün bu dillərdə *pruss* (Prussiya), *brus* (Elbrus), *Paris* (antr.; oyk.), *Boris* (antr.) biçiminə düşməsi təbiidir. Örnək: türk. *Kırım* > rus. *Kırım*, türk. *boraq (çuv. *peraqa*) > rus. *Bráqa*; Az. yemək adı *çığırtma* > erm. *çxtrma* v.b.

Flektivləşmə türk dilləri üçün xarakterik deyil, ancaq buna bənzər olaylar qaydaya uyğun olmasa da, baş verir. Belə halların cürbəcür səbəbləri ola bilər. Örnəklər isə az deyil (bax: **BRAK**). Ona görə də, bu, etimoloji araşdırmada diqqətdən yayınmamalıdır.

Zoo. *bars//pars* (< **barıs/parıs*) sözünü leksik-semantik baxımdan qarş.: əski *barak* “pırtlaşıq tüklü, çox cəld, çevik it dürüdür”

(ДТС 83; МК I, 475; РФТИ 243); T.t. dt. *barak* “tüklü ov iti” (TS); Az. dt. *parağ* “iri it dürü”; osm. *brak* “axtarıcı it, it” (Rad. IV, 1904); osm. *parpul* “quduz heyvan” (Rad. IV, 1159. Bu sözlər də ЭСТЯ-da araşdırmaya qatılmamışdır.

T.Gülensoy yazır ki, ərəblər və farslar ərəb hərfləri ilə yazılmış türk sözlərindəki əlif (= a), vav (= o, ö, u, ü), ye (= ı, i) səslərini uzun (imaləli) oxumuşlar. M.Kaşğarlı da bununla bağlı açıqlama vermişdir (TG II, 688).

T.Gülensoy düzgün olaraq kökün *bar olmasını yazır (TG II, 688). Yuxarıdakı örnəklər də bunu doğrulayır və göstərir ki, kökün yenidən qurulmasına gərək yoxdur. Üstəlik, aydın deyil ki, T.Gülensoy nə üçün *bars*, *pars* formalarını ayrılıqda öyrənməyə çalışmışdır?

G.Karaağaç *pars* sözünün çin, fars (*bars*, *barıs* yılı), rus dillərinə türkcədən keçməsinə yazmaqda yanaşı, onu uyğun olmayan *arslan*, *porsuk*, *karsak*, *sırtlan* adları ilə qarşılaşdırır (TVS 676).

FAL-da bu sözün heç bir forması göstərilir. IPC-də *pars* forması verilir. Muhammad Hüseyn b. Halef et-Tebrizinin XVII əsrdə hazırladığı “Bürhane-Qate”də *pârs* biçimindədir (BK 578). G.Karaağaç *bars* formasını G.Dörferin “Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen” (Wiesbaden 1963-1975, I-IV, 685) və Fard A. Erşadinin “Türkisch Lexicon in Persian Literature” (Ərdəbil?, 51, 76) kitablarından götürdüyünü yazır. Qaynaqların adından da görünür ki, hər iki müəllif *bars* sözünü türkcə yozmuşlar. E.Sevortyan isə *ba:rs* formasının qaynağını göstərmir (hazırkı araşdırma üçün onun heç bir dəyəri yoxdur).

Pars/bars < *barıs formasını morfoloji baxımdan qarş.: Az. dt. *farış* “səhəng”, *farş*, *fərş* “su qabı, güyüm”; şor. *mârs* “yelin, əmək; vəz şişkinliyi” (Rad. IV, 2098).

Zoo. *bar(i)s* sözü türkcə *bar* kökünün “**sındırma, dağıtma, parçalama, yarma, kəsmə, ayırma, yarıq, çapıq**” anlamları ilə uzlaşır. Qarşılaşdır:

- əski *bart* “sındırmaq, cırmaq, parçalamaq” (ДТС 85); b.t.d. *bart* “yara, zədə, burxulma, irin(lik); cırmaq; şırım; sınımış, sındır-

maq; doğramaq, kəsmək, çərtmək; parçalamaq, korlamaq; yararsız (işə)” (ЭСТЯ, Б, 70); b.t.d. *bart* “ölüm; zərər” (ЭСТЯ, Б, 70); T.t. dt. *part* “əskimiş paltar” (TG II, 688);

- sax. *barā-* “yox etmək, qırıb-çatmaq, xaraba qoymaq, xərcləmək, tükətmək, qurtarmaq, sona çatdırmaq; yeyib-dağıtmaq; sərf etmək (vaxtı)”, *baran-* < *barā-* (Pek. I, 369, 371);

- sax. *barça* “parça, tikə”, *barçala-* “parçalamaq”, *barçalat-* “parçalamaq” (parçalatmaq? - F.Ə.) < fars. (Pek. I, 379, 380);

- küər. qoşa *üstüþ pardı* “parçaladı” (Rad. I, 1881); çuv. *varak* “yarğan, dərə, oyuq, koğuş”, *var* “yarğan, dərə” (Fas. III, 115); Az. dt. *partaxlamax* “doğramaq” (QAŞ); əski qoşa sözlər *kok parmanu* “zərrəciklər, tozcuqlar” (ДТС 457);

- kkır. *barañ* “tüfəng” (Rad. IV, 1477);

- v.b.

Aşağıdakı dillərə də keçmişdir:

- udi dilində: *bar* “pay, ülüş”, *bar-barbesun* “pay-pay eləmək, parçalamaq, bölmək”, *barbarbaksun* “parçalanmaq, bölünmək”, *barbaksun* “paylanmaq, bölünmək”, *barbesun* “paylamaq, bölmək”, *bari* “tökülmüş, səpilmiş”, *barsun* “tökülmək, səpilmək, dağılmaq” (VQ 70);

- rus. *barantá* “heyvanları qaçırtmaqla özbaşına öc alma, kəndləri çapıb-talama” < cığ. *baranta* “soyğun, çapqın, talan” (Fas. 1, 124; Şip. 60);

- rus. *barán* “barı dağdan yaraq” (Fas. 1, 124). M.Fasmer qəribə də olsa, onu anlamına görə uyğun olmayan rus v.b. slav. dil. *barán* “qoyun, qoç” sözü ilə bağlayır. Bu söz də türkcədən alınmışdır (Şip. 59) və etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir. Leksik-semantik baxımdan kkır. *barañ* “tüfəng”, *barān* “güc” (Rad. IV, 1477) sözləri ilə qarşılaşdırmaq daha düzgün olardı;

- fars. *baral* “savurqanlıq, yağma, talan” (TVS 886). G.Karaağaç onu yanlış olaraq *var-* “varmaq, getmək” sözü ilə yozmuşdur;

- fars. *pare* “kəsik, tikə, az, azacık, bölük, bölmə, dilim, ülüş, şaqqa; yarılma; didik, qırıq, sınıq”, *parçe* “parça, tikə”. Bütün qay-

naqlarda farsca yozulan bu sözlərin fars dilinə heç bir bağlantısı yoxdur. Fars dilinin saxalara təsirindən danışmağa dəyməz. Dilçilərin dediklərinin tərsinə olaraq, Azərbaycan dilinə farscanın elə bir təsiri olmamışdırsa (klassik poeziyada işlədilən bir sıra farsca söz və tərkibləri çıxanda yerdə demək olar ki, heç nə qalmır), saxalara nə təsiri ola bilərdi?

- v.b.d.

Zoo. *bar(is)* sözünün kökündə türk. *bar* kökünün **“böyük, sağlam, güc(lü); bərk, qaba; kök, şiş, şişkin”** anlamları da durur. Qarş.:

- *bar* “böyük”: *bar yigdə* “böyük iydə” (MK III, 149). DTC-də bu sözün “böyük” anlamı yazılmır (s. 83);

- sax. *bar* (qarş.: bār, barı) “bir sıra toplu (rus. sobirateľnyı) adların önünə qoşulan ədat, gücləndiricidir”: *bar xara tta* “qalın meşə, cəngəllik, çətin keçilə bilən yer” (Pek. I, 363);

- kır. *bardaş* “güc, təpər, dözümlü” (KPC 110);

- özb. *bardam* “sağlam, qıvraq”, *bardoş* “dözümlü”;

- sax. *bardam* “qaba, sırtıq, utanmaz, ötkəm, dikbaş, küvəz, əyilməz; ötkəmlilik, küvəzlik, əyilməzlik” (Pek. I, 377);

- kkır. *barān* “güc” (Rad. IV, 1477); kır. (kaz.) *barda* “güc dərəcəsi” (Rad. IV, 1486);

- kır. *barbaqay* “iri və qaba” (KPC 109);

- sax. *bārağai* “zorba, iri, kök, dolu bədənli, tam fiziki olgunlaşmış; boylu-buxunlu (yük atı, yük öküzü), tanınmış, soylu-köklü (ailə)” (Pek. I, 24), *barğar-* “böyümək, yetişmək, boy atmaq, yetkinləşmək, kişiləşmək, kökəlmək, dolğunlaşmaq, tosqunlaşmaq” (Pek. I, 376);

- əski *bars* “çüçü sanemasından yaranan şiş” (DTC 84; MK I, 356); şor. *mārs* “yelin, əmcək; vəz şişkinliyi” (Rad. IV, 2098);

- kkır. *berān* “ən yaxşı polad” (Rad. IV, 1596);

- türkm. *parç* “böyümə (otlarda)”; Az. dt. *faraşdammax* “böyümək, iriləşmək”;

- tat. *bazık* “köklü, bərk”;

- Az. dt. *mozu* “çox böyük, zırpı; böyük, yumru (daş)”;
- v.b.

Aşağıdakı dillərə də keçmişdir:

- kalm. *bar* “güclü” (bax: Tat. I, 429);
- mon. *bardam/bardan* “lovğalıq, öyüngənlik; lovğa, öyüngən”, *bardax* “lovğalanmaq, öyünmək” (MPC);
- hindcə *varşan* “qüdrətli: güclü; böyük” (bax: ATTT 90);
- fars. *bardam, bardaguli* “sağlam, güclü, göstərişli” (TVS 80);
- alm. *barsch* “kobud, qaba”;
- v.b.

Göstərilənlərlə yanaşı, *bar(i)s* sözü türk. *bar* kökünün “**qorxmaz, döyüşkən, çevik, zirək, igid**” anlamları ilə də uzlaşır. Qarş.:

- cığ. *bärläs* “igid, qoçaq; qoşun başçısı” (Rad. IV, 1603), *barlas* “qoşun başçısı” (Rad. IV, 1485);
- Kzn., sart. *baz-* “ürəklənmək” (Rad. IV, 1542); kum. *bazıw* “tanıdığı kimsəyə ürək edib yaxınlaşma”, *bazmaq* “tanıdığı kimsəyə yaxınlaşmaqdan çəkinməmək, ərk etmək” (KTS 68); tat. *baзы* “ürəklənmək, çəkinməmək”, *bazımlı, bazımçan* “ürəkli, çəkinməyən, utanmaz”. R ~ z keçidinə görədir;

- v.b.

Aşağıdakı dillərə də keçmişdir:

- ləzgiçə əski *baril* “igid, diribaş”; ə.y. alm. *baro* “döyüşkən kişi” (bax: Fas. I, 128) v.b.

Beləliklə, *bar(i)s* “bəbir, pələng; vaşaq” sözü türkcə çoxanlamlı *bar* kökünün “**sağlam; iri; güclü; qorxmaz; çevik; dağıtma, parçalama**” anlamlarından törəmişdir. Türk dili sözü belə yaradır!

Zoo. *bar(i)s* sözü aşağıdakı dillərə də keçmişdir:

- alm. *bär* “ayı”. ЭСТЯ-да araşdırmaya qatılmamışdır;
- mon. *bars/bar* “pələng”, mon. dan. *bers* “kraliça = vəzir (şahmatda)” (bax: ЭСТЯ, Б, 69);
- rus. *ferзь* “şahmatda kraliça; Az. vəzir” < türk. *fərz, fərzi* < fars. *ferz* “qoşun başçısı” (Fas. IV, 190; Rad. IV, 1924; Şip. 255);

- sol. *bar, bari* “bars; pələng” < mon. < fars. (CCTMЯ). “Yaxşı olmazmı ki, bu formalar karaqas. *bar*, alt. *par* ilə yozulsun?” (ӘCTЯ, Б, 70);

- fars. *bars* “zoo. bars”, *baris yili* “bars ili”, *barsçı* “bars bəsləyən; bars ilə ovlanan” (TVS 676), *pārs, pars* (bax: ӘCTЯ, Б, 69), *pārs ~ fārs* (bax: Tat. 428);

- çin. *brōlī, bāērsī* “pars; Liao sülaləsi dönəmində pis adamlara qarşı nifrət bildirən söz” (TVS 676);

- rus. *bárs* “yırtıcı heyvan = Felis pardus”, *jolbárs* “*bárs*” (F. I, 128; Şip. 62, 137; ӘCTЯ, Б, 69; TVS 676).

- rus. *bırsb* “sırtlan, kaftar” (Fas. I, 128, 259). M.Fasmer yazır ki, *bırsb* sözündəki **-ı** səsi aydın deyil (s. 259). Saitlərarası keçid qaydasına görə belə olur;

- rus. *pardus* “bars, pantera” < yun. (Fas. III, 206);

- M.Fasmer yun. *πάρδος* “bars, pantera” sözünün isə doğudan alınmasını yazır və əski hind *pr̥dākuṣ* “pantera”, fars. *pələng* sözləri ilə qarşılaşdırır (Fas. III, 206). Coğrafi və tarix faktorlarına görə qədim dövrlərdə hind dilindən yunancaya sözün keçməsi suallar doğura bilir. Sanskrit yazılarının öyrənilməsi göstərir ki, əski hind dilində adi gözlə görünən yüzlərlə türk sözləri vardır və bu səbəbsiz deyil: qədim türk tarixinin bir çox səhifəsi Hindistanda yazılmışdır.

M.Fasmerin dediyinin tərsinə, *pələng* sözünün onlarla heç bir bağlantısı yoxdur. Bu, bütün fonetik və morfonoloji qaydalara qarşıdır;

- lat. *parda* “dişi bars, bəbir”, lat., yun. *pardus* “erkək bars”, *pardalis* “dişi bars və ya bəbir”.

Parda formasını qarş.: leb. *pordo* “balıq tutmaq üçün çayda düzəldilən bənd” (Rad. IV, 1272); cığ. *borta* “maral; yük atı” (Rad. IV, 1665); sax. *Bārda* “ayamadır” (Pek. I, 377), *bordo* (bordo murun = burnu böyük) “böyük, yekə” (Pek. I, 499); türkm. *barda* “çaxır çəkilməsindən və ya pivə bişirilməsindən qalan tullantı”, *barda* “selikli örtük (gözdə, mədədə)”;

- *Pars* ~ *pard* (s ~ t/d) sözü *leopard* adında da görünür. *Leopard* sözünün lat. *leopardus* “bars” < yun. λέων “lev” + πάρδαλις “çölpişiyi, bars” sözündən yaranması işə inandırıcı deyil. Πάρδαλις özü düzəltmə sözdür;

- lat. *barrus* “fil” (Hindistan fili);

- xetçə *paršana* “bars” (ADM 39);

- “Vikipediya”da verilən bilgiyə görə, *bars* qədim xat dilindəki *prassun* sözündəndir. Xat (hat) dilindəki türkcə *şebşeb* “şəpşəp”, *kut* “qut”, *yax* “(yandırır) yaxma; parıltı”, *kuru* “qorumaq, baxmaq, qaravul”, *kuzzan* “ocaq” kimi sözlər göstərir ki, belə deyil. *Bar(ı)s* sözünün *prus* (Prussiya), *brus* (Elbrus dağ adında), *Brus Li* şəxs adında fonetik variantları xatca *prassun* variantının da “bars”dan törəməsini doğrulayır;

- rus. *vorüş* “qırğı” < komi. *variş* “qırğı, çalağan” və ya udm. *variş* “göyərçin ovlayan qırğı” (Fas. I, 351). *Baris biçimində yenedən qurulurlar. ESTY-da yoxdur;

- **bars inancı:**

Türk dillərində etnik adların çoxu tözlərin-ərvah heyvanların adından yaranmışdır. Onomaloji araşdırma üzrə çalışan dilçilərin yazdıqlarının tərsinə olaraq zoonimlər birbaşa etnonimlərə çevrilməmişdir (TDTE 123). Türk dillərində etnonimlərin bir qismi tanrı adları əsasında yaranmışdır. Türk inamına görə, tanrılar insanların gözlərinə heyvan və quş şəklində görünürdülər (TDTE 124).

Türk dillərinin onomaloji leksikasında zoonimlərdən törəmiş etnonimlərin çoxu yırtıcı heyvan adlarından yaranmışdır. Bu heyvanlar *qurd*, *aslan*, *bəbir*, *it*, *tülkü*, *qaplan*, *vaşaq*, *çöl pişiyi*, *ayı* və onların boyuna, cinsinə, yaşına, boyasına görə çoxlu növləridir (TDTE 125). Azərbaycan dilçiləri etnonimlərin ərvah heyvan adlarından törəməsi ilə bağlı bəlli bir fikir söyləməmişlər (TDTE 134-135).

Türkmən xanları XVIII əsrəçən haçansa totem olmuş yırtıcı heyvan adları daşıyırdılar. Saxalar elə bilirdilər ki, hər nəsil bir

heyvandan törəyib. Ona görə də, heç bir soy törədiyi ana heyvanın ətinə yeməzdi. Başqa soyun ana heyvanını isə ovlayırdılar (TDTE 124). “Baqre abidəsində belə bir cümlə var: Yeti börü ölürtim, barsıq öltürmedim “Yeddi qurd öldürdüm, bars öldürmədim” (125, 237). Bu mətndən görünür ki, barsı öldürmək göy türklərdə günah sayılmışdır” (TDTE 133).

“V.V.Radlov yazır ki, Sibirdə yaşayan Lebed tatarları özlərini *Ku kişi* adlandırırlar (428, 92).” (TDTE 255). Bu, qu quşuna tapınmaqdan irəli gəlir. Tayfanın rusca kalka ilə *lebed* adlandırılması da bu səbəbdəndir. İ.Cəfərsoylu *qu* ornitoniminin daşıyıcısı olan çoxsaylı toponimlər, antroponimlər, soy adları da göstərir (TDTE 255). Bütövlükdə, İ.Cəfərsoylu totemlər mövzusunun yaxşı araşdırmış və çoxlu örnəklər vermişdir (bax: TDTE).

İ.Cəfərsoylu qədim türklərdə *bars* teoniminin də olmasını yazır və bununla bağlı geniş bilgi verir:

- Orxon-Yenisey yazılarında *mənim bars tegim* deyimi “mənim bars ərvahım deməkdir” (TDTE 133);

- İlisu uyğurlarının inamına görə, yuxuda bars görmək yaxşılıq əlaməti sayılmışdır (TDTE 133);

- Urartu və Assur yazılarında *Barsua*, *Parsua* “barsa tapınanlar” ölkəsinin adı çəkilir. Bu ölkə Urmu gölünün güneyində yerləşirdi. *Bars* Urartunun qəbilə tanrılarında biri olmuşdur. Əslində isə *Bars* Urartuya düşmən olan Manna etnoslarından birinin totemi idi. Mətdəki *Dingir Barsia* “Tanrı barsın övladları” deməkdir (TDTE 133);

- XII əsrin qaynağında göstərilir ki, bir sıra türk etnosları bars bütünə tapınmışlar (TDTE 135).

Aşağıdakı bilgilər də maraqlıdır:

- Xakaslar öz soybabalarını *parıs*, *barıs* adlandırırlar.⁵⁷ Qırğız bəyləri özlərini parısların törəmələri sayırdılar⁵⁸;

---

⁵⁷ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s. 227, 166

- Tatarıstanın gerbindəki günəş fonunda bars təsviri qədim barsillərin rəmzidir⁵⁹;

- Qanadlı bars təsviri Xakasiya Respublikasının, eləcə də Kazaxıstanın Almatı, Özbəkistanın Səmərqənd, Kırğızıstanın Bişkek şəhərlərinin gerblərində də vardır.⁶⁰ Qanadlı bars qədim barsil-bulqar türklərinin əsas simvolu olmuş, körpə uşaqların qorucusu və ürüncüllük (məhsuldarlıq) simvolu sayılmışdır.⁶¹ Qanadlı bars “Təxti-Cəmşidin” də simvolu olmuşdur.⁶²

Türk teonimlərinin başqa uluslara keçməsi faktları yetərincədir. *Mars* teonimi də türklərdən Avropaya aparılmış *bars* inancıdır. Əs-ki İtaliyada tarla və ürün tanrısı, sonra işə savaş tanrısı kimi tanınır. *Mars* b ~ m keçidinə görə türkcə “bars”dan törəmişdir (türk dillərində *mars* formaları da vardır).

Etrusklardakı bir sıra teonimlər: *Maris* (yunanlarda Ares, romalılarda Mars), *Apa Maris* (Maris ata) “savaş tanrısı; bitkilərin qorucusu” tanrı adları (ETB 41, 46) da *baris* inancından doğmuşdur. Appenin yarımadasında dərin kök salmış, ortaq etrusk adı ilə tanınan bu türk boyları İtaliyaya başqa inanc terminləri də aparmışlar. Gələcəkdə onların etimologiyası ilə bağlı geniş bilgi veriləcəkdir.

- etnonimlər:

- *bars* boyu (?) (ДТC 84), *barsğan* “türklərdə (?) tayfa adı” (ДТC 85);

- *barsil* etnik adı da barsa tapınma ilə bağlı olub, “bars eli” deməkdir. Barsillər eranın başlanğıcında Quzey Qafqazda yaşayırdılar. Qədim “erməni” qaynaqlarında onlar *barşeg* adlandırılırdılar (TDTE 135);

---

⁵⁸ y.o., s. 161

⁵⁹ y.o., s. 162

⁶⁰ y.o.

⁶¹ y.o., s. 163

⁶² Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s. 163

- *Barsil* qaynaqlarda *Barseliya* adı ilə də çox tanınmışdır.⁶³ Moisey Xorenatsidə adı keçən *basil* etnonimi də *barsil* ilə eyniləşdirilir⁶⁴ ;

- II-VIII əsrlərdə Quzey Qafqazda, Volqaboyunda, Monqolustanda *barsil* (bars eli) adlı türkdilli tayfa yaşamışdır. Eramızın ilk əsrlərində yazılmış qaynaqlara görə, barsillər öncə sarmat, ardınca isə alan tayfa birliklərinə qatılmışlar. Sonrakı dövrlərdə *barsil* tayfası bulqar türklərinin üç böyük qolundan biri idi. VIII əsr Orxon-Yenisey abidəsində barsillər oğuz xalqı adlanır.⁶⁵;

- “Mxitar Qoş Bərdə yaxınlığında *Paris* (Baris) kəndinin adını qeyd etmişdir. Burada olan *Boris* toponimləri göstərir ki, Qarabağda bars boyları yaşamışdır. XIX əsrə qədər Qarabağda azər türkcəsində danışan *berezlər* boyu vardı.⁹¹¹” (ATİT III, 426-427);

- Q.Qeybullayevə görə, *Paris* (Bariz, Boris) kəndinin sakinləri kimi, *bərzələr* (< paraslar) də qədim Arsaxdakı parsların türkləşmiş törəmələridir (ƏAz. I, 179-180). Görünür, Azərbaycan tarix və dilçilik elmlərində olan problemlər alimə bu mövzunu geniş araşdırmağa imkan verməmişdir. Bax: **FARS, PARİS**;

- Pəhləvi qaynağı I Ərdəşirin çağında (226-240) Kermanda (türkcədir - ЭСТЯ, K, 52-53) *bariz* (bāriz) boyunun yaşamasını göstərir (КДА 32, 54, 77, 100, 146). Açıqlamada bu boyun hind-fars dilli (irandilli) olmadığı yazılır (КДА 100). Bu söz *bars*, **barıs* boy adının fonetik variantıdır;

- “İ.M.Dyakonov barsları türk etnosu saymasa da (bax: 52-ci qeyd), yazır ki, onların farslarla heç bir bağlılığı yoxdur”. Onun fikrincə, Assur kitabələrindəki Parsua ölkəsində - Həmədan yərəsində İran (hind-fars dilli - F.Ə.) antroponim və etnonimləri ilə qarşılaşılır (TDTE 133);

---

⁶³ “Azərbaycan tarixi” (7 cildə), II, cild, 28

⁶⁴ y.o., s. 27

⁶⁵ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s. 161-162

- Sovet alimləri M.Mukanov və V.Vostrov *berşləri* qırpaqların tanınmış *berç* tayfası ilə eyniləşdirirlər. Bu gün Qazaxıstanın ən qədim və tanınmış soylarından sayılan Kiçik Yuzun *Beriş* soyudur.⁶⁶ S ~ ş ~ ç keçdinə görə, *bers* ~ *berş* ~ *berç* qaydaya uyğundur;

- *mars*. E.ö. I minilin ortaları üçün İtaliyanın zəngin etnik xəritəsindəki etnoslar sadalanarkən “marsların, marrusinlərin sabell tayfası” deyimi işlədilir.⁶⁷ Tasit yazır ki, germanlar qədim şərqilərinə öz soy kökləri ilə bağlı bilgiler saxlamışlar. Onların içərisində *mars* tayfasının da adı çəkilir.⁶⁸

- kelt boyu *pariz*, *paris*; lat. *parisii* “qall boyunun adıdır” (bax: **PARİS**);

- *fars*. İranda sayca ikinci böyük etnosun adı (bax: **FARS**);

- *pruss* adı “pars”ın flektivləşmiş formasından başqa bir şey deyil. B ~ p, və saitlərarası keçid dilçilikdə bəllidir. Üstəlik, Avropa dillərində saitlərin uyumu qaydası olmadığına görə, türk sözləri bu dillərin qəlibində dəyişikliyə uğrayır. Ona görə də, *bars* sözünün bu dillərdə *prus* (etnonim və etnotoponim), *brus* (Elbrus), biçiminə düşməsi qaydaya uyğundur. Örnək: türk. *Kırım* > rus. *Krim*, türk. **boraqa* (çuv. *peraqa*) > rus. *braqa* v.b.;

- antroponimlər:

- *Bars beg*, *Bars kan*, *Bars uruñu*, Alp Ər Tonqanın oğlu *Bars-ğan* (ДТС 84, 85; МК I, 502; ОУ 349, 383);

- *Kara bars* (ПМК 92), *Oğul bars* (ПМК 92);

- əs. uyğ. *Bars*, *Bars Buka* (EUS 34), *Inal Bars* (EUS 86);

---

⁶⁶ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s.161

⁶⁷ «История Древнего Рима», 36

⁶⁸ Дроздов Ю. «Тюркская этнонимия древнеевропейских народов», 125 (Qeyd: Y.Drozdozun bu kitabından yalnız qədim qaynaqlardan verilən bir sıra bilgiler mənimsənilmişdir. Etimologiya baxımından isə, bu kitab, tək-tük hallar çıxılmaqla, yararsızdır)

- *Baybars* (XM 93), *Qulbars* (XM 124), *Qutlubars* (XM 125), *Taybars* (XM 143);

- *Aybars*. Atıllanın əmisidir (R.Özdəkin “Türkün qızıl kitabı”ndan); *Aybars* (XM 90);

- *Bars* “Yenisey kırğızlarının VIII əsrdə yaşamış xaqanı”⁶⁹;

- Q.Qeybullayev skiflərdəki *Marsaqet* adının türk. *bars* “bəbir” və *ked* “güclü; sarsılmaz; seçmə” sözlərindən yaranmasını yazır (ATTT 146). Sözdə türk elementləri görünsə də, tam aydın deyil. Üstəlik qarş.: *massaget*;

- XIII əsrdə Misir və Suriyanın məmlük sultanı *Bəy Bars*, XII əsrin ortalarında xəlifənin Vasit valisi *Qutlu Bars*, XV əsrin başlanğıcında Trablis valisi *Bars bay əd-Dokmaki* (Məlik ül-Əşrəf Bars bay), atabəy II Tengizin dövründə xəlifənin valisi *Mengü Bars*, Xəzər xaqanının oğlu *Bars bəy* (TDTE 135).

Aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- rus. *Boris* kişi adı. M.Fasmer göstərir ki, onu bir qayda olaraq, 864-də xaç suyuna salınmış əski bolqar başçısı *Бѡγορις*, *Бѡγορις*, *Борісѣ* adından yaranması yazılır. Sonuncu mon. *bogori* “balaca” sözündəndir (Monqollar bundan 300 il sonra dünya səhnəsinə çıxacaqlar. *Bogori* sözü də türkcədir. Etimologiyası gələcəkdə çap ediləcəkdir - F.Ə.). *Boris* adını türk. *barış* “sülh”, “səfər, gediş”, çuv. **parəş* “sovqat”, tat. *bireş* > rus. *barış* “gəlir, qazanc” sözü ilə də qarşılaşdırırlar (Fas. I, 194, 129). Məncə, bu ad zoo. *baris* “bars, pars” sözündən yarana bilərdi. Türk gələcəyində, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, zoo. *bars* sözü kişi adlarında çox işlənmişdir. Onun ilk biçimi isə **baris* variantıdır. Saitlərarası keçidə görə, *baris* ~ *boris* yarana bilər;

- ermənilərdə *Barseğyan* soyadı. İ.Cəfərsöylü yazır ki, qədim “erməni” qaynaqlarında *barsil* (bars eli) tayfası *barşeg* adlandırılır-

---

⁶⁹ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, s.161

dı. *Barseğyan* soyadı da onunla bağlıdır (TDTE 135). Düzgün yanaşmadır. “Hay dilində IX-XI əsrlərdə dilarxası *l* samiti ğ {*l*}səsinə keçmişdir” (ATİT 83). Örnək: pəhl. *pil* “fil” > hay. *p’iz* (ДЯ, 23), *Alban* ~ *Ağvan*;

- *Paris* “Troya çarının oğlu”;

- qaydaya görə, ing., şot. *Morris*, *Moris*, irl. *Muiris*, çin. *Brus Li* adları da “bars”dan yarana bilir;

- **toponimlər:**

- *Barsğan* şəhəri (MK I, 392; II, 70; III, 132; ДТС 85; EUS 34);

- “Alban tarixi”ndə (VII-X əsrlər) *Parsakan* (etn. *pars* + erm. suffiksi *akan*); Mxitar Qoşda (XII əsr) və 1447-ci ilin sənədində Bərdə yaxınlığında *Paris*, hansı ki, 1727-ci ilin arxiv sənədində *Bariz* kimi göstərilmişdir. *Pars* etnonimi *Paris* formasında Cavanşir qəzasında XIX əsrəçən qalmış, indi isə *Boris* formasını saxlamışdır (Goranboy r.). *Boris* kəndində XIX əsrin əvvəllərində ermənilər yaşamış (görünür ki, buraya köçürüldükdən sonra -F.Ə.), XIX əsrin ortalarında isə rus ailələri buraya yerləşdirilmişlər. Bundan sonra ermənilər qonşuluqda olan başqa torpaqda yurd salmışlar. Ona görə də, yerli əhalinin dilində *Erməni Borisi*, *Rus Borisi* kənd adları yaranmışdır. 1727-ci ilin arxiv sənədində Bərgüşad çayı yaxınlığında (indiki Zəngilan-Qubadlı bölg.) *Paris* və *Bariz* yaşayış məntəqələrinin adları verilir (ЭАз. I, 179-180);

-İ.Cəfərsöylü göstərir ki, barsa tapınan türklər Qarabağda əskidən yaşayırdılar. Musa Kaqankatuklu yazır: “Müqəddəs zahid İov Arsaxın *Böyük Pars* (mətnə Mets Parskank) bölgəsinin əhalisini xaça tapındırıb, onlara Allahı tanıtdı.” (TDTE 134);

- Urartu və Assur yazılarında *Barsua*, *Parsua* “barsa tapınanlar” ölkəsinin adı çəkilir. Bu ölkə Urmu gölünün güneyində yerləşirdi (TDTE 133). Göstərilməsi gərəkir ki, Urmu gölü hövzəsi türklərin yaşadığı ən qədim bölgə, onların ata yurdu olmuşdur;

- M.Kalankatukluda Arsaxın *Böyük Pars* (mətnədə *Mets Pars-kank*) bölgəsi (TDTE 134);

- Vartanın (XIII əsr) “Coğrafiya”sında *Ala Pars* şəhəri. Bu şəhər İrəvan yaxınlığında yerləşə bilərdi. Çünki, XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasında *Ala Pars* kəndi qeydə alınmışdı (TDTE 134). A.Anoxin yazır ki, *ala pars* Altay türklərinin dilində “ala bars” deməkdir (y.o.). Qarş.: xak. zoo. *ala paris* “paris”⁷⁰, Az. *ala-pars* “mişovul növündən olub, ağacda yuva tikib yaşayan bir heyvan”;

- Q.Qeybullayev İran Azərbaycanında türkdilli əhalinin yaşadığı *Baris* kəndinin adını verir (ƏAz. I, 180). Rəcəb Albayraq İranda axal təkələrinin türkcə çoxsaylı qala adları sırasında *Parız* adını da yazır⁷¹;

- Vardan («Всеобщая история», Москва, 1861, с. 125) Qarabağın dağlıq bölgəsində *Parisos* dairəsinin adını çəkir⁷². Alban tarixçiləri Mixitar Qoş, Moisey Kalankatuklu, Kirakos Gəncəli də *Parisos* adını verirlər (bax: 51-ci qeyd);

- Qafqazda qədim *Barsiliya* (bars eli) ölkəsi, barsillərin yaşadığı ölkə;

- Avropada *Barselona* (İspaniya), *Marsel* (Fransa) şəhərlərinin adı da *bars* boyu ilə bağlı ola bilər. Hələ ki, onların ağlabatan, inandırıcı yozumu yoxdur;

- *Barsil* (Hindistanın Uttaraxhand ştatının Rudraprayag dairəsində kənd), *Barsil* (Assam ştatının Kampur dairəsində kənd), *Parisili* (Madhya-Pradeş ştatında şəhər).⁷³ Müəllif onları düzgün olaraq *barsil* türk tayfasının adı ilə qarşılaşdırır;

---

⁷⁰ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, 162

⁷¹ Albayraq R. “Türklərin İrani”, II, 476

⁷² Mehmetov İ. “Türk Kafkasında siyasi və etnik yapı” (eski çağlardan günümüze Azərbaycan tarixi), 234

⁷³ Şəhrili A. “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, 239

- **astroloji təqvim:**

- *bars* (ba:rs) *yıl* “bars ili” (ДТС 84, 85; ПМК 92; EUS 34; ОУ 349); *bars yılı* (İM 75); kır. *барс жыл* (КРС 112) v.b.

Bars türklərdə 12 təqvim ilindən biridir (türkologiyada bəllidir).

TƏNDİR ə. (TS, КРС, КАƏ), *f.* (Rad.) - *Təndir* çörək və başqa yeməklər bişirmək üçündür. Yەرüstü və yeraltı təndirlər olur. Çörək təndirə yapılmazdan öncə onun gil kərpicləri güclü alovla qızdırılır və közərir. Bundan sonra təndirə çörək yapılır.

Ön Asiyada, Kiçik Asiyada, Orta Asiyada, Qafqazda və bir sıra başqa bölgələrdə *sac*, *təndir*, *manqal*, *kürə* çörəkbişirmə, yeməkbişirmə kulturuudur. Onlarla dilə keçmiş bu sözlərin etimologiyası ya öyrənilməmiş, ya da yanlış öyrənilmişdir.

Y.Şipova *təndir* sözünün etimoloji yozumunda K.Yudaxinə (КРС 701) söykənir (Şip. 308). M.Каşğарlı, Ə.Həyyan, M.Fasmerdə yoxdur. ADİL-də etimologiya verilmir.

Türk dillərində işlənilir: *tamdır*, *tənnür* “təndir”, *tamdırbaşı* (Battalda), *tənnür başı* “təndir qapağı” (İM 135, 137); osm. *tandır* “qızdırıcı, soba”, osm., Krm. *tandır* “kürə, manqal” (Rad. III, 833, 834); tar. *tonur* “çörək bişirmək üçün soba” (Rad. III, 1177); DT *təndür* “soba” < fars. (Rad. III, 1057); kır. *tandır*, *dandır* < ər. (КРС 184, 701); T.t. *tandır* < ər. (TS); Az. *təndir*, kaz. *tandır*, özb. *tandır*, türkm. *tamdır*. Başqa türk dillərində də ola bilər.

Sözün ər. *tennür* (TS), *tən(n)ur* (КАƏ) biçimləri yazılır. F.Ağasioğlu akkadca *tinur* “ocaq, təndir” sözünü verir (ADM 40). *Təndir* sözünün akkad dilində işlənməsi onun ərəb dilinə semit tayfalarının soykökündə duran akkaddardan da keçə bilməsini göstərir. Məncə, bu versiya o halda özünü doğrulda bilər ki, yəhudi dilinə də keçmiş olsun. Akkad faktoru sözün fars versiyasını bütünlüklə boş çıxardır.

Akkad dilində isə türk sözlərinin olması bəllidir: *xabat* “грабить (= soymaq, talamaq, yağmalamaq, çalıb-çarpmaq)”, *xepu-*

“разбивать (= qırmaq, sındırmaq, puç etmək)” (ADM 182), *dikü* “подъем” // *dik* (ADM 40) v.b.

Bir çox tarixçilərin dediklərinin tərsinə olaraq, türklərin ata yurduunun Ön Asiya olması səbəbindən bu dildən şumer, elam, akkad, het, hat, urartu, assur dillərinə çoxlu sözlər keçmişdir. Bir sıra tarixçilər isə yıxılmış Altay teoriyasından əl çəkə bilmir və buna görə də öz araşdırmalarında çoxlu yanlışlara yol verirlər.

Kaşğarlının yazdığı *tamdu*, *tamduk* “od, alov” (R. Əskərin çevirməsində “gur alov, tonqal”), *tamduksuz* “yanacaqsız”, *tamdur-*, *tamtur-* “yandırmaq, alışdırmaq”, *tamtul-* “alovlanmaq, odlanmaq, alışmaq, yanmaq” (MK I, 415; II, 189; ДТС 530, 531), *yula tamturu* “çıraq alovu” (ДТС 531), əski uyğ. *tamıtmaq* “yaxmaq, yandırmaq, parıldatmaq” (EUS 222) v.b. sözlər də gözçəkəndir. Habelə, kkır., saq., koyb. *tamis-* “yandırma; yanma”, kır. (kaz.), Kzn. *tamız-* “yandırma, alovlandırma” (Rad. III, 1000, 1001), əski uyğ. *tammak* “yanmaq”, *tamtulmak* “parlamaq, yanmaq, yaxmaq”, *tamturmak* “parlatmaq, yandırmaq, yaxdırmaq” (EUS 223) v.b., T.t. dt. *tamaz* “hamam” (TG II, 855), kır. *tamız-* “yandırmaq”, *tamızqı* “qalama, yandırma, alışqan” (KPC 700), mac. *támad* “alovlanmaq, yanmaq” (TVS 811) sözləri verilir. Örnəklərin hamısını göstərməyə dəyməz.

Ortaq türk. *tamu* // *tamuğ*, *tamuv*, *tamı*, *tamuk*, *damu* (v.b.) “cəhənnəm” (MK III, 219; İM 135; ДТС 531; ƏH 41; XM 142; Rad. III, 998, 1001-1002, 1651; v.b.) saq., koyb., kaç. *tamki*, küər. *tamkü* “tütün”, *tamkılala-*, *tamküla-* “tüstüləmə = siqar çəkmə” (Rad. III, 1003), saq. *tämki* “tabak, tütün” = *tämäkä*, küər. *tämkü* = *tämki* (Rad. III, 1136), kır. *tämäkä* “tabak, tütün” (Rad. III, 1129), Kzn. *tämäki* “tabak, tütün”, bar. *tämäkü* = *tämäki* (Rad. III, 1130), b.t.d. *tamaku*//*täməkə*, kum. *tamakyu*, Az. *tənbəki* “tabak, tütün” sözləri də onlarla bir kökdəndir.

İbn Mühənnadakı *tamdır* “tandır”, *tamdırbaşı* “təndir qapağı”, türkm. *tamdır* “tandır / təndir”, ДТС-dəki *yula tamturu* “çıraq alovu”, T.t. *tandır* v.b. allomorflar, eləcə də kır. *nandır* “təndir” (fars.

nan “çörək” + türk. *-dır* s.d.) “tandır”ın morfoloji quruluşunu ayırd etməyə kömək edə bilər: *tam-dir. M ~ n keçidinə görə belədir.

Ortaq türkcə *damğa / tamğa*, Az. dt. *demi* “qəlyan” sözləri də *tam* kökündən qaynaqlanır.

Göstərilən örnəklər türk. *-dır, -dir, -dur, -dür* sözdüzəldicisini üzə çıxarır. Bu sözdüzəldici Az. dilçiliyində öyrənilməsə də, onun qoşulması ilə çoxlu sözlərin yaranması bəlli olmuşdur: türkm. *şaldır* “ucu dəmir zəncirli dəyənək”, *çandır* “qırıya, şiş”; T.t. dt. *çandır* “qarıışıq, mələz, calaq; aşılınmamış”; kır. *çandır* “heyvanın qarnının bir bölümü”, *buldur* “pəltək”, *çuldur* “-r-, -l- səslərini deyə bilməyən; düzgün, aydın olmayan”, *mandır* “iri dənəli”; kaz. bot. *baldir* “yosun”; Az. *baldır* (anat.), *bıldır-bıldır* “damcı-damcı”, *cındır* “əskimiş”, *quldur* “soyğunçu, çapqınçı, alaman, yolkəsən”, *şəntir, kəndir*; əski türk. *beltir* “qovşaq, kəsişmə” (OY); əski türk. *indir* “xırman”, “anbar” (ЭСТЯ, А, 656); baş. *tandır* “ölçülü-biçili, orta, normal”; kır. *nandır* “təndir”.

Yuxarıda göstərilənlərə görə də, söz kökünün “od, alov, tonqal” anlamında türk. *tam* olmasını düşünürəm. Ondan *tam-dir* (İM, ДТС, türkm.), m ~ n keçidinə görə T.t. *tan-dir*, saillərəarası keçidə görə Az. *tən-dir* yaranmışdır.

“Yanma” anlamında *tam* kökündən *tənbəki* (< *tamaku) yaranmış kimi, *tandır* biçimindən də *təndir* törəmişdir. M ~ n keçidinə görə belədir. Akkadca *tinur*, ər. *tənnür*, çağdaş erm. *tonir* (Açaryanda *tandır*), fars. *tenur* biçimləri türk. *tandır//tandır//təndir* sözünün fonetik variantlarıdır.

Beləliklə, aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- akkadca *tinur* “ocaq, təndir” (bax: ADM 40);
- ər. *tənnür* (TS), *tən(n)ur* (KAƏ);
- erm. *t'onir* (ADM 40), Açaryanda *tandır* (TVS 812);
- rus. (*tandır, tundır*), (TVS 812; Şip. 308);
- ing. (*tandour*), rom., bul., serb, alb., yun. (TVS 812);

- fars. *tənur* (İDK 144). Bu söz daha çox dillərə, o sıradan qafqaz dillərinə də keçə bilər.

* * *

Tamdir/tandır/təndir kulturu ta qədimdən türk ellərində geniş yayılmışdır. “Təndir”in kökündə olan *tam* “yanma, qızmar, isti” sözünün başqa dillərə keçməsi öyrənilməsə də, onun daha geniş arealda yayıla bilməsi anlaşılındır. Aşağıdakı bilgilər göstərir ki, bu anlamda türkcə sinonim sözlər başqa dillərə də keçmişdir:

- klas. Az. *tamat* “od atan döyüş yarağı” < ər. (KAƏ);
- *tamu* “cəhənnəm” sözü fars, soq dillərinə də keçmişdir;
- mon. *tam* “cəhənnəm; dərin çuxur; uçurum”;
- K.Yudaxin kır. *tam-* (tama, tamqanday) “yanma, alışma, alovlanma” sözünü türkcə versə də, öz əənəsinə uyğun olaraq *tampıs/tamız* “yayın qızmar çağı” sözünü irandilli (hind-farsdilli) verir (KPC 699, 700). Deməli, bu söz də fars dilinə keçmişdir;
- A.Kosayeva düzgün olaraq irland dilindəki *aodh* “od, alov” sözünü türkcə *od* ilə qarşılaşdırır (bax: 48-ci qeyd);
- fars. *ocak//ocağ* “ocaq; ailə mirası, soy kötüyü”, *ocaklık* “ocak yeri” (TVS 647), *odun, odunxana* (TVS 648);
- ər. *ōcāk, vicāk, ūcāk, vūcāk, ōcağ, ivcāğ* “ocaq, ocaq başı; ailə, soy, sinif, təbəqə; alay, tabur”, *ōda, ōḍa, uvad, ōḍa, ūda* “oda” v.b (TVS 647);
- erm. *ocak, ocax* “ocaq; baca; ailə”, *oda* “oda”, *odaşık* “bölmə”, *odabaşı* “otel yiyəsi”, *odalik, odunci* (TVS 647-648);
- çin. *ē tuñ kē* “otaq, ocaq; soy, boy, qandaşlar” (TVS 647);
- rus. *oçaq* “ocaq (gerçək və oxşadıcı anlamlarda); oxş. qaynaq, yuva”, ur. *uçaq* “ocaq” v.b.d. (TVS 647);
- dəricə *odzak*;
- fars. *alav*, erm. *alef.*, bul. *alás*, yun. *aláfi* (TVS 24).
- *yanğın* fars, rom., bul., serb, yun. dillərinə də keçmişdir (TVS 904);

- fars. *yağdu, yakdu, yandu* “ışığı” < tat. *yaktu* “ışıklı, aydınlıq” (TVS 900);

- fars. *yangın* “yanğın”, erm. *yanik* “yanmış; tutqun” (TVS 904);

-xatt dilindəki *yax* “(yandırır) yaxma”, “parıltı” sözü (ATİT I, 224; ADM 39) türk, xatt dillərindəki paralellik kimi verilsə də, gerçəkdən onu türkcədən alınmış söz kimi dəyərləndirmək olar. Ön Asiyanın ölü dillərində onlarla türk sözünün olması artıq bəllidir.

Bu sözlərin keçdiyi dillərin çevrəsi daha genişdir.

TÜFƏNG *f.* (TS) - Sinonimləri: **1)** baş., kaz. *multuq*, özb. *multiq* (və b.t.d.) sözləridir. İşləndiyi dillər, qaynaqlar və etimologiyası üçün bax: ЭСТЯ, Л, 100. Bu sözün işlənmə çevrəsi “tüfəng”dən daha genişdir; **2)** kkır. *barañ* “tüfəng” (Rad. IV, 1477).

Tüfəng sözü aşağıdakı türk dillərində işlənir: *tüwək* (MK I, 388); osm., Krm., kar. L. *tüfäk*, osm. *tüfänk* (Rad. III, 1599, 1600); Az. *tüfəng*, türkm. *tüpeñ*, kum. *tübek*, T.t. *tüfək*, türk dt. *tüfeñk*, İr.t. *tüfəng*, *tifək*. Başqa türk dillərində də ola bilər, ancaq ortağ türkcə deyil.

Fars. *tüfeng*, *tofeng* (TVS), *tufeng* (TS) biçimindədir.

M.Kaşğarlı (XI əsr) çox maraqlı bilgi verir: *tüwək* (tüvək) - “yaş söyüd ağacının və ya buna bənzər bir ağacın qabığı boru şəklində çıxarılır, sərçələri vurmaq üçün içinə yumru daş qoyularaq üfürməklə atılır. Cigilcə” (MK I, 388; ДТС 602); *tüwəklik* (tüvəklik) - “sərçə vurmaq üçün (üfürülərək diyircək atmaqla) oyulan ağac budağı” (MK I, 484; ДТС 602). R.Əskərin çevirməsindəki “daş” sözü ДТС-də “gil diyircək” kimi verilir.

M.Kaşğarlı “tüvək”in çigil türkcəsində olmasını yazsa da, bu söz indiki *tüfək/tüfəng* anlamında batı türklərində işlənməkdədir. Deməli, yalnız çigillərdə olmamışdır.

Kaşğarlının bu bilgisindən sonra onun hansı türk dillərində işlənməsinin, hansı qaynaqlarda olub-olmamasının heç bir önəmi

yoxdur. Göründüyü kimi, bu söz yaranada indiki odlu silah - tufəng yox idi. Tufəng çox sonralar (XIV-XV əsr.) ixtira olunsa da, söz və onun anlamı itməyib, yeni məzmun daşıyıb. Türkiyədə maşına araba deyildiyi kimidir. Aydın olur ki, tufəng ixtira edilənəcən Kaşğarlının yazdığı yaraq işlək olmuşdur.

Əldə bu cür bilgi olduğu halda, Türk Dil Kurumunun çap etdirdiyi “Türkçe sözlük”də “tufəng”in farsca yozulmasını heç cür anlamaq olmur. Türkcədən fars dilinə çoxsaylı yaraq adlarının, döyüş terminlərinin keçməsi də bəllidir.

T.Gülensoyda sözün etimologiyasında dolaşılıqdır: bir yandan Kaşğarlıya söykənməklə düzgün etimologiya verməyə çalışır, o biri yandan isə farsca *tufang* sözünün türkcədən alınma bilməsini sual işarəsi ilə yazır. Üstəlik, Kaşğarlıdakı sözə açıqlama verərkən yanlış olaraq onun “patlanğıç” anlamı daşmasını yazır ki, bu da sözün məzmunu dəyişdirərək ona “barıtlı yaraq” anlamını verir. T.Gülensoy *tüfek* sözünün yamsılayıcı *tū+*w* sözündən alınmasını yazmaqda və peşmanlıq bildirən *tüh* “vah vah” sözü ilə qarşılaşdırmaqla gerçəkliyə çox yaxın olmuş, ancaq sözü rekonsrtruksiya etməklə (yenidən qurmağa gərək olmamışdır) və rekonstuksiya edilmiş sözü -*ū*- (uzun -ü-) səsi ilə verməklə yanlışdır (bax: TG, I, 941-942). Qarş.: Az. *tfu* “tüpürərkən çıxarılan səs, tuf”, *tüpürmək*, *tüpürçək*, tat. *tfu* “tfu, tuf”, türkm. *tüf* “tfu”, *tüflemek* “tüpürmək”, *tüfletmek*, *tüfleşmek*.

G.Karaağaç düzgün qarşılaşdırma aparmasa da, türkcə yozur (TVS 867). Ç.Pekaçarda da türkcədir (KTS 345). H.Zərinəzadə, C.Heyət farsca *tofəng* sözünün türkcədən alınmasını yazırlar (Zər. 216; İDK 139). ADİL-də etimologiya verilmir.

Tufəng türkcə sözdüzəldiciləri də çox asanlıqla alır. Qarş.: osm. *tüfäklä*- “güllələmək”, *tüfäkçi*, *tüfänkçi* “tufəng düzəldən; tufəng atan əsgər” (Rad. III, 1600); T.t. *tüfekçi*, *tüfekçilik*, *tüfeklik*; türkm. *tüpeñlemek*, *tüpeñlenmek*, *tüpeñletmek*, *tüpeñleşmek*.

Söz sonunda **-k-** səsinin **-ng-, -nq-, -nk-** səslərini doğurması türk dilində olduğu kimi, başqa dillərdə də baş verən oxşar fonetik olaydır: Az. *zirək*, dan. *zirəng*, fars. *zirəng* “çevik, bacarıqlı”; hind-fars dillərində **apak*, **apank* “arxada olan” (ЭСИЯ I, 184) v.b.

Aşağıdakı dillərə keçmişdir:

Fars. (tufəng, tofəng), ər. (tufka, tufak, tafanka, tufanka v.b.), rus. (tufyak), erm. (tüfenk, tüfenkçi), ing. (tophaikə) və mac., rom., bul., serb, arn., mak., yun. (TVS 867).

YAS ə. (ADİL, KAƏ) - Əski və orta əsr qaynaqlarına görə, *yas* türk sözü olub “zərər, ziyan; ölüm; bəla” anlamı daşımışdır (MK III, 159; ДТС 244; EUS 288; KDQ 322; İM 151; ƏH 54; Zam. 204; KB 2161, 2246; Rad. III, 212; v.b.q.). “Qəm; matəm; ehsan; ağı” v.b. anlamları da verilir.

Türk dillərində işlənir: uyğ. *yas* “zərər”, uyğ., osm., cığ. *yas* “qəm”, osm. *yas* “matəm” = ər. (Rad. III, 212); klas. Az. *yas*, *yə’s* “ölən adam üçün ağlama; matəm; umudsuzluq törədən” < ər. (KAƏ), Az. *yas* “yaxın bir adamın ölümü ilə bağlı cürbəcür formalarda özünü göstərən kədər; matəm; oxş. kədər, *yas*, ələm, umudsuzluq” < ər. (ADİL); T.t. *yas* “ölüm və ya hər hansı bir bəladan doğan acı, kədər, bu kədəri bəliрдən davranışlar, matəm” (TS), türk dt. *yas* “ölü üçün söylənilən ağı” (TG II, 1078); kum. *yas* “ağlama, ağlayıb sızlama, ağı (ölü üçün); dəfndən sonra verilən yemək və oxunan dua; *yas*, matəm” (KTS 387); türkm. *ya:s*, əski kıpç. *yas* (TG II, 1078); tat. *язу* (*yazu*) “əлиндən çıxma, itirmə; itki”; v.b. İşləndiyi türk dilləri, qaynaqlar və anlamları ilə bağlı bax: ЭСТЯ Ж, 150.

Yas sözünün ərəb dilində də işlənməsi onun ərəbcə olması demək deyildir. Ərəb dilində yüzlərlə türk sözlərinin işlənməsi ilə bağlı örnəklər vardır. Təəssüf ki, türkologiyada ağılıq edən “gələ-nəyə” görə, hansısa söz başqa dildə də işlənirsə, deməli, bu söz türklərə yad dildən keçmişdir.

Sovet türkologiyasında uzun sürə davam edən başqa bir “gələ-nəyə” uyğun olaraq, L.Levitskaya da faktların çoxunu bir yana ataraq, sözün iki-üç qaynaqda **a:** (uzun “a”) səsi ilə işlənməsinə görə, *ya:s* formasını başlığa çıxarmışdır.

L.Levitskaya yazır ki, “Bir çox araşdırıcılar, misal üçün, L.Budaqov, V.Radlov, C.Малов *yas* sözünü ərəbizm saymışlar” (ЭТЯ Ж, 150). Halbuki, V.Radlov türk dillərindəki *yas* “zərər; qəm; matəm” sözünü bərabərlik işarəsi qoyaraq ərəbcədəki uyğun sözlə eyniləşdirir. V.Radlov hansısa sözün başqa dildən alınmasını göstərmək üçün birbaşa açıqlama vermişdir. Onun metodunda eyniləşdirmək, bərabərləşdirmək kökəni bildirmir. Ona görə də, L.Levitskayanın belə yanlışa yol verməsi sual doğurur. A.N.Kononov bərabərlik işarəsinin (=) açıqlamasında göstərir ki, bu işarə “bərabərdir; anlamına görə tam uyğundur” deməkdir⁷⁴.

XIII əsr ərəb dilçisi, türkoloq Əbu Həyyan türkcə *yas* “matəm”, *yaslu* “yas tutan” sözlərini yazır (ƏH 54). TS-də də *yas* “matəm” türkcədir. M.Rəsənen “*yas*”ı türk leksikası sırasına qatır və mari, macar dillərinə türklərdən keçməsinə göstərir (ЭТЯ Ж, 150). H.Zərinəzadə bildirir ki, “*Yas* türk dilindən farslara da keçmişdir” (Zər. 397). T.Gülensoy “*yas*”ın ərəb dilinə türkcədən keçməsinə yazır (TG II, 1078).

Qarş.: *yasla-* “yas tutmaq, matəm saxlamaq”, *yaslıq* “yaslı” (Zam. 204); *yaslamaq* “yas saxlamaq” (İM 151); *yaslu* “yaslı” (ƏH 54); osm., kar. T., L. *yaslı* “qəmli, yaslı, matəm içində”, uyğ. *yaslıq* “qəmli, zərərli” (Rad. III, 221-222); Az. *yaslı* “yas saxlayan; oxş. qəmli, kədərli”, *yaslılıq*, Az. dt. *yaslama* “el adəti üzrə yas yerinə gətirilən yemək”.

M.Kaşğarlı “*yas*”ın itki” (zərər, ziyan) sözünün qarşılığı olmasını göstərməklə yanaşı, “ölüm”, “ölmə” sözlərinin də qarşılığı olduğunu yazır: *yas boldı = öldü* (MK III, 159). Kiminsə ölümü ağır itki kimi dəyərləndirilir. Rus. *utráta*, Az. *itki* sözləri də oxşa-

⁷⁴ Кононов А. «Родословная туркмен», 192

dıcı anlamda kiminsə ölümü ilə bağlı işlədilir. “Matəm” sözü də “itki” (zərər), “ölüm” anlamındadır.

G.Karaağaç “yas”ın ərəb, fars və bir sıra başqa dillərə türk-cədən keçməsinə görə bilməmişdir.

Aşağıdakı dillərə keçmişdir:

- ərəb dilinə keçməsi ilə bağlı yuxarıda açıqlama verilir;

- fars. *yə's* “umudusluq, məyusluq” (FAL). “*Yas* türk dilindən farslara da keçmişdir” (Zər. 397);

- maricə *sös* “yas ehsanı” < çuv. *śūs* (ЭСТЯ Ж, 150); mac. *gyász* “yas, matəm” (ЭСТЯ Ж, 150; TVS 911); yun. *gias* “yas, matəm” (TVS 911);

- ləkcə *yas* “ölü üçün yas saxlamaq” < kum.; ləzgiçə *yas* “yas, matəm” < Az. və ya kum. (ЭСТЯ Ж, 150);

- zaza dilində *yas* (TG II, 1078).

“Beləliklə, fin-uqor dillərinin bilgiləri göstərir ki, *ya:s* sözünün arealı geniş olmuşdur və bunu çağdaş qaynaqlar da doğrulayır” (ЭСТЯ Ж, 150).

QISALTMALAR

1. Dillər:

- ak. - akkadca
- alb. - alban (Az.)
- alm. - almanca
- alt. - altayca
- Az. - Azərbaycan (dili)
- bar. - barabin (tat. dt.)
- baş - başqortca
- bul., bol. - bolqarca
- bur. - buryatca
- cığ. - cığatay
- çin.- çincə
- dər. - dəricə
- DT - Doğu türkləri
- erm. - ermənicə
- evenk. - evenkcə
- ə., ər. - ərəbcə
- ə.y. alm. - əski yuxarı almanca
- f., fars. - farsca
- fr. - fransızca
- h.-Av. - hind-Avropa dilləri
- holl. - hollandca
- xak. - xakasca
- xalx. - xalxa şivəsi (mon.)
- ing. - ingiliscə
- ir. - irandilli (hind-fars dilli)
- irl. - irlandca
- İr.t. - İraq türkman dili

isl. – islandca
kkal. - karakalpak
kkır. - karakırğız (kırğız)
kaç. - kaçın
kalm. - kalmıkca
kar. – karaim
kaz. - kazax
kır. - kırğız
kır. (kaz.) - kazax
Kız. - Kızıl
koyb. - koybal
kum. - kumuk
Krm., ktat. - Kırım tatar dili
komi. - komicə
kor. - koreya
kūr. - kurdak türkcəsi
kūər. - kūərcə
Kzn. - Kazan tatar dili
qaq. – qaqauz
o.a.alm.- orta aşağı almanca
osm. - osmanlı
özb. - özbəkçə
lat. - latınca
leb. - lebed
mac. - macarca
mak. - makedon
manc. - mancurca
mon. - monqolca
noq. - noqayca
rom., rum. - rumınca
rus. - rusca
sax. - saxa (yakut)
saq. - saqay

salb. - salbin

sart - Radlovda V. "Orta Asiya şəhərlərində yaşayan türklər; tacir (uyğ., cığ.); Altaylı soyu; Orta Asiya şəhərlərinin bütün sakinləri (kaz.)" anlamındadır (Rad. IV, 335);

sol. - solon

syuq. - sarı yuqur

sansk. - sanskrit

şor. - şor şivəsi

şotl. - şotlandca

T.t. - Türkiyə türkcəsi

tat. – tatarca

tel. - teleut

tunq. - tunqus

tunq.-manc. - tunqus-mancur

türk. - türk dilləri

türkm. - türkməncə

tob. - tobol şivəsi

udm. - udmurtca

ur. - urdu

uyğ. - uyğurca

yun. - yunanca

2. Qaynaqlar:

ADİL - Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cilddə, Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, "Şərq-Qərb", Bakı, 2006;

ADL - "Azərbaycan dialektoloji lüğəti", Ankara, 2003;

ADMO - Cəlilov F. "Azərbaycan dilinin morfonologiyasından öçerk-lər", ADU, Bakı, 1985;

ADM - Cəlilov F. "Azərbaycan dilinin morfonologiyası", Bakı, 1988;

AX - Ağasıoğlu F. "Azər xalqı", Bakı, 2000;

ATİT - Ağasıoğlu F. "Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi", Bakı, 2014;

- ATTT - Qeybullayev Q. “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən”, Bakı, 1994;
- BK - “Burhan-ı katı”, İstanbul, 2009;
- Bud. - Будагов Л. «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий», С.-Петербург, переиздание 1960 г.;
- ETB - Ağasıoğlu (Cəlilov) F. “Etrusk-türk bağı”, Bakı, 2011;
- EUS - Saferoğlu A. “Eski uyğur türkçesi sözlüğü”, Ankara, 2011;
- ƏH - Əsirəddin əbu Nəyyan əl-Əndəlusi. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” (akad. Z. Bünyadovun çevirməsində), Bakı, 1992;
- FAL - “Farsca-Azərbaycanca lüğət”, Bakı, 2007;
- Fas. - Фасмер М. «Этимологический словарь русского языка», в 4-х томах, 4-е изд., Москва, 2009;
- XM - Halil b. Muhammed b. Yusuf el-Konevî. “Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı türki ve acemî ve muğalî”, Ankara, 2000;
- İDK - Cevat Heyət. “İki dilin karşılaştırması (mukayesetü'l lüğateyn)”, Ankara, 2003;
- İTL - “İraq-türkman ləhcəsi”, Bakı, 2004;
- İM - Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. “Hilyətül-İnsan və Həlbətül-lisan”, Slavyan Universiteti, “Kitab aləmi”, Bakı, 2008;
- İTL - “İraq-türkman ləhcəsi”, Bakı, 2004;
- KAƏ - “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti” (düzgüçülər: Bəhrüz Abdullayev, Mirzə Əsgərli, Həsən Zərinəzadə), “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005;
- KB - Yusuf Has Hacıb. “Kutadğu biliğ”, İstanbul, 2005;
- QAŞ - Bayramov İ. “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”, Bakı, 2011;
- QD - Rüstəmov R. “Quba dialekti”, Bakı, 1961;
- MK - Mahmud Kaşğari. “Divanü-lüğat-it-türk” (R.Əskərin çevirməsində), Bakı, 2006;
- MŞ - Əliyev Ə. “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri”, Bakı, 2003;
- OY - Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. “Orxon-Yenisey abidələri”, Bakı, 1993;
- Рек. - Пекарский Э. «Словарь якутского языка», 1959;

- Rad. - Радлов В. «Опыт словаря тюркских наречий», переиздание 1963 г.;
- Şir. - Шипова Е. (составитель). “Словарь тюркизмов в русском языке”. Алма-ата, 1976;
- Tat. - Татаринцев Б. «Этимологический словарь тувинского языка», в. 4-х т., «Наука», Москва, 2000, 2002, 2004, 2008;
- TSS - Vasilyev Y. “Türkçe - sahaça (yakutça) sözlük”, Ankara, 1995;
- Zah. - Zahidi A. “Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər”, Bakı, 1977;
- TDTE - Cəfərsöylü İ. “Türk dillərində teonim və etnonimlər”, Bakı, 2010;
- TEİ - Ağasıoğlu F. “Tanrı elçisi İbrahim”, Bakı, 2007;
- TTİ - Qaraşarlı Ç. “Troyalılar türk idilər”, Bakı, 2013;
- Top. - Məmmədov N. “Toponimika”, Bakı, 2007;
- TG - Gülensoy T. “Türkiyə türkcəsindəki türkcə sözcüklərin kökən bilgisi sözlüğü”, Ankara, 2011;
- TS - “Türkçe sözlük”, Ankara, 2005;
- TVS - Karaağaç G. “Türkcə verintilər sözlüğü”, Ankara, 2008;
- VQ - Qukasyan V. “Udincə-Azərbaycanca-rusca lüğət”, Bakı, 1974;
- Yeq. - Егоров В. «Этимологический словарь чувашского языка», Чебоксары, 1964;
- Zam. - Ebul Kasim Carullah (Zamaşari). “Mukaddimetül - edeb”, Ankara, 1993;
- Zər. - Zərinəzadə H. “Fars dilində Azərbaycan sözləri”, Bakı, 1962;
- БКРС - Бектаев К. «Большой казахско-русский словарь», Алматы, 2007;
- ВДИ - Вестник древней истории;
- ДПН - Меликов Р. «Древнеперсидские надписи», Б., 2013;
- ДТС - «Древнетюркский словарь», Ленинград, 1969;
- ДЯ - Туманян Э. «Древнеармянский язык», Москва, 1971;
- КРС - Юдахин К. «Киргизско-русский словарь», Москва, 1965;
- КДА - «Книга деяний Ардашира сына Папака», М., 1987;

- KTS - Pekacar Ç. “Kumuk türkçesi sözlüğü”, Ankara, 2011;
- МРС - «Монгольско-русский словарь», Москва, 1957;
- ПМК - Малов С.Е. «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии», Москва-Ленинград, 1959;
- РФТП - Баскаков Н. «Русские фамилии тюркского происхождения»;
- СРС - Кочергина В. «Санскритско-русский словарь», Москва, 1987;
- ЭАз. - Гейбуллаев Г. «К этногенезу азербайджанцев», Баку, 1991;
- ЭСИЯ - Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. «Этимологический словарь иранских языков», Москва, 2000;
- ЭСТЯ, А - Севортян Э.В. «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва, 1974;
- ЭСТЯ, Б - Севортян Э.В. «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б»), М., 1978;
- ЭСТЯ, В - Севортян Э.В. «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», и «Д»), М., 1980;
- ЭСТЯ, Ж - Севортян Э.В., Левитская Л.С. «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й»), М., 1989;
- ЭСТЯ, К - «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ»), М., 1997;
- ЭСТЯ, Қ - «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «Қ»), М., 2000;
- ЭСТЯ, Л - «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»), М., 2003;

3. Başqa sözlər:

anat. - anatomik

b.t.d. - başqa türk dilləri

bot. - botanik

dan. - danışıda işlənən söz

dt. - dialekt

etn. - etnonim

hidr. - hidronim

kim. - kimya

klas. Az. - Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı

qarş.: - qarşılaşdır (müqayisə et)

oxş. - oxşadıcı (məcazi)

or. - oronim

oyk. - oykonim

s.d. - sözdüzəldici sonluq

texn. - texniki;

top. - toponim

v.b. - və başqa

v.b.d. - və başqa dillər;

v.b.a. - və başqa allomorflar

y.o. - yənə orada

zoo. - zooloji

QAYNAQLAR

1. Sözlüklər

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, 4 cilddə, Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2006;

“Azərbaycan türk xalk şivələri lüğəti”. Azərbaycan Devləti Elmi Tədqiqat İnstitutu (rusca və almanca tərcüməsi ilə), Dil və ədəbiyyat şöbəsi, Lüğət komissiyası, I cild, 2-ci hissə, “B”, Bakı, 1931;

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”. Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2 cilddə, Ankara, 1999;

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”. Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007;

Bayramov İ. “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011;

“Burhan-ı katı” (A.Efendinin çevirməsində), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, İstanbul, 2009;

Caferoğlu A. “Eski uyğur türkçesi sözlüğü”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011;

Əliyev Ə. “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri”, “Elm”, Bakı, 2003;

“Farsca-Azərbaycanca lüğət” (düzgüçülər: M. Nağısoylu, Ə.Bağirov, A.Ramazanov, Ş. Abdullayeva), Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007;

Kərimova S., Məlikməmmədov M. “Ləzgiçə-Azərbaycanca lüğət”, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 2015;

“Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti” (düzgüçülər: B. Abdullayev, M. Əsgərli, H. Zərinəzadə), “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005;

Qukasyan V. “Udincə-Azərbaycanca-rusca lüğət”, “Elm”, Bakı, 1974;

Pekacar Ç. “Kumuk türkçesi sözlüğü”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011;

“Rusca-Azərbaycanca lüğət”, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Az. Sov. Ensiklopediyası, Bakı, 1991;

- Rüstəmov R.* “Quba dialekti”, Az. SSR EA, Nizani ad. Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1961;
- Ağasioğlu F.* “Tanrı elçisi İbrahim”, “Olaylar”, Bakı, 2007;
- “*Türkçe sözlük*”, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005;
- Vasilyev Y.* “Türkçe-sahaca (yakutca) sözlük”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995;
- Асланова Л.* (составитель). «Новый латинско-русский и русско-латинский словарь». «Дом Славянской книги», Москва, 2012;
- «*Башикирско-русский, русско-башикирский школьный словарь*», «Китап», Уфа, 2011;
- Бектаев К.* «Большой казахско-русский, русско-казахский словарь», Алматы, «Алтын казына», 2007;
- “*Большой турецко-русский словарь*” (Составители: Богочанская Н., Зубова А.), “Дом славянской книги”, Москва, 2008;
- Васильев О.* (составитель). «Новый немецко-русский и русско-немецкий словарь». «Дом Славянской книги», Москва, 2013;
- Гальди Л.* «Русско-венгерский словарь (Orosz-magyar szótár)», Akadémiai kiado, Budapest, 1983;
- Галунов Р.* «Русско-персидский словарь». Гос. Изд. Иност. и Нац. Словарей, Москва, 1937;
- «*Казахско-русский, русско-казахский словарь*», Қазақстан Республикасы, Білім және ғылым министрлігі, “Аруна”, Алматы, 2002;
- Кочергина В.* «Санскритско-русский словарь», Москва, изд. «Русский язык», 1987;
- Забазная И., Ковач А.* (составители). «Новый итальянско-русский и русско-итальянский словарь», «Дом Славянской книги», Москва, 2013;
- «*Монгольско-русский словарь*» (под об. ред. А.Лувсандэндэва), Гос. Изд. Иностранных и Национальных Словарей, Москва, 1957;
- «*Персидско-русский словарь*», в 2-х томах (под ред. Ю.А.Рубинчика), АН СССР, Институт Востоковедения, М., «Русский язык», 1983;

Потоцкая В. «Французско-русский словарь», Гос. Изд. Иностранных и Национальных Словарей, Москва, 1958;

«Русско-афганский словарь» (составитель П.Б.Зудин), Гос. Изд. Иностранных и Национальных Словарей, Москва, 1955;

Скворцов М. «Краткий чувашско-русский словарь», изд. «Руссика», Чебоксары, 1994;

«Татарско-русский словарь», АН СССР, Казанский Институт Языка, Литературы и Истории», Изд. «Советская Энциклопедия», Москва, 1966;

«Толковый словарь якутского языка», том I, Академия Наук Республики Саха, Институт Гуманитарных Исследований, «Наука», Новосибирск, 2004;

«Туркменско-русский словарь», АН Туркменской ССР, Институт Языка и Литературы, Изд. «Советская Энциклопедия», Москва, 1968;

«Узбекско-русский и русско-узбекский словарь», «Академнashr», Ташкент, 2010;

«Чувашско-русский словарь» (из учебника Андреева И.А. Практический курс: Учебное пособие, 2-ое издание), Чуваш. Кн. Изд. Чебоксары, 2002;

Юдахин К. «Киргизско-русский словарь», «Советская энциклопедия», Москва, 1965;

2. Başqa qaynaqlar:

Ağasioğlu F. “Azər xalqı”, “Ağrıdağ”, Bakı, 2000;

Ağasioğlu F. “Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi”, 1,2,3-cü cildlər, “Ağrıdağ”, Bakı, 2014;

Ağasioğlu (Cəlilov) F. “Etrusk-türk bağı”, “Qismət”, Bakı, 2011;

Axundov A. “Azərbaycan dilinin fonetikasi”, “Maarif”, 1984, Bakı;

“Azərbaycan tarixi” (Z.Bünyadovun və Y.Yusifovun redaktəsi ilə), I cild, “Çıraq”, Bakı, 2005;

“Azərbaycan tarixi” 7 cilddə (red. hey.: N.Vəlixanlı, S.Aşurbəyli, Z.Bünyadov, O.Əfəndiyev, Q.Əhmədov, F.Məmmədova), II cild, Bakı, “Elm”, 1998;

Albayraq R. “Türklərin İrani” (R.Əskərin çevirməsində), “Mütərcim”, Bakı, 2016;

Bakıxanov A. “Gülüstani-İrəm”, “Möminin”, Bakı, 2001;

Cevat Heyet. “İki dilin qarşılaşdırması (Mukayesətül-lüğateyn)” (çevirəni M. Öztürk), Atatürk Kültür, Dil və Tarih Yüksək Kurumu, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2003;

Cəlilov F., “Azərbaycan dilinin morfonologiyası”, “Maarif”, Bakı, 1988,;

Cəlilov F. “Azərbaycan dilinin morfonologiyasından oçerklər”, ADU, Bakı, 1985;

Cəfərsöylü İ. “Türk dillərində teonim və etnonimlər”, “VIC-TORİ”, Bakı, 2010;

Ebul Kasim Carullah (Zamaxşari). “Mukaddimetül - edeb” (çapa hazırlayanı N. Yüce), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993;

Əlimirzəyev A. “Albaniya”, “Qafqaz Albaniyası”, yoxsa “Azərbaycan Albaniyası”, “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 02.05. 2014;

Əsirəddin əbu Həyyan əl-Əndəlusî. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” (Ziya Bünyadovun çevirməsində), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1992;

Gülensoy T. “Türkiyə türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011;

Halil b. Muhammed b. Yusuf el-Konevî. “Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı türki ve acemî ve muğalî”, Atatürk Kültür, Dil və Tarih Yüksək Kurumu, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2000;

“İraq-türkman ləhcəsi”, AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, “Elm”, “Nurlan”, Bakı, 2004;

İzzəddin ibn əl-Əsir. “Əl-kamil Fi-T-tarix” (ak. Z. Bünyadovun çevirməsində), “Şur”, Bakı, 1996;

Kalankatuklu M. “Albaniya tarixi”; *Mxitar Q.* “Alban salnaməsi”, Bakı, “Elm”, 1993;

Karaağaç G. “Türkcə verintilər sözlüğü”, Türk Dik Kurumu Yayınları, Ankara, 2008;

Kaşğari M. “Divanü-lüğət-it-türk”, 4 cildə (Ramiz Əskərin çevirməsində), “Ozan”, Bakı, 2006;

- Qaraşarlı Ç.* “Troyalılar türk idilər”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013;
- Qaraşarlı Ç.* “Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkiizmlər. Etrusklar danışmağa başlayır”, Bakı, “Elm”, 2005;
- Qeybullayev Q.* “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən”, Azər. Döv. Nəşr., Bakı, 1994;
- Mehmetov İ.* “Türk Kafkasında siyasi və etnik yapı” (eski çağlardan günümüze Azərbaycan tarixi), İstanbul, “Ötügen nəşriyyat a.ş.”, 2009;
- Məmmədov N.* “Топонимика”, Bakı, “Bakı Universiteti Nəşriyyatı”, 2007;
- Muxtarova Ə.* “Türk xalqlarının tarixi”, Dərslik, “Adiloğlu”, Bakı, 2008;
- Rəcəbov Ə., Məmmədov Y.* “Orxon-Yenisey abidələri”, Bakı, “Yazıçı”, 1993;
- Sevid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə.* “Hilyətül-insan və Həlbətül-lisan” (çevirmə, qeydlər və açıqlamalar T.Насиєvindir), Slavyan Universiteti, “Kitab aləmi”, Bakı, 2008;
- Şəhrili A.* “Səfəvilər: paralellər...ehtimallar...həqiqətlər”, SBS PP mətbəəsi, Bakı, 2019;
- Yusuf Has Hacib* (Balasaqunlu). “Kutadğu biliğ”, Kabalçı Yayınevi, İstanbul, 2005;
- Zahidi A.* “Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər”, “Elm”, Bakı, 1977;
- Zərinəzadə H.* “Fars dilində Azərbaycan sözləri”, Az. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962;
- Баскаков Н.* «Русские фамилии тюркского происхождения» (переиздание), «Язычы», Баку, 1992;
- Биккинин И.* «Тюркизмы в английском языке», «Татарская газета», № 13, 25.12.1998;
- Будагов Л.* «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий», в 2 т-х. Санкт-Петербург, 1869, 1871 гг., переиздание 1960 г.;
- Вердиева X., Гусейн-заде Р.* «Родословная армян и их миграция на Кавказ с Балкан», «Элм». Баку, 2003;
- Власичева В.* «Тюркизмы в современном английском языке», «Вестник» Волгоградского ГУ, Сер. 2, Языкозн. 2010, № 2 (10);

Гейбуллаев Г. «К этногенезу азербайджанцев», т. I, АН Азербайджана, Институт Истории, Сектор Археологии и Этнографии, «Елм», Баку, 1991;

Гурбанов А. «Сказки армянских «мудрецов», «Элм-Тахсил», Баку, 2005;

Джалалян Е. Х. «Краткая история страны Албанской» (перевод с древнеарм. языка Т.И. Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию ак. З.М.Бунятова), «Элм», Баку, 1989;

«Древнетюркский словарь», Академия Наук СССР, Институт Языкознания, «Наука», Ленинград, 1969;

Дроздов Ю. «Тюркская этнонимия древнеевропейских народов», «Опора», Ярославль, 2008;

Егоров В. «Этимологический словарь чувашского языка», Чувашское книжное издательство, Чебоксары, 1964;

Жан-Поль Ру. «Тамерлан», «Молодая гвардия», Москва, 2006;

«История Древнего Рима» (под ред. В.И.Кузищина), «Высшая школа», Москва, 1981;

Кононов А. «Родословная туркмен». Сочинение Абул-гази хана Хивинского, АН СССР, Москва-Ленинград, 1958);

Косаева А. «Шотландские албаны», Газета «Зеркало», Баку, 21.08. 2011;

Косаева А. «Наследие тюрков в Шотландии», Газета «Зеркало», Баку, 21.05. 2011;

Косаева А. «Диакронический анализ слов тюркского происхождения в ирландском языке». Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по филологии, Баку, 2016;

«Книга деяний Ардашира сына Папака», АН СССР, Институт Востоковедения, «Наука», М., 1987;

Малов С. «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии», АН СССР, Институт Языкознания, Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1959;

Меликов Р. «Древнеперсидские надписи», НАН Азербайджана, Институт Истории им. А.Бакиханова, Баку, 2013;

Монмутский Г. «История бриттов. Жизнь Мерлина», «Наука», Москва, 1984;

Пекарский Э. «Словарь якутского языка», в 3-х томах, Академия Наук СССР, 1959;

Прокопий Кесарийский. «О постройках», ВДИ, № 4, 1939;

Радлов В. «Опыт словаря тюркских наречий», в 4-х томах (восьми книгах); С.-Петербург, 1893, 1905, 1899, 1911 гг., переиздание 1963 г.;

«Сага о греттире», «Наука», Сибирское отдел., Новосибирск, 1976;

«Сага о Сверрире», «Наука», Москва, 1988;

Севортян Э. «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские основы на гласные), АН СССР, Институт Языкознания, «Наука», Москва, 1974;

Севортян Э. «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б»), АН СССР, Институт Языкознания, «Наука», Москва, 1978;

Севортян Э. «Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», и «Д»), АН СССР, Институт Языкознания, «Наука», Москва, 1980;

Татаринцев Б. «Этимологический словарь тувинского языка», в 4-х т., «Наука», Москва, 2000, 2002, 2004, 2008;

«Троянские сказания. Средневековые рыцарские романы о троянской войне по русским рукописям XVI-XVII веков» (отв. ред. ак. Д. С. Лихачев), «Наука», Ленинград, 1972;

Туманян Э. «Древнеармянский язык», Академия Наук СССР, Институт Языкознания, «Наука», Москва, 1971;

Фасмер М. «Этимологический словарь русского языка», в 4-х томах, 4-е изд., Москва, «Астрель», 2009;

Шипова Е. (составитель). «Словарь тюркизмов в русском языке». Алма-ата, 1976;

Шавров Н. «Новая угроза русскому бизнесу на Кавказе: предстоящая продажа Мугана иностранцам», СПб, 1911;

Шопен И. «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской Империи», СПб 1852;

«Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й»), отв. ред. Левитская Л., АН СССР, Институт Языкознания, «Наука», Москва, 1989;

«Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ»), авт. слов. ст. А.Дыбо, Л. Левитская, В.Рассадин, РАН, Инст. Языкознания, «Языки русской культуры», Москва, 1997;

«Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «Қ»), авт. слов. ст. Л. Левитская, А.Дыбо, В.Рассадин, РАН, Москва, 2000;

«Этимологический словарь тюркских языков» (Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»), авт. слов. ст. Л. Левитская, Г. Благова, А.Дыбо, Д. Насилов, Е. Поцелуевский, Восточная литература РАН, Москва, 2003.

Fazil Ərdəm

(Fazil İbrahim oğlu Məmmədov)

**ETİMOLOJİ ARAŞDIRMALARDAN
SEÇMƏLƏR**

Ölçü: 145x200 mm

Qapaq: qalın

Çapa imzalandı: 07.09.2021

Kitab "Qanun" nəşriyyatında
hazır diapozitivlərdən çap olunub.

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/Qanunpublishing